

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

153 | 1

2016

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 153 | 2016/1

Inhoud

JG. 153 – 2016 | 1

ARTIKELS

Els BOURGEOIS

Gewenste en ongewenste immigratie te Brugge tussen 1830 en 1860 3

Manon MOERMAN

Het episcopaat van Servaas de Quinckere, zevende bisschop van Brugge (1630-1639) 47

Frederic THOMAES & Andries VAN DEN ABBELE

Paul-Louis Cyfflé (1724-1806), een Bruggeling in Lotharingen 81

Gilbert TOURNOY & Paul THOEN

De Romeinse Lucretia en haar Poolse tegenhangster: een poëtisch dispuut te Brugge tussen de Vlaamse humanist Stefaan de Grave en de Poolse diplomaat Johannes Dantiscus 137

KLEINE BIJDRAGEN

Jos MONBALLYU

De terechtstelling van een duivelse moordenaar op 23 februari 1673 in Poperinge 177

Jan VAN ACKER

De eerste oorkonde van Filips van de Elzas te Atrecht (1167) 185

BOEKBESPREKINGEN

Juan Luis Vives en een veranderende houding tegenover armoede en jongerencriminaliteit (Hannelore Franck) 189

Ondergrondse drukkers en anonieme drukken in de zestiende eeuw (Ludo Vandamme) 192

Bolwerk Brugge. Bezette Stad in 14-18 (Jan Van der Fraenen) 197

KRONIEK 201

AUTEURS 213

Gewenste en ongewenste immigratie te Brugge tussen 1830 en 1860¹

Pogingen tot het reguleren van migratie zijn geen recent fenomeen, net zo min als het onderscheid tussen gewenste en ongewenste migranten. Ongewenste migranten, en zelfs gedeporteerden, kregen niet steeds zomaar de term illegaal opgeplakt. In België dook deze term pas voor het eerst op tijdens het interbellum op beleidsdocumenten en uiteindelijk ook in het publieke debat. Toch benadrukken historici dat illegaliteit niet nieuw is zoals vaak beweerd wordt, maar dat het concept om illegaal te zijn veel ouder is en nauw verbonden met staatsvormingsprocessen en het systeem van armenzorg in het verleden.²

Met deze studie trachten we een bijdrage te leveren aan het historisch onderzoek naar ongewenste migratie. De behandelde periode 1830-1860 start bij de oprichting van de Belgische staat en eindigt met de overgang van een eerder 'brutaal vreemdelingenbeleid' naar een meer liberaal beleid.³

Aangezien dataverzameling op grote schaal moeilijk uitvoerbaar is vanwege het complexe en ambigue karakter van illegale en ongewenste migratie, werd bewust gekozen voor een kleinschalige en lokale studie. De beperkte periode van 30 jaar bood bovendien de gelegenheid om de belangrijkste primaire bronnen bij het onderzoek te betrekken. Zo kon tegelijkertijd een antwoord gegeven worden op de vraag naar studies waarin kwantitatief onderzoek gekoppeld wordt aan een kwalitatieve case, en op de vaststelling dat migratieonderzoek vanuit een lokale context voor wat Vlaanderen betreft nog steeds schaars is.⁴

† Dit artikel is gebaseerd op het onuitgegeven E. BOURGEOIS, *Gewenste en ongewenste immigratie in Brugge tussen 1830 en 1860*, masterproef, UGent, 2012-2013, 124 p., promotor dr. Torsten Feys.

2 M. SCHROVER, J. LEUN, L. LUCASSEN & C. QUINSPÉL, *Illegal migration and gender in a global and historical perspective*, Amsterdam, 2008, p. 12-20.

3 F. CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The creation of guest workers, refugees and illegal aliens*, New York-Oxford, 2000, p. 16-17.

4 J. ART & E. VANHAUTE (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003, p. 142.

Hierna volgt een studie over de immigratie op het Brugse grondgebied binnen de vestingen, gebaseerd op primaire bronnen in het Brugse Stadsarchief: briefwisseling tussen de verschillende autoriteiten; documenten die werden geproduceerd door het Brugse Stadsbestuur op vraag van de centrale overheid, zoals vreemdelingenstaten en maandelijkse mutatielijsten van vreemdelingen; Gemeentebladen van de stad Brugge; en algemene volkstellingen (vanaf 1846). Deze bronnen bevatten erg uiteenlopende en vaak fragmentarische informatie; zij laten bijgevolg veel ruimte voor interpretatie. Met een toetsing van zowel kwalitatieve als kwantitatieve gegevens uit deze bronnen aan de bevindingen uit de secundaire literatuur wordt een zo accuraat mogelijk beeld geschetst over wie naar Brugge migreerde tussen 1830 en 1860, wie 'gewenst' en wie 'ongewenst' was, hoe dit vorm kreeg, en wat hiervan de gevolgen waren.

WIE IS DE VREEMDELING?

Voor de analyse van de immigratie in Brugge is het noodzakelijk om vooraf stil te staan bij de variërende invulling van het begrip 'vreemdeling' en de gebrekkige vreemdelingenregistratie in de 19de eeuw. Pas in de volkstellingen van 1890 werd nationaliteit voor het eerst opgenomen. Vóór 1890, en dus ook tijdens de hier bestudeerde periode 1830-1860, werden vreemdelingen bij de tellingen niet afzonderlijk vermeld en maakte men enkel onderscheid tussen personen geboren in België en personen geboren in het buitenland. Veel van de in het buitenland geboren personen waren echter geen vreemdelingen. De telling van 1900 toont aan dat West-Vlaanderen op een totale bevolking van 805.236 inwoners slechts 7.834 personen telde met een vreemde nationaliteit tegenover 16.879 inwoners geboren in het buitenland. Van de West-Vlamingen geboren in het buitenland beschikte maar liefst 11.246 of 67% over de Belgische nationaliteit.

Ook de contemporaine vreemdelingenwetgeving zaait verwarring door de verschillende categorieën vreemdelingen niet voldoende te specificeren, waardoor de informatieverzameling rond vreemdelingen niet eenduidig verliep. Zo stelde het Brugse Stadsbestuur

in 1834, 1839 en 1850 vreemdelingenstaten op in opdracht van de centrale overheid.⁵ Maar in 1839 bleek het voor het Stadsbestuur bijvoorbeeld niet duidelijk of de term vreemdeling alleen maar sloeg op politieke vluchtelingen, en enkel op personen die er nog verbleven of ook op wie reeds vertrokken was.⁶ De lijst van 1850 gaat dan weer alleen over vreemdelingen die een vestigingsvergunning hadden aangevraagd. Ook voor de maandelijkse rapporten van mutaties van vreemdelingen werd helemaal niet gespecificeerd welk soort vreemdeling hierin opgenomen moest worden: reizigers en passanten, tijdelijke migranten, gevestigde vreemdelingen of alle types.

Opmerkelijk is ook dat de lokale beleidsmakers te Brugge in hun Gemeenteraadsverslagen en briefwisseling bij het gebruik van de term 'vreemdelingen', geen enkel onderscheid maakten tussen buitenlanders en personen die zich van buiten Brugge in de stad kwamen vestigen. Deze bestempeling van alle niet-stadsgenoten als vreemdeling was een gevolg van de op dat moment geldende wetgeving waarbij de gemeente verantwoordelijk was voor de armenzorg van haar inwoners, en waar we verderop in dit artikel uitgebreid op terugkomen.

BUITENLANDSE VREEMDELINGEN

Uit de nationale migratiebalansen gebaseerd op de volkstellingen die vanaf 1846 om de tien jaar gehouden werden, komt duidelijk naar voor dat België in de tweede helft van de 19de eeuw eerder een emigratie- dan een immigratieland was. Rond het midden van die eeuw is dit het meest uitgesproken.⁷ Onderstaande tabel toont aan dat het aantal emigranten hoger lag dan het aantal immigranten, althans tot na de eeuwwisseling. Het aantal vreemdelingen of mensen geboren in het buitenland, bedroeg in 1846 2,2% van de totale Belgische bevolking.⁸ Dit steeg nog lichtjes naar 2,6% in 1880.⁹

5 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Politievaria (10-31), Fiche 1834-1835, vreemdelingenstaat 2/5/1834; Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839; Openbare Veiligheid/Politie, Periodieke Rapporten (8-18), Fiche 220, vreemdelingenstaat 11/4/1850.

6 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 11/3/1839.

7 A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 105.

8 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 109.

9 <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/volkstelling>.

Tabel 1: Migratiebalansen, 1847-1910*

1847-1856	-153.881
1856-1866	-83.404
1867-1880	-23.618
1881-1890	-19.240
1891-1900	-20.851
1901-1910	12.673

* Verschil tussen de bevolkingscijfers van twee opeenvolgende volkstellingen, min de natuurlijke demografische bewegingen als gevolg van geboorte-overlijden. Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847 en A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven, 1993, p. 91-94.

Brugge daarentegen telde in het midden van de 19de eeuw 2,7% buitenlandse vreemdelingen. Dit percentage ligt iets hoger dan het nationale, maar is anderzijds relatief laag ten opzichte van de hoofdstad waar in 1842 iets meer dan 6% van de bevolking ingeschreven stond als vreemdeling.¹⁰ Net als in Brussel kwam het grootste deel van de buitenlanders in Brugge uit de buurlanden.

Tabel 2: Herkomst van buitenlanders te Brussel in 1842 en te Brugge in 1846

	BRUSSEL	BRUGGE		
	Totaal%	Totaal%	Mannen%	Vrouwen%
NEDERLAND	19,0%	22,6%	43,0%	57,0%
FRANKRIJK	45,0%	31,9%	42,3%	57,7%
DUITSLAND	19,0%	6,8%	49,5%	50,5%
ENGELAND	11,0%	30,3%	36,4%	63,6%
VARIA	6,0%	8,3%	44,1%	55,9%
TOTAAL	100,0%	100,0%	41,3%	58,7%

N Brussel = 7.080

N Brugge = 1.334

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847 en A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 111.

Gedurende de 19de eeuw genoot Brugge, nog meer dan Brussel de voorkeur bij de Engelsen. Het Brugse Stadsarchief bevat aparte staten van Engelsen, opgesteld in 1837 en 1850, die in tegenstelling tot de gewone vreemdelingenstaten naast het gezinshoofd ook

¹⁰ MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p.110.

alle leden van de familie opsommen. Hieruit blijkt dat de overgrote meerderheid van de Engelsen immigreerde met een familie die gemiddeld zes gezinsleden telde.¹¹

Tabel 3: Engelse gezinshoofden in Brugge in 1837 en 1850; man/vrouw verhouding, met/zonder familie

	1837		1850	
	TOTAAL%	MET FAMILIE%	TOTAAL%	MET FAMILIE%
MAN	83%	85%	70%	71%
VROUW	18%	93%	30%	69%
TOTAAL	100%	86%	100%	70%

N 1837 = 80

N 1850 = 105

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, staat van Engelsen 1/1/1837; Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850.

Minstens de helft van de Britten leefde van zijn opbrengsten. Vaak waren het ex-kolonialen, ex-militairen en renteniers, later gevolgd door kunstenaars en handelaars.¹² Een minderheid kwam aan de kost door te werken als vakman, geestelijke of intellectueel. Aangezien het leven hier veel goedkoper was vormde de immigratie naar België en Brugge voor de Engelsen een manier om hun stand te behouden. Binnen het fenomeen immigratie is dit de enige keer dat de invloed van de lage levensduurte – één van de meest karakteristieke aspecten van de 19de-eeuwse Belgische economie – duidelijk te zien is. Dit speelde trouwens enkel voor de begoede milieus die redelijk wat te spenderen hadden. De Franse arbeiders bijvoorbeeld, die hier een goedkoper leven konden leiden, ontvingen hier ook een lager loon.¹³

11 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, staat van Engelsen 1/1/1837; Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850.

12 L. VAN BIERVLIET, in: J.DHONDT, M.RYCKAERT & A.VANDEWALLE (eds.), *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, Tiel, 1999, p. 172.

13 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 113.

Naast de lage Belgische levensduurte als pull-factor voor Engelse immigranten, kunnen we hun sterke aanwezigheid te Brugge ook verklaren vanuit een interesse in het rijke verleden, de ligging en het pittoreske karakter van de stad.¹⁴ Eens op gang gekomen hield dit historisch gevormd migratiepatroon zichzelf in stand, in wat Douglas S. Massey omschrijft als een proces van ‘cumulatieve veroorzaking’.¹⁵ Het leidde tot de vorming van een transnationale Engelse gemeenschap, die op haar beurt deze historische gegroeide migratiestroom mee in stand zou houden.¹⁶ De aanwezigheid van een heuse ‘Engelse kolonie’ beïnvloedde het stadsleven en stadsbeeld te Brugge. Winkels met tweed en Engels porselein, fancyfairs en neogotische architectuur zijn hier maar enkele uitingen van.¹⁷ De Engelsen beschikten te Brugge ook over een school waar hun kinderen konden genieten van een goede kwaliteit van onderwijs. Reeds in 1826 hadden de leiders van *The English Society* de toestemming verkregen van de overheid om te Brugge een Engels leesgezelschap op te richten. Dit vormde het voorbeeld voor de latere opgerichte *Société Littéraire*, waar de mannen uit de hogere klasse onder de Bruggelingen samenkwamen om de krant te lezen en biljart te spelen.¹⁸ We treffen de Engelse gemeenschap vooral aan in de welgestelde Brugse wijken van Sint-Jacobs en Sint Walburga.¹⁹

De Fransen die een ongeveer even grote groep buitenlanders vormden te Brugge vertoonden een heel ander profiel. In 1834 kon nog een aantal onder hen rentenieren, maar volgens de vreemdelingenstaat van 1839 behoorden ze allen tot de werkende bevolking. Het aandeel van de Franse zakenlieden en intellectuelen, wat in 1834 nog de grootste groep vormde, kromp dan ook ten voordele van de gespecialiseerde vlakui die in 1839 44% van het geheel vertegenwoordigden.²⁰

14 VAN BIERVLIET, in: *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, p. 172.

15 E. LUIBHEID, ‘Sexuality, migration and the shifting line between legal and illegal status’, in: *A journal of lesbian and gay studies*, 2008, Volume 14, nr. 2-3, p. 183.

16 R. MAHIAU, *De genderdimensie in het Belgische en Europese asiel- en migratiebeleid*. Brussel, Instituut voor de gelijkheid van mannen en vrouwen, 2010, p. 17-19.

17 VAN BIERVLIET, in: *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, p. 172.

18 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 548, brief 3/11/1826.

19 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848, 1853 en 1856.

20 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Politievaria (10-31), Fiche 1834-1835, vreemdelingenstaat 2/5/1834; Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839; Openbare Veiligheid/Politie, Periodieke Rapporten (8-18), Fiche 220, vreemdelingenstaat 11/4/1850.

Daarnaast getuigt de literatuur vooral van een massale tijdelijke arbeidsemigratie vanuit de provincie West-Vlaanderen naar Frankrijk tussen 1838 en 1860.²¹ Uit de Brugse Gemeenteraadsverslagen van 1830-1860 weten we dat de meeste buitenlandse paspoorten die voor Frankrijk bestemd waren, uitgereikt werden aan armen. *De armen verklaren er werk te gaan zoeken of er zich te willen perfectioneren in hun beroep.*²² Uit onderstaande tabel blijkt dat deze veelal tijdelijke en/of circulaire migratiebewegingen klaarblijkelijk niet in de geregistreerde emigratiecijfers vervat zitten. Ze worden wel weerspiegeld in het aantal uitgereikte buitenlandse paspoorten. De Belgische liberale regering speelde een actieve rol in het stimuleren van de emigratie, en tussen 1851 en 1861 verdubbelde het aantal Belgen in Frankrijk van 128.000 naar 204.000.²³ In de volkstelling van 1890 wordt voor West-Vlaanderen melding gemaakt van 16.800 inwoners geboren in het buitenland, waarvan een overgrote meerderheid in Frankrijk.²⁴ In 1848 waren immers verschillende duizenden Belgische arbeiders die zich in Frankrijk hadden gevestigd, teruggekeerd onder druk van de dreiging met fysiek geweld door hun autochtone concurrenten, en dit als gevolg van de toen heersende crisis. En ook de depressie van het laatste kwart van de 19de eeuw zorgde voor een terugkeergolf van de ondertussen tweede generatie uitgeweken Belgen in Frankrijk, wiens aanwezigheid vanwege een krapper wordende arbeidsmarkt opnieuw gecontesteerd werd.²⁵

21 F. CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', in: J. ART & L. FRANCOIS (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, p. 242.

22 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852 en 1857.

23 CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940*, p. 3.

24 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 109.

25 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 245.

Section Ost

Tableau de change qui est tenu à la ville de Bruges depuis le 1er 1839

Nom et Prénom	Age	Lieu de naissance	Nature sociale	Profession	Dat. de l'entrée dans le pays	Cause première de l'émigr. en Belgique	Moins de 5 années	Produit annuel en Belgique	Obs.
Ernst Charles	28	Bruxelles	Widow	Chapelier	4 Oct 1836	pour s'établir	5 ans et demi	Comm.	
Calebeth Van	38	Leersval	Widow	particulier	10 Jan 1838	pour économie	de 10 ans	»	
Guys Jozef Laben	28	Bruxelles	Widow	Coiffeur	15 Jui 1838	»	»	»	
Guilques Van	41	Nelou	»	tailleur de drap	1839	tailleur de drap	de 10 ans	»	
De Veger Jozef	50	Walle	Fredericq	Widow	9 Jui 1839	pour s'établir	»	»	
Frans Fick	37	Leersval	Widow	Chapelier	1 Jui 1839	»	»	»	
Breunbach Van	50	Elburg (pays)	Widow	Chapelier	5 mai 1839	de drap	»	»	
Kerstadt Charles	28	»	»	de drap	15 avr 1839	pour s'établir	»	»	
Reen Van	50	Leersval	Widow	Coiffeur	8 Jui 1839	»	»	»	
Richard Conter	41	Elburg	Widow	Coiffeur	1 ^{er} 1839	»	»	»	
Guillaume Van	41	Elburg	Widow	Chapelier	31 ^{er} 1839	»	»	»	
Pieter Van	49	Langhans	Leersval	Widow	9 avr 1839	pour économie	de 10 ans	»	
Willelmus Van	53	Leersval	Widow	particulier	1839	»	de 10 ans	»	
Leersval	55	Bruxelles	Widow	Coiffeur	1 ^{er} 1839	»	de 10 ans	»	
Leersval	50	»	»	»	1839	»	de 10 ans	»	
Willelmus Van	35	»	»	»	1839	»	»	»	
Richard Van	70	Leersval	Widow	Coiffeur	1839	»	de 10 ans	»	
Leersval	50	Bruxelles	Widow	Coiffeur	1839	»	de 10 ans	»	

Vu et validé par nous
 Conseillers de police de la Section Ost de
 Bruges le 30 Mars 1839
 R. J. J. J. J.

Vreemdelingenstaat, 1839

De vreemdelingenstaten bevatten naast de persoonsgegevens ook informatie omtrent de reden van het verblijf, de bestaansmiddelen en het gedrag van de vreemdelingen sinds hun aankomst in België.

(BRUGGE, Stadsarchief, Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839).

Tabel 5: Emigratiecijfers, uitgereikte pasporten, 1841-1860

JAAR	EMIGRATIE			UITGEREIKTE PASPOORTEN					
	BUITEN- LAND	BINNEN- LAND	TOT.	BINNENLAND			BUITENLAND		
				%	TOT.	ARMEN	%	TOT.	ARMEN
1841			425	59%	251	211	41%	174	126
1842			548	55%	300	270	45%	248	205
1843		78	439	56%	248	221	44%	191	154
1844		71	413	50%	206	183	50%	207	172
1845		72	451	47%	210	181	53%	241	215
1846			411	45%	184	168	55%	227	206
1847	898	64	316	41%	129	103	59%	187	161
1848	1.513	68	272	37%	101	79	63%	171	154
1849	1.034	73	220	65%	143	125	35%	77	60
1850	991	164	231	33%	76	52	67%	155	129
1851	1.348	99	222	44%	97	63	56%	125	97
1852	1.576	157	315	31%	99	91	69%	216	170
1853	2.127	116	329	14%	47	37	86%	282	239
1854	1.559	41	263	11%	28	23	89%	235	198
1855	1.608	86	397	5%	19	18	95%	378	312
1856	1.879	74	369	7%	24	14	93%	345	305
1857	1.375	45	259	6%	16	6	94%	243	223
1858	1.412	60	296	18%	54	28	82%	242	192
1859	1.248	74	140	24%	33	22	76%	107	79
1860	1.644	137	68	34%	23	15	66%	45	26

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarver-
slagen 1842-1861.

BINNENLANDSE VREEMDELINGEN

Onderstaande tabel weerspiegelt een bijna constante bevolkings-
groei te Brugge tussen 1835 en 1853. In 1847 werd Brugge getrof-
fen door een tyfusepidemie, gevolgd door een choleraepidemie
die slachtoffers maakte tot in het najaar van 1849.²⁶ De negatieve
natuurlijke bevolkingsgroei van 1853 tot 1855 was vermoedelijk
het gevolg van de voedselcrisis. De verwaarloosbare natuurlijke
groei (0,002%) wijst erop dat de totale bevolkingsgroei tussen 1835

26 L. SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de
Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, 1973, p. 47.

en 1860 het gevolg was van immigratie. Wanneer we de jaren van rechtzetting buiten beschouwing laten, zien we enkel in 1848, 1853 en 1860 een negatieve migratiebalans.²⁷ Brugge trok dus meer mensen aan dan er weggingen.

Tabel 6: Brugse bevolkingsgroei, aandeel van migratie in bevolkingsgroei en migratiebalansen, 1835/1841-1860

JAAR	BEVOLKING	BEVOLKINGS GROEI%	NATUURLIJKE GROEI%*	GROEI DOOR MIGRATIE**	MIGRATIE -BALANS***
1835	42.869	1,0%	0,4%	0,6%	
1836	43.450	1,4%	0,6%	0,8%	
1837	44.154	1,6%	0,1%	1,5%	
1838	44.499	0,8%	0,2%	0,6%	
1839	45.308	1,8%	-0,1%	1,9%	
1840	46.020	1,6%	0,7%	0,9%	
1841	44.182	-4,0%	0,2%	-4,2%	0,8%
1842	44.804	1,4%	0,6%	0,8%	0,6%
1843	45.276	1,1%	0,3%	0,8%	0,8%
1844	45.838	1,2%	0,3%	1,0%	0,3%
1845	46.340	1,1%	0,4%	0,7%	0,4%
1846	46.765	0,9%	-0,5%	1,4%	
1847	49.456	5,8%	-1,3%	7,0%	0,5%
1848	49.211	-0,5%	0,2%	-0,7%	-0,7%
1849	49.464	0,5%	-0,6%	1,1%	1,1%
1850	50.698	2,5%	0,5%	2,0%	1,5%
1851	51.603	1,8%	0,4%	1,4%	0,9%
1852	52.001	0,8%	0,1%	0,6%	0,1%
1853	51.425	-1,1%	-0,7%	-0,4%	-0,7%
1854	51.484	0,1%	-0,9%	1,0%	0,6%
1855	51.277	-0,4%	-0,9%	0,5%	-0,2%
1856	50.825	-0,9%	0,0%	-0,9%	0,1%
1857	51.235	0,8%	0,2%	0,6%	0,0%
1858	51.572	0,7%	-0,2%	0,9%	0,4%
1859	51.752	0,3%	-0,4%	0,7%	0,4%
1860	51.995	0,5%	0,6%	-0,1%	-0,4%
GEMIDDELDE		0,8%	0,0%	0,8%	0,3%

*natuurlijke groei = geboortecijfers – sterftcijfers

** bevolkingsgroei door migratie = bevolkingsgroei – natuurlijke groei

*** migratiebalans = immigratiecijfers – emigratiecijfers geregistreerd in de gemeenteraadsverslagen

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeenteraadsverslagen 1836-1861.

27 Voor de jaren 1841, 1847, 1850 en 1856 werden kunstmatig correcties in het totale bevolkingscijfer doorgevoerd; bijgevolg zijn de migratiebalansen op basis van de bevolkingsgroei voor deze jaren onbetrouwbaar.

Om meer te weten te komen over de immigratie te Brugge werd een analyse gemaakt van de gedetailleerde migratiecijfers uit de gemeenterapporten vanaf 1843. Jammer genoeg ontbreken gedetailleerde cijfers voor de dertiger jaren, maar ook voor de jaren nadien moet rekening gehouden worden met een onvolledige registratie.²⁸

Tabel 7: Opsplitsing Brugse migratiebalansen, 1843-1860*

JAAR	BRUGGE IMMIGRATIE – EMIGRATIE			BRUGGE IMMIGRATIE – EMIGRATIE VAN/NAAR BELGISCHE PROVINCIES	
	TOTALE IMMIGRATIE – EMIGRATIE	VAN/NAAR HET BUITENLAND	VAN/NAAR BELGISCHE PROVINCIES	VAN/NAAR WEST-VLAANDEREN	VAN/NAAR ANDERE PROVINCIES
1843	345	18			
1844	153	39			
1845	186	-16			
1846					
1847	219	14	205	278	-73
1848	-334	-8	-326	170	-496
1849	526	68	458	431	27
1850	751	15	736	390	346
1851	478	70	408	138	270
1852	72	91	-19	460	-479
1853	-362	8	-370	408	-778
1854	304	119	185	506	-321
1855	-120	-9	-111	297	-408
1856	39	60	-21	0	-21
1857	-9	42	-51	82	-133
1858	196	56	140	387	-247
1859	188	17	171	354	-183
1860	-223	-29	-194	449	-643
GEMIDDELDE 1847-1860	123	37	87	311	-224

*migratiebalans op basis van de geregisteerde migratiecijfers in de gemeenteraadsverslagen = immigratiecijfer – emigratiecijfer

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge 1841-1860; Gemeentelijke jaarverslagen 1842-1861

28 Het totale migratiesaldo afgeleid uit de geregisteerde cijfers is steeds kleiner of gelijk aan dat van de migratiebalansen, wat een bevestiging vormt voor het vermoeden van de gebrekkige registratie in de 19de eeuw.

Toch zijn er tussen 1847 en 1860 een aantal tendensen vast te stellen. Zowel de buitenlandse als de binnenlandse migratiebalansen zijn overwegend positief, met een duidelijk overwicht voor de binnenlandse immigratie. Enkel wanneer het de trek van en naar andere provincies betreft, slaat de balans om. De immigratie vanuit de eigen provincie is echter zo groot dat het gemiddelde binnenlandse migratiesaldo positief blijft, net als in andere Vlaamse steden zoals Gent en Antwerpen.²⁹ Deze bevindingen worden bevestigd vanuit de secundaire literatuur waarin enerzijds de plattelandsvlucht naar de steden, en anderzijds de emigratie vanuit het nauwelijks geïndustrialiseerde Vlaanderen naar Wallonië uitgebreid wordt beschreven. Zoals eerder vermeld wordt de trek naar Noord-Frankrijk niet bevestigd in de geregistreerde migratiecijfers, die deze vaak tijdelijke en/of circulaire migratie niet opnemen. Of de trek ook gedeeltelijk vevat zou kunnen zitten in de emigratiecijfers naar de andere provincies, wat zou wijzen op een stapsgewijze migratie, vergt verder onderzoek.

Tabel 8: Vreemdelingen te Brugge in 1846

	TOTAAL%	MANNEN%	VROUWEN%
UIT WEST-VLAANDEREN	63%	39%	61%
UIT ANDERE PROVINCIES	27%	58%	42%
UIT BUITENLAND	10%	41%	59%
TOTAAL	100%	44%	56%

N = 12.911

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, resultaten volkstelling30/6/1846.

29 C. MATTHYS, 'Dossier: migratie tussen stad en platteland in Vlaanderen tijdens de 19de eeuw' zie website www.familiegeschiedenis.be, 2013.

Tabel 9: Jaarlijks gemiddelde van de verschillende soorten immigratie te Brugge

	1847-1860	1856-1860		
	TOTAAL%	TOTAAL%	MANNEN%	VROUWEN%
UIT WEST-VLAANDEREN	55%	52%	43%	57%
UIT ANDERE PROVINCIES	38%	41%	51%	49%
UIT BUITENLAND	7%	7%	42%	58%
TOTAAL	100%	100%	47%	53%

N (periode 1847-1860) = 23.195

N (periode 1856-1860) = 8.139

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847-1860.

De binnen- en buitenlandse vreemdelingen maken samen een kwart uit van de Brugse bevolking.³⁰ Het aandeel vrouwen ligt ruim 10% hoger dan dat van de mannen, wat overigens ook geldt voor de totale Brugse bevolking. De cijfers weerspiegelen een trage, maar zekere toename van het aandeel mannen. Dit stemt overeen met de beschrijvingen van een wijzigend immigrantenprofiel als gevolg van de herstructurering van de arbeidsmarkt en de versnelling in de industrialisering van België rond het midden van de 19de eeuw, die vanaf het midden van de veertiger jaren ook te Brugge voelbaar werden. Het overwicht van de vrouwelijke immigranten in de tellingen en Gemeenteraadsrapporten sluit overigens aan bij de stelling van de 19de-eeuwse onderzoeker Ravenstein, die als eerste gewag maakte van gender in migratiestudies. In zijn zogenaamde ‘migratiewetten’ poneerde hij dat vrouwen meer migreren dan mannen.³¹ De cijfers uit de tellingen zijn echter volledig in tegenspraak met de gegevens uit de vreemdelingenstaten, die allen samen slechts één vrouw registreerden. Ook in de mutatielijsten van vreemdelingen die Brugge verlieten tussen 1848 en 1852 maken vrouwen slechts een kwart uit.³² Dit

30 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, resultaten volkstelling 30/6/1846.

31 R. KING, M. THOMSON, T. FIELDING & T. WARNES, *Gender, age and generations*. State of the art report Cluster C8. Sussex, University of Sussex, Centre for migration and population studies, 2004, p.33-36.

32 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 218, 220 en 221.

wijst op de selectieve aandacht van de nationale autoriteiten, die de opdracht tot registratie gaven. Het lage aantal registraties is vooral te wijten aan het geringe belang dat de lokale administraties hechtten aan deze van bovenaf opgelegde opdracht.

Om een accuraat beeld te kunnen schetsen van de gewenste en ongewenste immigrant te Brugge tijdens de periode 1830–1860 is het nodig eerst even stil te staan bij de contextuele factoren die bepalend waren voor het wijzigende migrantenprofiel en de evoluties in het migratiebeleid.

POLTIEKE EN ECONOMISCHE REVOLUTIE

In het revolutiejaar 1830 werd de onafhankelijke Belgische Staat opgericht. Het prille België was voor zijn voortbestaan afhankelijk van de Europese mogendheden, die de nieuwe staat enkel wilden erkennen op voorwaarde dat er een monarchie ingesteld werd met een neutraal statuut. Vanwege deze kwetsbare positie hielden de politieke elites de rangen gesloten tegen buitenlands en binnenlands gevaar. Tot de vorming van een homogene liberale regering in 1847 zouden de twee diametraal tegenovergestelde politieke strekkingen uit het monsterverbond tegen Willem I, de conservatieven en de liberalen, het land samen regeren. De conservatieven speelden van bij het begin handig in op het verlangen naar orde en interne stabiliteit, en drukten zo hun stempel op de perceptie rond de vreemdelingen in de pas opgerichte staat. De ‘slechte’ en bijgevolg ongewenste vreemdelingen waren: de politieke activisten, de misdadigers, de vreemdelingen die de goede internationale reputatie van België in het gedrang konden brengen en de vreemdelingen zonder bestaansmiddelen.

De politieke vluchtelingen speelden in deze discussies een aparte rol. Het onderscheid tussen wie gastvrijheid verdiende en wie geweerd moest worden, werd hier op een veel minder expliciete wijze gemaakt.³³ Het België van de 19de eeuw had de reputatie een gastvrij

33 L. VANDERSTEENE & P. SCHEPPERS, ‘Natievorming, nationalisme en vreemdelingen. Beeldvorming rond vreemdelingen en Belgen in de Kamerdiscussies over de eerste Belgische vreemdelingenwet’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 25 (1994-1995), nr. 1-2, p. 38-72.

land te zijn voor politieke bannelingen, die er van een erg liberaal regime konden genieten, zeker in vergelijking met de omringende landen. Deze reputatie was vooral te danken aan enkele bekende personen die hier een vluchtplaats vonden. In de realiteit schipperde het beleid tussen de liberale principes die gastvrijheid voor vluchtelingen predikten en de vrees voor verstoring van de maatschappelijke orde door propaganda van deze potentiële politieke activisten. Het aantal politieke vluchtelingen in België bleef vrij beperkt en er gold een strikte politiecontrole.³⁴ Ook uit het twintigtal individuele dossiers en de briefwisseling over anti-Bonapartisten die tussen 1851 en 1859 in Brugge verbleven blijkt het strikte toezicht van de Brugse autoriteiten in opdracht van de Openbare Veiligheid.³⁵

Een belangrijke vaststelling is dat het onderscheid tussen Belgen en vreemdelingen die door het nationale beleid gemaakt werd, niet overeenkwam met de sociale realiteit.³⁶ Het al dan niet beschikken over het burgerschap had weinig impact op het dagelijkse leven van de meerderheid van de bevolking die niet over politieke rechten beschikte.³⁷ Bovendien waren de sociale rechten en de uitsluiting hiervan een lokale aangelegenheid. Al wie zijn domicilie niet in de gemeente had, was in de ogen van het beleid een vreemdeling en had bijgevolg geen recht op bijstand. Het onderscheid tussen binnen- of buitenlander was hierbij irrelevant. Het te verwaarlozen aantal naturalisatieaanvragen in Brugge, amper gemiddeld drie per jaar tussen 1850 en 1860, bevestigt dit.³⁸ Samen met de stijging van het belang dat aan het burgerschap werd toegekend als gevolg van de steeds actievere staat zou ook het aantal naturalisatieaanvragen oplopen tegen het einde van de 19de eeuw.

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw zag de overheid de controle over internationale en interne migratie enkel als een taak in het kader van de vrijwaring van de openbare orde. Als gevolg van

34 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 113.

35 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 500, 1952-1858.

36 J. DE BOCK, 'De vreemdelingenwet van 28 maart 1952 - L'étranger doit être parfait', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38 (2008) nr. 1-2, p. 160-163.

37 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 114.

38 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1851-1861.

het streven naar een sterke staat werd de grenscontrole tegen 1839 een exclusieve bevoegdheid van de centrale autoriteiten. Maar ook zij die lid waren van de natie, werden wanneer zij hun woonplaats verlieten met argwaan bekeken door de Staat en elke geografische mobiliteit werd als verdacht beschouwd.

Alhoewel alle leden van de natie principieel gelijkgesteld waren, kon er toch een duidelijk klassenonderscheid vastgesteld worden in de mobiliteitscontrole. Een illustratie hiervan is de invoering van het werkboekje, eerst in Frankrijk en in 1803 ook in België.³⁹ Het voor binnen- en buitenlandse arbeiders verplichte werkboekje vormde een krachtig instrument om de mobiliteit van de arbeiders af te remmen en hen te disciplineren.⁴⁰ Het werkboekje bevatte het curriculum van de arbeider en dwong hem zich bij vertrek te melden bij zijn werkgever, die hierin de duur en de aard van de verrichte arbeid invulde. Wie weggezonden werd of wegging zonder zijn boekje kon in principe nergens aan de slag.⁴¹ Dat de arbeiders deze controle door hun werkgevers niet smaakten blijkt uit hun eis tot de afschaffing van het werkboekje als pasmunt voor hun deelname aan de Belgische revolutie in 1830. Onder druk van de zware industrie werd het in 1841 terug ingevoerd. De arbeiders toonden zich ook inventief om aan de disciplinerende te ontkomen. Zo gingen sommige arbeiders om moeilijkheden bij contractbreuk te omzeilen een tijdje werken in Frankrijk, om zich dan, voorzien van een Frans werkboekje, opnieuw in België aan te bieden.⁴²

Door de invoering van het werkboekje besteedde de Staat de controle op arbeidsmigratie uit aan de werkgevers. Om de overheidscontrole op de werkboekjes te vergroten moesten de gemeentebesturen vanaf 1833 een overzicht van de uitgereikte werkboekjes bijhouden in het register der afgeleverde *livrets* aan werklieden, en eind 1845 werden hiertoe gestandaardiseerde lijsten ingevoerd. Een analyse van deze registers zou een inzicht

39 N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000, p. 20.

40 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 242-243.

41 BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, p. 310.

42 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 242.

kunnen geven in de verschuiving van de mate waarin plattelandsbewoners vanuit de huisnijverheid actief werden in de stedelijke fabrieksnijverheid.⁴³ Dergelijke registers troffen we echter niet aan in het Brugse Stadsarchief, wel een overzicht van het aantal uitgereikte werkboekjes, waar we verder in het artikel op terugkomen.

Arbeiders werden ook in tijden van economische crisis gemakkelijk toegelaten aan de grens, mits ze over een werkboekje beschikten. Maar ook zonder werkboekje en zonder geld op zak was het mogelijk voor een buitenlandse arbeider om de grens over te geraken met enkel een stuk gereedschap als bewijs van zijn stiel of een ander bewijsstuk van zijn eerbaarheid.⁴⁴ De economische belangen van de bedrijven die zelf wilden bepalen wie ze tewerkstelden primeerden immers, en voor deze werkgevers speelde de productiviteit van de arbeider een grotere rol dan zijn nationaliteit. Ook de initiatieven ter bescherming van de eigen interne arbeidsmarkt bleven beperkt tot de crisisjaren, zoals in 1840 wanneer een volledige immigratiestop afgekondigd werd, en in de daaropvolgende jaren een winterstop.

Het Stadsbestuur van Brugge kreeg in april van het revolutiejaar 1848 een waarschuwing van de gouverneur om geen buitenlandse arbeiders meer toe te laten en om vreemdelingen een *feuille de route* te geven om het land te verlaten of om ze naar de grens te begeleiden. Voor werknemers die hier waren op vraag van industriëlen werd echter wel een uitzondering gemaakt.⁴⁵ De economische belangen belemmerden vaak de strikte controle op migratie en de lokale autoriteiten kozen hierin graag de kant van de plaatselijke ondernemers. Zo ook te Brugge, waar burgemeester Ghislain de Pelichy van Huerne zich in 1848 nadrukkelijk kante tegen een tijdens de revolutionaire periode aangekondigde maatregel, die fabrikanten wilde verplichten aangifte te doen telkens ze een werknemer misten.⁴⁶

43 BRACKE, 'Bronnen voor de industriële geschiedenis', p. 310.

44 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 135.

45 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 2/4/1848.

46 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 27/3/1848.

In het tweede kwart van de 19de eeuw werd België, dankzij zijn centrale ligging en vroege industrialisatie, al snel een knooppunt van het nieuwe Europese spoorwegennetwerk. De internationale mobiliteit nam enorm toe en de paspoortcontroles werden nu als hinderlijk en tegenstrijdig ervaren, terwijl de liberale handelsprincipes hun opmars maakten. In België schafte men de paspoortcontrole aan de grens af in 1842. In 1860 en 1861 werden internationale akkoorden afgesloten en in het laatste kwart van de 19de eeuw gingen alle grenzen binnen Europa officieel open. Visavereisten voor emigratie en immigratie werden afgeschaft; ook de werkboekjes en de binnenlandse paspoorten raakten na 1860 in onbruik. Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was er nog nauwelijks sprake van een migratiebeleid in Europa.⁴⁷

BRUGGE, ARMSTE STAD VAN 'T LAND?

Brugge was tot ver in de 19de eeuw totaal niet vertrouwd met de moderne industriële toepassingen. De plaatselijke ondernemers weigerden risico's, bleven liever gewoon veelzijdige kooplui en lieten zo de industrialisatie aan zich voorbijgaan. Vóór 1789 was de vervaardiging van textiel nog zeer bloeiend in Brugge: tot 85 verschillende beroepen waren er bedrijvig. In 1811 daalde dit aantal beroepen naar 40 en in 1839 naar amper vier.⁴⁸ In het Gemeenteraadsrapport van datzelfde jaar werd gewezen op een stijgend aantal arbeiders dat genoodzaakt was om zich tot de opvanghuizen te richten. In het rapport van 1841 werd de penibele economische situatie van de stad omschreven: *Bruges, autrefois si florissante et si riche, se trouve aujourd'hui dans une position déplorable*. . . Het gealarmeerde Stadsbestuur stelde een commissie aan om de oorzaken van de ondergang van de linnen verwerkende huisnijverheid te achterhalen, tevergeefs zou later blijken.⁴⁹ In 1853 bedroeg de omvang van de linnenmarkt nog maar 15% van de omvang van twee decennia eerder, en deze markt zou zich niet meer herstellen. Daarnaast uitte het Stadsbestuur reeds in 1841 zijn vrees voor de kantsector die aan bijna 20% van de plaatselijke

47 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 244.

48 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

49 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

bevolking een inkomen bezorgde, en waar overproductie dreigde als gevolg van de subsidies die de regering uitkeerde aan de plattelandsgemeenten om de industrie ook daar tot ontwikkeling te brengen.⁵⁰ Ook de vele fabrieken die de stad telde maakten geen groei mee, wel integendeel. En wat de maritieme handel betrof bleek Brugge volgens de rapporten af te stevenen op een totaal verval. De sector kreeg het weliswaar soms hard te verduren, maar zou zich telkens weer herstellen om gedurende de tweede helft van de vijftiger jaren de binnenkomende handelswaren zelfs te zien verdubbelen.⁵¹

In heel Vlaanderen veroorzaakte de ineensstorting van de linnen verwerkende proto-industrie nog grotere problemen en creëerde ze een bezitloze proletarische massa. De daarop volgende plattelandsvlucht had een nooit geziene bevolkingsdruk voor de steden tot gevolg, waarmee ook Brugge af te rekenen kreeg.⁵² Tot overmaat van ramp trof een mislukte aardappeloogst in juli 1845 het hele land, en daarbovenop nog mislukte een jaar later in West-Vlaanderen de roggeoogst, het hoofdvoedsel van de arme.⁵³ Dit alles samen deed Vlaanderen en Brugge tijdens de veertiger jaren in een diepe crisis belanden.

Gedurende deze periode bedroeg het aandeel behoeftigen die beroep deden op overheidshulp ten opzichte van de volledige Brugse bevolking 1 op 2,5, terwijl dit voor het hele koninkrijk slechts 1 op 7 was. Het gemiddelde aantal armen in proto-industriële steden als Brugge en Kortrijk bedroeg in 1843 31% tegenover slechts 19% in plattelandsgemeenten.⁵⁴ Het pauperisme bleef in Brugge jaar na jaar stijgen. Het aantal steuntrekkers daalde tussen 1838 en 1858 nooit meer onder de 40% en vertoonde pieken tot 45%.⁵⁵ Aardappeldiefstallen vormden tijdens deze periode een groot probleem. De crisis als gevolg van de Februarirevolutie in 1848

50 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

51 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1834-1860.

52 B. DE WEVER, G. DENECKERE, *De geschiedenis van België*, Gent, 2010, p. 12-30.

53 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 37-40.

54 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 23.

55 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840.

verergerde de situatie. Het tekort aan werk en de voedselcrisis van 1848 en van 1853 tot 1855 zorgden voor een sterke toename van de emigratie, wat weerspiegeld werd in een forse stijging van het aantal uitgereikte buitenlandse paspoorten in de vijftiger jaren, wat pas tegen 1860 weer zou afnemen. De aardappeldiefstallen en de klachten van de randgemeenten bleven zich voordoen in de tweede helft van de vijftiger jaren, lang na de bestrijding van de aardappelziekte. Brugge verwierf in deze periode blijkbaar niet zomaar de weinig benijdenswaardige titel van 'armste stad van Vlaanderen'.⁵⁶

Toch getuigen de primaire bronnen van pogingen in Brugge om op de trein van de industrialisering te springen en van een Stadsbestuur dat het belang van de industrie leek in te zien en initiatieven hieromtrent stimuleerde. Zo werd er eind 1839 een nieuwe machinegedreven wolfabriek opgericht die 30 mensen tewerkstelde en nog plande te groeien door zich op de export te richten. De producten van deze fabriek werden samen met deze van 51 andere Brugse industriële tentoongesteld op de nationale expositie van industriële producten te Brussel in de zomer van 1841, waar ze met meerdere medailles bekroond werden door de koning en eretekens ontvingen van het Brugse Stadsbestuur.⁵⁷ Eind 1840 telde Brugge nog 268 fabrieken en 14 stoommachines.⁵⁸ Vanaf de vijftiger jaren is er een langzame verbetering in de industriële sector te Brugge als gevolg van de teruggekeerde rust en dankzij verschillende initiatieven van industriële. Het Stadsbestuur ontving tot grote tevredenheid van de Gemeenteraadsleden steeds meer aanvragen voor het oprichten van fabrieken met stoommachines. In 1851 telde de stad acht operationele stoommachines en tegen 1857 waren het er al 21.⁵⁹ In 1852 werd ook de *Ecole industrielle* opgericht, waar het Brugse beleid al sinds 1838 op had aangedrongen bij de provinciegouverneur. De oprichting van 15 nieuwe ateliers en fabrieken in het jaar 1854 alleen al illustreert dat het industri-

56 S. DE MEESTER, *De 'Armste stad van België' tijdens de crisisjaren*, zie www.ethesis.net/brugge_conjunctuur/brugge_conj_hfst_4.htm.

57 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

58 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

59 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

aliseringsproces te Brugge eindelijk in een stroomversnelling terecht was gekomen.⁶⁰ Als gevolg hiervan raakte het werkboekje nu ook in Brugge echt ingeburgerd.

Reeds in 1847 reikte het Stadsbestuur de boekjes uit aan arbeiders die erom vroegen, maar de gecompliceerde richtlijnen werden niet altijd correct uitgevoerd.⁶¹ Het enthousiasme van het Bestuur en de werkgevers werd echter snel aangewakkerd. In 1846 leefden nog 108 Brugse fabrikanten de voorschriften met betrekking tot de werkboekjes niet goed na, amper een jaar later waren dat er nog maar 38.⁶² In de jaarlijkse rapporten uitte het Stadsbestuur meermaals zijn tevredenheid over het werkboekje dat: ... *zowel het belang van de werkgever als de werknemer dient, en een krachtige bijdrage levert aan de eerlijkheid en de goede moraal van de arbeider*.⁶³ Het aantal uitgereikte werkboekjes verdubbelde tussen 1851 en 1860. Een piek in 1853 was het gevolg van het verplicht maken van werkboekjes voor kantwerksters, wat meteen aantoont dat het niet enkel een mannenzaak betrof. Toch blijkt in 1860 en 1861 (de enige jaren waar er cijfers per geslacht beschikbaar zijn) dat slechts 15% van de boekjes bestemd was voor vrouwen. Het werkboekje raakte na 1860 op de meeste plekken in onbruik.⁶⁴ Te Brugge blijft het gebruik ervan echter ingebakken tot de definitieve afschaffing in 1883.⁶⁵

DE BRUGSE VERHOUDING MET HET NATIONALE BESTUUR

Uit de rapporten van de Gemeenteraad van Brugge tussen 1830 en 1860 komt een tegenstelling tot uiting tussen de lokale beleidsmakers, die in hun stad dagelijks geconfronteerd werden met problemen als gevolg van immigratie, en de centrale overheid die in de eerste plaats de potentiële politieke activisten als ongewenste immigranten ervoer. De noden van armlastigen die de steden

60 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1850, 1852, 1854 en 1856.

61 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847.

62 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848.

63 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

64 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 244.

65 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 6-14, Werkboekjes 1860-1883.

overspoelden waren niet de eerste bekommernis van de nationale beleidsmakers. Zij waren immers niet verantwoordelijk voor de armenzorg en richtten hun focus eerder op het stimuleren van de emigratie van deze armlastige landgenoten dan op het verlichten van hun noden. Het Stadsbestuur hekelde regelmatig de beslissingen van de nationale regering, maar bleef er tegelijk ook afhankelijk van. In 1842 verzocht Brugge nadrukkelijk om hulp van de centrale overheid om hervormingen te kunnen doorvoeren in de dienstverlening om aan de stad de openbare instellingen te kunnen schenken waar het nog tekort aan had tijdens deze moeilijke tijden.⁶⁶ Eind dertiger-begin veertiger jaren ontving het Brugse Bestuur talrijke berispingen van de gouverneur en van de centrale vreemdelingenadministratie. Eerst werd de burgemeester op de vingers getikt voor de lakse opvolging van vreemdelingen binnen zijn stad.⁶⁷ Daarnaast werden verschillende herinneringen verstuurd in verband met het opstellen van mutatielijsten van vreemdelingen. Volgens de centrale vreemdelingenadministratie schenen de lokale autoriteiten het doel hiervan niet begrepen te hebben.⁶⁸ Brugge werd in november 1840 onder meer berispt omdat het de gegevens over de vreemdelingen niet bezorgde, zoals de circulaire van 31 oktober 1839 voorschreef.⁶⁹ Pas in mei 1842, twee en een half jaar en verschillende aanmaningen later, gaf het Stadsbestuur een reden op: de circulaire was niet aan het bestuur gecommuniceerd en ook niet gepubliceerd in de administratieve memorialen.⁷⁰ Ook wat de paspoorten voor vreemdelingen betrof kreeg de Brugse stadsadministratie in januari 1840 het verwijt dat *sommige gemeentelijke administraties de limieten van hun rechten uit het oog hebben verloren*.⁷¹ Al in mei volgde een tweede berisping om in de kwestie van de paspoorten de hiërarchie te respecteren.⁷² Sedert 1839 was de grenscontrole immers een exclusieve bevoegdheid van de Staat. De centrale administratie rekende op de lokale overheden om er met behulp van nieuwe richtlijnen voor te zorgen dat minder

66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

67 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 21/2/1839.

68 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 26/6/1839.

69 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 14/11/1840.

70 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 25/5/1842.

71 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 30/1/1842.

72 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 9/5/1840.

vreemdelingen de controles zouden ontlopen of te laat geregistreerd werden, en uiteindelijk geregulariseerd moesten worden.⁷³ De opeenstapeling van de opdrachten betreffende het toezicht op vreemdelingen en het administratieve werk dat dit meebracht zorgde klaarblijkelijk voor frustraties bij de Brugse ambtenaren, die bovendien andere en meer prangende kopzorgen hadden. Eind 1840, in antwoord op een vraag van de gouverneur naar de vereiste vreemdeligentabellen, beklaagde het Brugse Stadsbestuur zich over het vele werk en de ongemakken die de opdrachten van Mr. Hody, administrateur-generaal van de Openbare Veiligheid, veroorzaakten. Onder meer aan een opdracht van mei 1841 om lijsten van vreemdelingen op te stellen die zich bij de Brugse hospitalen aandienden, werd weinig gevolg gegeven.⁷⁴ Eind 1843 verscheen hierover nog een rappel van de burgemeester aan de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen.⁷⁵ Ten slotte was er ook nog een klacht van de gouverneur over de gebrekkige registratie van de huwelijken van vreemdelingen met Belgische vrouwen in Brugge. Het Stadsbestuur van zijn kant klaagde in het Gemeenteraadsrapport van 1843 de werkdruk aan als gevolg van de administratieve rompslomp: de medewerkers, die *ondanks hun allergrootste inzet het werk bijna niet meer de baas konden*, hadden maar liefst 2.999 verzendingen verzorgd in het voorbije jaar.⁷⁶

De Februarirevolutie van 1848 in Frankrijk zorgde voor hernieuwde waakzaamheid. Onmiddellijk stuurden de centrale autoriteiten berichten naar de gemeenten om hen aan hun taak te herinneren. Ze verwezen hierbij naar de speciale positie van België in Europa: *Neutre et indépendante, la Belgique doit veiller avec fermeté et vigilance sur les institutions libérales qu'elle s'est données*.⁷⁷ Ook de Brugse burgemeester ervoer de gebeurtenissen van 1848 als bedreigend voor zijn stad en verwittigde het bestuur van het Bureel van Weldadigheid. Het Bestuur moest vooral alert zijn voor het opruien van de arme mensen en moest hen wijzen op het belang

73 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 29/6/1840.

74 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 22/1/1842.

75 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 28/12/43.

76 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1843.

77 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-30 Politievaria, Fiche 564, brief 17/2/1848.

van de orde om hen te kunnen voorzien in bestaansmiddelen of andere hulp. Hij maande het Bestuur ook aan alvast verzorgingsmaatregelen te nemen.⁷⁸ Daarnaast liet hij affiches ophangen om de herinrichting van de wijkmeesters af te kondigen.⁷⁹ Hierover raakten het Brugse Stadsbestuur en de centrale autoriteiten het enkele jaren eerder niet eens, maar door de Februarirevolutie kwam dit in een stroomversnelling terecht.⁸⁰

In omstandigheden waar de publieke orde en rust van de stad op het spel stonden bleken de lokale en de nationale autoriteiten elkaar dus te vinden. Het Brugse Stadsbestuur maakte nu nauwgezet de gevraagde verslagen op voor de centrale administratie over alles wat verwees naar de revolutie: affiches met ‘Vive la République’, mensen die de leuzes scandeerden of strooibriefjes met hierop ‘Weg met de rijken, verdeling hunner goederen’. Een persoon die het in april 1848 waagde om ‘Vive la République’ te roepen in een Brugse estaminet, riskeerde hiervoor zelfs drie dagen cel.⁸¹

Na een optocht van werkloze arbeiders een maand eerder, waarbij drie arrestaties werden verricht, liet de burgemeester over heel de stad affiches plakken met het verbod op *saemenrottingen*.⁸²

In april 1848 ontving de Brugse burgemeester van de centrale administratie de opdracht om aan twaalf Belgen, die via Quiévrain het land binnengekomen waren en op weg waren naar Brugge, een visum uit te reiken in ruil voor hun *feuilles de route*. Elf van deze individuen kwamen aan in Brugge; één koos vermoedelijk het hazenpad. De politiecommissaris bezorgde de *feuilles de route* die zij bij zich droegen aan de centrale vreemdelingenadministratie, maar besloot om zelf de visa op het politiecommissariaat

78 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 28/2/1848.

79 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 10/3/1848 over de heropricting van de burgerwacht.

80 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1846.

81 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, verschillende brieven in april en mei van het jaar 1848.

82 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 16/3/1848.

N° 3030.

POLICE.

POLICIE.

LE BOURGMESTRE DE LA VILLE DE BRUGES,

DEN BURGEMEESTER DER STAD BRUGGE,

Considérant que des rassemblements, plus ou moins nombreux, se forment depuis quelques jours sur divers points de la ville;

Volont mettre un terme à ces rassemblements qui, quoique inoffensifs jusqu'à présent, sont cependant de nature à répandre l'inquiétude parmi la population, et à devenir dangereux pour le maintien de la tranquillité publique;

Vu l'article 94 de la Loi Communale;

ARRETE:

ART. I. Toute réunion de plus de cinq personnes sur la voie publique, est interdite.

ART. II. Les personnes stationnant sur la voie publique ou rassemblées en contravention à la disposition de l'article I, devront se retirer sur la première réquisition des Agents de l'Autorité; en cas de refus, elles y seront immédiatement contraintes par la force; et encourront les peines comminées par la Loi.

ART. III. Les citoyens passibles sont instamment priés de s'abstenir de prendre part à toute espèce de rassemblement, afin de ne pas entraver l'action de la force publique, et de ne pas être confondus avec les perturbateurs.

Les parents et tuteurs sont spécialement invités à veiller chez eux leurs enfants et pupilles, l'Administration ne pouvant répondre des évènements qui pourraient leur arriver.

ART. IV. Le présent arrêté sera exécutoire immédiatement après sa publication.

Bruges, le 16 Mars 1848.

Le Bourgmestre,
J. B^{ON} DE PELICHY-VAN HUERNE.

Overwegende dat er sedert enige dagen op verschillende plaatsen deser stad, samenrotingen plaats hebben;

Willende een eynde stellen aan deze samenrotingen, die althans tot nu toe geen kwaad gevolg gehad hebben, nochtan de oorzak waren onder de broeijing en groenlyk komen worden voor de handhaving der openbaars rust;

Gezien den artikel 94 der Gemeente Wet;

BESLUYT:

ART. I. Als verzameling van meer dan vyf personen, op den openbaars weg is verboden.

ART. II. De personen zich op den openbaars weg ghoude of te samenrooged in ooverdring der schikking van Artikel I, zullen moeten uytverschyden op het eerste ooverzoek van hun gelieven van nagt de agens van Ooverheid; in geel van weygering, zullen sy darrtoe onmiddelyk gedwingen worden, en de straffen inlooven door de wet ooverzien.

ART. III. De stille Burgers worden ernstiglyk aemoedicht, zich te onthouden van alle deelname in byeenrotingen, ten eynde de tusschenkomst der openbaars magt niet te belemmeren en onder de mistoetters niet gerekend te worden.

De ouders en vaders zyn ook vpoornamelyk aemoedicht, hante kinders en knechtelingen inhuys te houden, het Blescher niet kouwende verhoortvoerden oer de ongetroten wetke hant zouden konnen oerkoemen.

ART. IV. Het tegenwoordig beheyf zal syna uytverschyden hebben onmiddelyk na darrtoe afkondiging.

Bruges, den 16 Maert 1848.

Den Burgemeester,
J. B^{ON} DE PELICHY-VAN HUERNE.

Bruges, C. DE MOOR, Imprimeur de la Ville.

Affiche 'Saemenrottingen', 16 maart 1848

In het revolutiejaar 1848 werden in opdracht van de Brugse burgemeester Ghislain de Pelichy van Huerne overal in de stad affiches opgehangen met het verbod op 'saemenrottingen'.

(BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 16/3/1848).

te houden. Hij hoopte om zo deze *verdachte individuen* van nabij in het oog te kunnen houden. Op de herhaalde vraag naar een lijst van werknemers die uit Frankrijk teruggekeerd waren en naar eventuele gewelddadige feiten die hun terugkeer konden motiveren, viel er volgens de burgemeester niks te melden.⁸³

Op zijn beurt rekende het Stadsbestuur in zijn streven naar het behoud van de openbare orde en het weren van ongewenste individuen ook steeds op de centrale autoriteiten. Zoals in het revolutiejaar 1848 toen de Brugse burgemeester assistentie van het garnizoen inriep naar aanleiding van demonstraties van ontevreden arbeiders in zijn stad.⁸⁴

Buiten de periodes van revolutionaire opstoten hadden de gemeentelijke autoriteiten echter andere prioriteiten. Migratie en mobiliteit waren immers belangrijke neveneffecten van het aan de gang zijnde proletariseringsproces. Een groeiend aantal mensen werd afhankelijk van loonarbeid, wat hen mobieler maakte in hun pogingen werk te vinden en te overleven. De noodzakelijke uitbreiding van de publieke zorgvoorzieningen moest het stijgende aantal armen opvangen, maar tegelijkertijd zochten de gemeenten naar repressieve en selectieve maatregelen om deze bevolkingsgroep te controleren en te disciplineren. Enerzijds weerspiegelen de verslagen van de Gemeenteraad de bekommernis van het beleid over het lot van de armen, maar tegelijkertijd werd hierin minachting voor deze bevolkingsgroep geuit, die door het Bestuur op zijn minst gedeeltelijk verantwoordelijk geacht werd voor de toestand waarin ze verkeerde en waarin ze al te gemakkelijk berustte. De wijze waarop het College van burgemeester en schepenen zich in 1841 uitliet over de *forten*, waarin veel immigranten van op het platteland zich hadden gevestigd, spreekt boekdelen.⁸⁵ Ze werden bestempeld als *haarden van corruptie en immoraliteit waar het meest verachtelijke en gemeene deel van de bevolking toevlucht zoekt en er vegeeteert in groot-*

83 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 4/4/1848, 8./4/1848 en 10/4/1848.

84 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564.

85 Gebouwen die het arme proletariaat in Brugge onderdak verschaften en vaak zonder vergunning op privéterrein waren opgetrokken. Bijgevolg had de politie er geen enkele bevoegdheid om op te treden.

*ste onzindelijkheid en armoede.*⁸⁶ De omschrijving van de armen in de Gemeenteraadsverslagen varieerde naargelang de context en de boodschap die de beleidsmakers wilden overbrengen. Wanneer ze de nationale overheid wilden waarschuwen voor beslissingen die de economie van Brugge zouden kunnen schaden, werden ze omschreven als *arme arbeiders die volledig afhankelijk zijn van het al geringe werkaanbod*, maar bij de bespreking van de inspanningen die de Stad leverde om de armen op te vangen, werd de zelfverantwoordelijkheid van de armen al te graag in de verf gezet.

Dit had er alles mee te maken dat armenzorg in de 19de eeuw, net als in het Ancien Régime, geen vaststaand recht was. De gemeenschap was enkel hulp verschuldigd aan wie door omstandigheden onmachtig was om in zijn of haar primaire behoeften te voorzien. De armenbesturen moesten beslissen over de legitimiteit en de waardigheid van de armen en kregen het laatste woord over wie recht op bijstand had, welke soort bijstand en hoeveel geleverd kon worden. Behoeftige vreemdelingen, die nog geen onderstandswoonst hadden verworven in hun nieuwe verblijfplaats, hingen in principe volledig af van de private weldadigheid. Wanneer die niet voorhanden was, zat er niks anders op dan terug te keren naar de geboorteplaats, al dan niet vrijwillig. Dergelijke schandelijke terugkeer werd het liefst vermeden. Op deze wijze had de sociale politiek een belangrijke remmende invloed op migratie.⁸⁷

De mate waarin stedelijke migranten, zowel uit het binnenland als uit het buitenland, toegang verkregen tot de armenzorg was dus een cruciaal gegeven in de mobiliteit van mensen tijdens de hier bestudeerde periode. Voor de binnenlandse vreemdeling trachtte men de toegang tot de armenzorg te regelen via de onderstandswoonstwetgeving.⁸⁸ Deze wetgeving dateerde nog uit het Ancien Régime waar het toen reeds aanleiding gaf tot conflicten tussen de gemeenten, die de verantwoordelijkheid voor bepaalde armen trachtten af te wentelen op elkaar. De wet van 1818 trok de vereiste

86 DE MEESTER, *De 'Armste stad van België' tijdens de crisisjaren*, ethesis.

87 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 246.

88 Onderstandswoonst verwijst naar de gemeente die wettelijk verantwoordelijk is voor het onderhoud in geval van hulpbehoefendheid. In principe is deze gemeente dezelfde van de geboorteplaats van de hulpbehoevende. Onderstandswoonst kon ook verworven worden door een langdurig verblijf of voor vrouwen via een huwelijk.

verblijfsduur voor het verwerven van een onderstandswoonst op tot vier opeenvolgende jaren, maar in uitzonderlijke gevallen kon de vreemdeling in zijn nieuwe verblijfplaats als tussenoplossing toch geholpen worden door de lokale zorginstellingen. De kosten hiervoor mochten teruggevorderd worden van de gemeente van onderstand of van de Staat in het geval van buitenlandse vreemdelingen. Wat die uitzonderingen inhielden werd volledig overgelaten aan de ontvangende gemeente, zolang ze zich hierbij maar lieten inspireren door rechtvaardigheid en menselijkheid. De Staat liet op deze manier een grote manoeuvreerruimte binnen de wetgeving voor de lokale besturen.⁸⁹

Toch loste de wet van 1818 de conflicten tussen de gemeenten niet op.⁹⁰ Sommige Burelen van Weldadigheid huurden huizen in aangrenzende gemeenten of steden waar zij hun behoeftigen een onderkomen verleenden, zodat deze na vier jaar ten laste zouden vallen van de buurgemeente.⁹¹ Met de wetsherziening van 1845 verlengde het Belgisch Parlement de periode voor het verwerven van een onderstandswoonst van vier naar acht jaar. Daarnaast werden de procedures voor de terugbetaling van de gemaakte zorgkosten vereenvoudigd en gestandaardiseerd. De niet-Belgen werden voor het eerst uitgesloten van de mogelijkheid tot het bekomen van een onderstandswoonst, om het even hoe lang ze al in het land verbleven. Tot 1876 viel dus een duidelijke trend waar te nemen waarbij het voor immigranten steeds moeilijker werd om een onderstandswoonst te verwerven in een nieuwe verblijfplaats, terwijl tegelijkertijd de tussenoplossing van het terugbetalingsprincipe werd versterkt. Hierbij valt de ongelijke positie van de zendende ten opzichte van de ontvangende gemeenten sterk op. Terwijl de zendende gemeente door de wet financieel verantwoordelijk werd geacht voor de uitwijkelingen, konden de zorginstellingen in de effectieve verblijfplaats vrij beslissen over het type en de hoeveelheid toegekende armenzorg aan de immigranten.⁹²

89 A. WINTER, 'Eigen armen eerst? Migranten en de toegang tot de armenzorg in Antwerpen, ca. 1840-1900', in: M. DE KOSTER, e.a. (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly*, Brussel, 2011, p. 5.

90 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840.

91 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 55.

92 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 4-6.

De onderstandswoonstwetgeving zorgde tijdens het proletariseringsproces van die periode duidelijk voor spanningen tussen de plattelandsgemeenten en de steden. Sommige onderzoekers concluderen dat de steden hierbij hun slag thuishaalden. De lasten van het zorgsysteem leken vooral op de schouders van de plattelandsgemeenten terecht te komen en de stedelijke armenbesturen kregen het verwijt te vrijgevig te zijn tegenover vreemden, van wie ze de zorgkosten toch konden terugvorderen. Volgens enkelen zou het systeem van lokale zorgaanspraken zelfs een ondersteunende rol hebben gespeeld bij de verstedelijking en industrialisering in de 19de eeuw. Critici suggereren dat immigranten zelfs gemakkelijker zorg verkregen dan ‘autochtone’ armen.⁹³

Tijdens de crisisjaren vanaf 1840 werden ook duizenden behoeftige Vlamingen *manu militari* vanuit het geïndustrialiseerde zuiden van het land teruggestuurd naar hun geboortestreek. Deze gedwongen remigraties strookten helemaal niet met het kapitalistische principe dat arbeid zich afstemt op de markt, wat tot een tekort kon leiden tijdens periodes van hoogconjunctuur. De opkomst van het industriële kapitalisme in België zou ervoor zorgen dat de politieke elites trachtten los te komen van de lokale basis waarop de armenzorg georganiseerd was. Pas met de wet van 1876 versoepelden de voorwaarden voor het verwerven van een onderstandswoonst en kregen de buitenlanders opnieuw toegang tot de hulpverlening. Tegelijkertijd werd de verantwoordelijkheid van de lokale besturen voor de emigranten afgebouwd.⁹⁴ In 1891 werd het recht op armenzorg verworven vanaf drie jaar verblijf in een gemeente. Gelijktijdig met de beperking van het gemeentelijke recht op uitwijzing van armlastige vreemdelingen werden ook akkoorden tussen Staten gesloten die het recht op uitwijzing van armlastige buitenlanders reguleerden.

DE BRUGSE CASUS

Uit de bespreking van de totstandkoming en herziening van de onderstandswoonstwetgeving kwamen de steden naar voren als de grote winnaars, die vooral de lusten en niet de lasten van de

93 WINTER, ‘Eigen armen eerst?’, p. 6.

94 WINTER, ‘Eigen armen eerst?’, p. 4-5.

Poort van het bedelaarswerkhuis in de Werkhuisstraat te Brugge

Dit bedelaarswerkhuis voor de arrondissementen Brugge en Veurne bestond naar verluidt uit werkplaatsen op het gelijkvloers en slaapplekken op de bovenverdieping. Daarnaast beschikte het over een keuken, ciperskamers, een kamer voor de directeur, een bureel, een magazijn en een beboomd binnenplein.

(Agentschap Onroerend Erfgoed 2016, *Rasp- en gasthuis*. In: *Inventaris Onroerend Erfgoed*, opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/82239> op 11-03-2016 15:25).

wetgeving droegen. Hoe stond Brugge hiertegenover? Had de stad haar groei en industrialisering deels te danken aan de gemakkelijke toegankelijkheid van haar zorginstellingen voor vreemdelingen? Hebben het proletariseringsproces en de uitbreiding van de publieke zorgvoorzieningen ook te Brugge repressieve en selectieve maatregelen met zich meegebracht, gericht op het controleren en disciplineren van het groeiende aantal werkende armen?⁹⁵ Bij onze studie van de Brugse situatie focussen we vooral op de verhouding tussen de verschillende bestuursniveaus en op het gevoerde beleid. Hoe dit beleid in de realiteit uitpakte voor de betrokkenen zelf werpt uiteraard een ander licht op de situatie, waar we in dit artikel niet verder op ingaan.

Brugge beschikte over een hele reeks publieke zorgvoorzieningen die reeds uit het Ancien Régime dateerden en in de Franse periode werden gereorganiseerd. Het Bureel van Weldadigheid, de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen, de armenscholen Bogaerde en Sint-Elisabeth, de Berg van Barmhartigheid en het bedelaarswerkhuis.⁹⁶ Deze instellingen alleen volstonden echter niet, ook private initiatieven waren van kapitaal belang om de situatie het hoofd te bieden. Zo was er het klooster van Spermalie voor blinden en doofstomme leerlingen met een dagopvang voor arbeiderskinderen en twee privaat gefinancierde en geleide instellingen voor geesteszieken.⁹⁷ De *Société Littéraire* zamelde al sedert 1831 geld in ten behoeve van de arme zeventigers in de stad.⁹⁸ Al deze zorgvoorzieningen hadden hun handen vol om de situatie de baas te kunnen. Zoals eerder vermeld dook het percentage hulpbehoevenden te Brugge tussen 1830 en 1858 immers nooit onder de 40%.

95 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 1.

96 J. DICKX, *Kinderen van de rekening: de zorg voor wezen, verlaten kinderen en vondelingen in het Brugse (1796-1925)*, licentiaatsverhandeling, UGent, 2002-2003, 258 + 144 p., promotor prof. dr. Gita Deneckere.

97 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

98 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1864.

Tabel 10: Armen die hulp ontvangen te Brugge, 1838-1860

JAAR	BEVOLKING	STEUNTREKKERS			VREEMDE STEUNTREKKERS	
		AANTAL	PLUS/MIN%	TOTAAL%*	GEZINNEN	BEDRAG
1838	44.499	18.038		40,5%		
1839	45.308	18.382	1,9%	40,6%		
1840	46.020	18.599	1,2%	40,4%		
1841	44.182	18.928	1,8%	42,8%		
1842	44.804	19.171	1,3%	42,8%		
1843	45.276	19.240	0,4%	42,5%		
1844	45.838	19.708	2,4%	43,0%		
1845	46.340	20.792	5,5%	44,9%		
1846	46.765	21.032	1,2%	45,0%	167	
1847	49.456	21.551	2,5%	43,6%	189	
1848	49.211	21.239	-1,4%	43,2%	191	
1849	49.464	21.774	2,5%	44,0%	183	
1850	50.698	21.328	-2,0%	42,1%	171	2.219
1851	51.603	21.581	1,2%	41,8%	168	2.999
1852	52.001	21.297	-1,3%	41,0%	182	4.832
1853	51.425	22.038	3,5%	42,9%	234	6.507
1854	51.484	22.256	1,0%	43,2%		
1855	51.277	22.310	0,2%	43,5%		
1856	50.825	22.331	0,1%	43,9%	271	
1857	51.235	20.782	-6,9%	40,6%	277	9.973
1858	51.572	16.013	-22,9%	31,0%	262	8.811
1859	51.752	16.356	2,1%	31,6%		
1860	51.995	16.793	2,7%	32,3%	301	9.407

* aandeel ten opzichte van de totale bevolking

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1839-1861.

ONENIGHEID OVER DE ONDERSTANDSWOONSTWETGEVING

De stad Brugge zocht de verklaring voor het hoog percentage steuntrekkers enerzijds bij een foute interpretatie van het nationale beleid van de wet op de onderstandswoonst van 1818 die de immigratie van plattelanders bevorderde, en anderzijds aan *de weinige delicate manoeuvres die verschillende plattelandsgemeenten niet schuwden om zich van hun behoeftigen te ontdoen*. Het Brugse Stadsbestuur stelde begin 1840 klaar en duidelijk: *Een herziening van de vigerende wetgeving dringt zich op. We roepen de Regering op om zich ernstig met het onderwerp bezig te houden*,

wat voor alle steden van het hoogste belang is.⁹⁹ In alle rapporten uit deze periode werd de aandacht hierop gevestigd.¹⁰⁰ En aan het Bureel van Weldadigheid werd gevraagd de invloed van de wet van 1818 te onderzoeken om het punt hard te maken.¹⁰¹ Het onderzoek concludeerde dat foute interpretaties de geest van de wet volledig miskenden. Zo konden de gedetineerden van de gevangenis en de bedelaars uit het bedelaarswerkhuis na vier opeenvolgende jaren geïnterneerd te zijn in Brugge terugvallen op overheidshulp, zonder ooit één frank te hebben bijgedragen aan de stadskas. Ook voor de militairen van het garnizoen was dit via het Koninklijk Besluit van 19 juli 1834 zo voorzien.

Uit de Gemeenteraadsrapporten wordt alvast duidelijk dat ook na de herziening van de wetgeving rond de onderstandswoonst in 1845 het Brugse Stadsbestuur zich bleef beklagen over het groot aantal arme families zonder onderstandswoonst in Brugge, die eigenlijk buiten de stad hoorden. Er werd aangedrongen op maatregelen die de gemeenten zouden aansporen hun armen zelf op te vangen.¹⁰² Het Stadsbestuur beklaagde zich ook verschillende malen over de laattijdige betalingen van de schulden die de plattelandsgemeenten hen moesten vergoeden voor de opvang van armen in de Brugse instellingen.¹⁰³ In 1857 zag het Bestuur zich zelfs genooddaakt om de dagprijs van het bedelaarswerkhuis op te trekken vanwege deze achterstallige betalingen.¹⁰⁴ De Brugse situatie lijkt op het eerste zicht af te wijken van de Antwerpse, waar volgens het onderzoek van Anne Winter de terugbetalingen relatief vlot verliepen. Haar analyse van de reële transfers die plaatsvonden tussen de verschillende gemeenten toont aan dat de meeste schulden binnen het jaar terugbetaald werden en er zelden schulden moesten worden afgeschreven.¹⁰⁵ Een dergelijke ana-

99 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

100 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840, 1841, 1842 en 1843.

101 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

102 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, 1848, 1852, 1856 en 1858.

103 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848 en 1856.

104 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1858.

105 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 7.

lyse van de Brugse jaarrekeningen opgesteld door het Bureel van Weldadigheid kan hierin meer klaarheid brengen en is bijgevolg een interessante onontgonnen piste voor een comparatieve studie.

De onenigheid met de plattelandsgemeenten werd ten top gedreven wanneer de laatstgenoemden hun armen zonder de tussenkomst van Brugge wilden uitbetalen. Op deze wijze zou de Brugse administratie geen enkel zicht meer hebben op de steuntrekkers. Na acht jaar steun te hebben getrokken van hun plattelandsgemeente zouden de armen zonder probleem hun domicilie in Brugge kunnen aanvragen en ten laste komen van de stad. Dit ging volgens het Brugse beleid volledig in tegen de geest van de wet van 1845. In 1851 vestigde de stad de aandacht van de hogere autoriteiten hierop.¹⁰⁶

Een tweede oorzaak voor de voortdurende stijging van het aantal steuntrekkers lag volgens het Stadsbestuur in het sociaal systeem zelf, wat voorzag in een maandelijks uitkering aan armen op basis van de berekende familiale behoeften. Volgens het Bestuur rekenden de armen immers op deze uitkering als op een soort vast inkomen en beschouwden ze deze uiteindelijk zelfs als een *revenu*. Verder poneerde het Bestuur ook: *de onwil bij de arme bevolking te Brugge om iets aan de situatie te veranderen, in vergelijking met de arbeidersbevolking in andere steden, is te wijten aan de gemakkelijke toegang tot de openbare welstand, wat de apathie van de werkende klasse aanwakkert.*¹⁰⁷ In 1841 beklagde het Stadsbestuur zich er al over dat de lijst van armen die steun ontvingen in de vorm van geld of in natura, enkel aangroeide en er zelden individuen werden geschrapt die het zonder hulp konden stellen of die als gevolg van hun gedrag de steun niet waardig waren.¹⁰⁸ Anderzijds erkende het Bestuur dat de steun die over zoveel armen verdeeld moest worden zo gering was dat het de armen geen middelen opleverde die hen aan werk konden helpen om zich zo te voorzien in hun eigen bestaan. Daarom werd aangedrongen op hervormingen. Om de toestand te verhelpen zou er in de eerste plaats een telling nodig zijn

106 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

107 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1846.

108 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

van de families die steun trokken. Men wou de volkstelling van 1846 daarvoor al aangrijpen, maar het zou toch nog tot de telling van 1856 duren vooraleer dit idee tot uitvoering werd gebracht. Wel werden het aantal arme families in Brugge die hulp genoten reeds vanaf 1846 apart in de Gemeenteraadsrapporten geregistreerd. De eigenlijke armentelling van 1856 werd uitgevoerd door de ‘armenmeesters’ onder leiding van het Bureau van Weldadigheid. Ze had als doel een aantal mensen van de lijst te schrappen die geen recht meer hadden op hulp. In datzelfde rapport noteerde men dat het aantal vreemde families van op het platteland erg gestegen was tijdens de jaren 1850 en dat dit fenomeen dag na dag verergerde.¹⁰⁹

Waarschijnlijk liggen de cijfers uit de telling van 1846 veel lager dan het werkelijk aantal steuntrekkende vreemdelingen. Desalniettemin bevestigen ze de bevindingen uit de Gemeenteraadsrapporten en wijzen ze op bepaalde tendensen. Tussen 1850 en 1860 steeg het aantal vreemde families die hulp ontving met ongeveer drie kwart, terwijl het totaal percentage Brugse steuntrekkers eind van de vijftiger jaren net daalde met een kwart. De volkstelling van 1856 en de daaropvolgende armentelling was de belangrijkste oorzaak van de afname van Brugse steuntrekkers, maar ook de emigratie naar het buitenland zat hier voor iets tussen. De maatregelen om emigratie te stimuleren hadden echter niet steeds het gewenste effect. De Brugse autoriteiten beklagden zich erover dat veel arbeiders reisgeld ontvingen, maar na verloop van tijd toch terugkeerden om dan weer opnieuw te vertrekken als er grote werken aangekondigd werden ergens in het land. Dit fenomeen werd als een kwalijke zaak beschouwd voor de arbeiders in kwestie en een dure zaak voor de Brugse administratie. *Enkel sommigen die met reisgeld vertrekken om werk te vinden in het binnenland, slagen erin om in de mijnen aanvaard te worden waar ze een goed salaris verdienen, en in geval van een ongeluk kunnen rekenen op hulpverlening of een pensioen vanwege hun werkgever.*¹¹⁰

109 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

110 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1855.

Gedurende de vijftiger jaren nam dus zowel het aantal vreemde armen als de aan hen toegekende steun stevig toe. Eerder werd opgemerkt dat ook het aantal uitgereikte werkboekjes verdubbelde in diezelfde periode. Het Gemeenteraadsrapport van 1854 vermeldt dat vooral de tijdelijke steuntrekkers getroffen werden door de toenemende levensduurte en de crisis.¹¹¹ Waarschijnlijk genoten juist de vreemde families in Brugge vooral tijdelijke en in mindere mate permanente hulp, waardoor het aan hen toegekende totale bedrag een opmerkelijke stijging vertoonde. Uit tabel 10 kunnen we afleiden dat het uitgekeerde bedrag per vreemd gezin verdrievoudigde gedurende de vijftiger jaren. De armentelling van 1858 deelde de steuntrekkers voor het eerst op in een groep van hulpbehoevenden die permanente steun genoot, en een groep die slechts tijdelijk steun ontving. Laatstgenoemde groep vertegenwoordigde een aandeel van 11% in het totaal van de uitgedeelde hulp.¹¹² Aangezien er voor de periode voordien geen gelijkaardige cijfers voorhanden zijn in de door ons bestudeerde bronnen, kunnen er geen conclusies getrokken worden over het aandeel van de tijdelijke steuntrekkers doorheen de tijd. De herhaaldelijke klachten gedurende de veertiger jaren dat er zelden armen van de lijsten geschrapt werden zien we weliswaar niet meer opduiken in de Gemeenteraadsverslagen gedurende de vijftiger jaren. Om een beter inzicht te krijgen in de hulpbedeling is ook hier verder onderzoek van de jaarrekeningen van het Bureel van Weldadigheid aangewezen, waarbij structurele en bijkomende steun enerzijds, en de hulp aan de eigen armen en aan vreemden anderzijds onderscheiden zouden kunnen worden.

In tegenstelling tot de twee voorgaande decennia liet het Stadsbestuur zich in de rapporten uit de vijftiger jaren overwegend positief uit over de situatie van de industriesector te Brugge. Hoopvol opperden ze: *de volgehouden inspanningen om nieuwe fabrieken op te richten zal ertoe bijdragen om de afkeer tegen het leven in de ateliers weg te nemen en de jongere generatie zal de voordelen van vast werk begrijpen en zich uiteindelijk plooiën naar de gewoonten van de grote industriële etablissementen.*¹¹³

111 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1854.

112 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1859.

113 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1856.

Het is ook tijdens de vijftiger jaren dat de stad Brugge zorgde voor een verbetering van de woonomstandigheden in de forten, waar veel van de ingeweken families zich hadden gevestigd. Deze verbeteringen werden mede ingegeven door de strijd tegen tyfus en cholera.¹¹⁴ Ten slotte werden in deze periode de Brugse ambtenaren van alle graden verzocht de armen gratis te ondersteunen bij het indienen van hun aanvraag voor hulp. Die maatregel kwam er vooral als gevolg van de malafide praktijken waarbij de formulieren tegen betaling in orde gebracht werden. Voor een arme kostte dit soms het loon van verschillende dagen. Bovendien werden de aanvragen vaak niet juist ingevuld. Gevolg was dat gefundeerde aanvragen die normaal aanvaard hadden moeten worden, verworpen werden. In andere grote Belgische steden werd daarom een *Bureau de petitionnement* opgericht. Brugge kon dit voorlopig nog zelf de baas.¹¹⁵ Alle bovenstaande factoren, samen met de bezorgdheid van het Brugse Stadsbestuur omtrent de toegankelijkheid van de armenzorg, bevestigen dat de stad doelbewust de gelegenheid gaf aan potentiële arbeidskrachten naar Brugge te immigreren, nu de Brugse industrie in een stroomversnelling terechtgekomen was.

DE TOEGANKELIJKHEID VAN DE BRUSGE INSTELLINGEN

Tijdens het proletariseringsproces in de 19de eeuw was de mogelijkheid tot het verkrijgen van tijdelijke hulp cruciaal voor potentiële immigranten. Deze hulp moest hen in staat stellen moeilijke periodes te overbruggen. In het Brugse Stadsarchief troffen we echter maar één dossier aan met bepalingen van onderstandswoonst in verband met slechts twintig gevallen.¹¹⁶ Een andere manier om de toegankelijkheid van de Brugse armenzorg te bestuderen is het achterhalen hoe gemakkelijk vreemdelingen toegang verwierven tot de zorginstellingen in geval van tijdelijke nood of ziekte. Een voor de hand liggende benadering is de analyse van de bewoners of patiënten van die instellingen zelf. In de Gemeenteraadsrapporten werden echter alleen voor het Sint-Janshospitaal en de bijhorende materniteit gedurende een langere periode en op een éénduidige wijze de aanwezige vreemdelingen vermeld.

114 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1851.

115 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

116 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Weldadigheid, Steun aan behoeftigen, Fiche K1XLI6, 11a250: domicile de secours 1843-1867.

Tabel 11: Vreemdelingen in het Sint- Janshospitaal en in de materniteit

JAAR	TOTALE BEVOL- KING	HOSPITAAL ST. JAN						MATERNITEIT	
		PATIENTEN			VREEMDEN			PATIENTEN	VREEMDEN
		AANTAL	% M	% V	%	% M	% V	AANTAL	%
1838	44.499	1.596							
1839	45.308	1.516	54%	46%	9%	64%	36%		
1840	46.020	1.565	53%	47%	10%	47%	53%	81	41%
1841	44.182	1.799	53%	47%	15%	46%	54%	92	27%
1842	44.804	2.036	56%	44%	11%	49%	51%	124	31%
1843	45.276	2.176						109	29%
1844	45.838	2.045			12%			112	31%
1845	46.340	2.044						141	22%
1846	46.765	2.905	58%	42%	13%	59%	41%	102	
1847	49.456	4.018			15%			190	21%
1848	49.211	3.383	56%	44%	16%	53%	47%	159	23%
1849	49.464	2.499	54%	46%	14%	60%	40%	129	29%
1850	50.698	2.047	53%	47%	13%	53%	47%	139	38%
1851	51.603	2.047	48%	52%	11%	36%	64%	152	30%
1852	52.001	2.504	55%	45%	12%	45%	55%	158	35%
1853	51.425	2.871	52%	48%	12%	44%	56%	178	27%
1854	51.484	3.301			12%			211	
1855	51.277	3.248			12%			172	
1856	50.825	3.092						166	34%
1857	51.235	2.341						144	34%
1858	51.572	2.380						177	36%
1859	51.752	2.543						176	38%
1860	51.995	2.162						204	33%
GEMIDDELDE		2.440	54%	46%	12%	51%	49%	148	31%

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaar- verslagen 1839-1861.

Gemiddeld 12% van de patiënten in het Sint-Janshospitaal waren vreemdelingen, waarvan ongeveer evenveel vrouwen als mannen. Deze ondervertegenwoordiging van vreemde zieken ten opzichte van het totaal aantal vreemdelingen in Brugge, wat ongeveer 25% bedroeg volgens de telling van 1846, is opmerkelijk. In hoeverre dit een gevolg was van de moeilijkere toegang tot de zorginstellingen voor vreemdelingen kunnen we hieruit niet afleiden. Het bevestigt wel het vermoeden dat de immigranten voornamelijk deel uitmaakten van een jong en actief deel van de bevolking, en bijgevolg minder beroep moesten doen op de zorginstellingen.

Het zeer hoge percentage opnames van vreemde vrouwen in de materniteitsafdeling bevestigt dit omdat het wijst op de vele jonge vrouwen onder de immigranten en vreemdelingen. Dit komt overeen met wat Anne Winter vaststelde voor Antwerpen: dat *vreemdelingen sterker vertegenwoordigd waren in vormen van tijdelijke – en dan voornamelijk medisch gerelateerde – bijstand, dan in vormen van permanente steun*.¹¹⁷ Bij de interpretatie van dit percentage moeten we er eveneens rekening mee houden dat dit cijfer ook de vrouwen bevat uit het bedelaarswerkhuis en de penitentiaire inrichtingen, die daar slechts tijdelijk verbleven.

De reorganisatie van het bedelaarswerkhuis is dan weer een illustratie van het feit dat ook te Brugge de uitbreiding van de zorg hand in hand ging met een repressiever beleid. Het werkhuis werd in 1805 onder het Franse bewind opgericht als eerste in een reeks van vijf verspreid over het hele land. De bedelaarswerkhuizen ressorteerden rechtstreeks onder het Ministerie van Justitie en functioneerden met financiële inbreng van de provincies en de gemeenten. De werkhuizen werden verplicht bedelaars en landlopers op te nemen die veroordeeld waren of die zich er vrijwillig kwamen aanmelden.¹¹⁸

Door de verhoogde druk op de armenzorg en de stijging van de levensduurte slaagde het Brugse Bestuur er niet meer in om de kosten te dekken van de bedelaars die ten laste vielen van de stad. In 1840 stelde de stad Brugge voor om de opbrengst van het werk van de instellingsbewoners te gebruiken voor hun onderhoud, zoals voorzien werd in het Koninklijk Besluit van 12 oktober 1825. Vanaf 1846 maakten de rapporten melding van het groot aantal vreemde bedelaars die niet opgenomen werden in het werkhuis, maar teruggestuurd naar hun eigen gemeenten. In 1846 waren het er 298; in 1847 liep het aantal uitgezette bedelaars zelfs op tot 744. De stad nam speciale maatregelen en plaatste politie aan de poorten om de toegang van bedelaars van op het platteland te verhinderen.¹¹⁹ De mogelijkheid om zich vrijwillig aan te melden in het bedelaarswerkhuis gaf aan-

117 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 16.

118 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 54.

119 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848.

leiding tot veel misbruik en zou in de crisisperiode van 1848 wettelijk aangepast worden als tegemoetkoming aan de klachten van diverse zijden. Enkel de houders van een attest van behoefteigheid uitgereikt door de overheid moesten nog opgenomen worden, en ook voor de minder dan 18-jarigen werden speciale arbeidsateliers opgericht.¹²⁰ Dankzij de nieuwe wet had de stad nog maar weinig last van bedelarij: in 1850 werden nog slechts 30 vreemde bedelaars die zich vrijwillig aanboden buiten de stadspoorten gezet door de politie. De ergernis van het Stadsbestuur richtte zich nu op de achterstallige betalingen van de verschillende gemeentebesturen voor het onderhoud van hun bedelaars in het werkhuis.¹²¹

Als gevolg van de voedselcrisis van 1853 deed zich opnieuw een serieuze stijging van de bedelarij voor. Amper een jaar later slaagde men erin het aantal te doen dalen, vooral door vreemde bedelaars na hun gevangenisstraf van acht dagen niet meer naar het werkhuis te escorteren, maar terug naar hun eigen gemeente te zenden.¹²² Vanaf 1857 werd ook de dagprijs van het bedelaarswerkhuis opgetrokken en trad men erg streng op tegenover de vrijwillige opnames.¹²³

BESLUIT

Bij de totstandkoming van het vreemdelingenbeleid en de houding van de autoriteiten ten opzichte van immigranten lijken politieke en economische motivaties op zijn minst evenveel doorgewogen te hebben als morele overwegingen. Op het nationale niveau kunnen we in het prille België niet echt spreken van een breuk met het verleden in de houding ten opzichte van vreemde ongewenste individuen. Niet de eigenheid of de afkomst van de vreemdeling, maar het feit of hij/zij een potentiële bedreiging vormde voor de openbare orde en de neutrale status van België, bezorgden hem/haar de status van ongewenste. Mannen werden hierbij veel meer in het vizier genomen dan vrouwen.

120 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 54-58.

121 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

122 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1854.

123 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1858.

In Brugge, waar iedereen die niet van de stad zelf afkomstig was als vreemdeling bestempeld werd, woog die eigenheid of afkomst evenmin door in het beleid en in het dagelijkse leven.

De nationale en de lokale autoriteiten stonden voor erg uiteenlopende uitdagingen die bepalend waren voor hun beleid ten opzichte van immigranten. Dit leidde regelmatig tot wrijvingen tussen beide bestuursniveaus, zowel bij de beleidsvorming als bij de uitvoering ervan. De Belgische Regering getuigde van een pragmatische houding en was vrij genereus in het toekennen van sociale bijstand aan buitenlandse vreemdelingen, met als doel een positief effect te creëren op de behandeling van de eigen emigranten in het buitenland. Het Brugse Stadsbestuur dat te kampen kreeg met een plattelandsvlucht, trachtte vooral het aantal hulpbehoevenden dat ten zijnen laste dreigde te vallen te beperken.

Ondanks de wrijvingen bleken beide bestuursniveaus elkaar probleemloos te vinden in hun houding tegenover bedelaars en oproerkraaiers, en in hun visie over de noodzaak tot disciplineren van de groeiende groep mobiele loonarbeiders. De geviseerde ongewenste immigranten zelf beïnvloedden op hun beurt de uitwerking van het beleid, waardoor de genomen maatregelen niet steeds het gewenste effect hadden.

In de eerste helft van de 19de eeuw werd de besluitvorming nog overwegend gestuurd door een op grondbezit gebaseerde agrarische economie. Na 1850 wogen de industriële belangen steeds meer door in het beleid van een ondertussen homogene liberale regering die geen interesse betoonde voor de oorspronkelijke herkomst van de vreemdeling maar wel in het feit of zijn activiteit de natie profijt kon opleveren.¹²⁴ Bedelaars bleven te allen tijde en overall ongewenst en werden in crisisperiodes massaal uitgewezen, dit op het nationale en vooral ook op het lokale niveau.

De nationale autoriteiten waren bij de controle op de mobiliteit niet enkel beperkt door de ontoereikende administratieve middelen waarover ze beschikten, maar ook door hun afhankelijkheid van de lokale autoriteiten voor de uitvoering van het door hen uitgestippelde beleid. Maar meer dan eens bleken de economische belangen van

124 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 135.

bedrijven te primeren boven de bezorgdheden van het nationale beleid omtrent vreemdelingen. Bovendien liet de Staat zich in principe niet in met de sociale politiek en de controle over arbeidsmigratie werd via de werkboekjes gedeeltelijk uitbesteed aan de werkgevers.

De lokale autoriteiten die instonden voor de armenzorg organiseerden deze naar eigen goeddunken en op zeer arbitraire wijze. Hierbij kregen ze een grote manoeuvreerruimte binnen de nationale onderstandswoonstwetgeving om zo de arbeidsmigratie onder controle te krijgen.

Niet toevallig werd de wet op de onderstandswoonst verstrengd in 1845, tijdens een periode van zware economische crisis. De termijn voor het verwerven van een nieuwe onderstandswoonst werd verlengd en de terugbetalingsprincipes versterkt. Hiermee leek de oude vete tussen de steden en de plattelandsgemeenten over de aansprakelijkheid voor de armen beslecht in het voordeel van de steden. Daarnaast voorzag de wetgeving in een volledige bescherming tegen buitenlandse armlastigen door deze vanaf 1845 uit te sluiten uit de publieke armenzorg.

In Brugge, dat rond 1850 op de trein van de vooruitgang sprong, kon het Stadsbestuur er dankzij de onderstandswoonstwetgeving voor zorgen dat de immigranten steeds toegang kregen tot de zorginstellingen zonder zelf voor de kosten op te draaien, althans niet volledig. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor de versnelling in het industrialiseringsproces. De uitbreiding van de zorg ging ook hier gepaard met een repressiever beleid en een verhoogde controle op en disciplineren van de werkende armen. De armentelling van 1856, de reorganisatie van het bedelaarsdepot, en het ingeburgerd raken van de werkboekjes als controlemiddel op de mobiliteit van de arbeiders zijn hier enkele sprekende voorbeelden van.

Pas op het einde van de 19de eeuw zou de Staat zich meer met de sociale politiek inlaten met als gevolg dat de grens tussen de eigen behoeftigen en die van buiten de stadspoorten moest plaatsmaken voor het onderscheid tussen behoeftigen die staatsburger waren en behoeftigen van buitenlandse herkomst. Interne deportaties werden hierdoor uitzonderlijk.¹²⁵

125 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 114.

In tegenstelling tot de 19de eeuw leven we vandaag in een welvaartstaat, waar nationaliteit een centrale plaats inneemt in het dagelijkse leven van de burgers en in de gecentraliseerde overheidsadministraties. Thans heerst minder interne ongelijkheid dan in de 19de-eeuwse Belgische samenleving, maar tegelijkertijd is de internationale ongelijkheid spectaculair gestegen. De opkomst van de welvaartstaat en het nationalisme zijn twee evoluties die er samen toe hebben geleid dat de ongewenste immigrant in België vandaag de buitenlander is. De centralisatie van het beleid zorgt ervoor dat de Staat de controle op migratie beter kan uitvoeren, zonder hiervoor af te hangen van het lokale bestuursniveau. Bovendien mengt de Staat zich nu ook actief in de sociale politiek. Als rechtstreeks gevolg van de welvaartstaat kampt onze huidige maatschappij met een onevenwicht tussen de nood aan arbeidskrachten en de beperking van de mobiliteit van arbeiders. Dit is een belangrijke oorzaak voor de enorme omvang van de zwarte economie van vandaag.

Net als in de 19de eeuw is het immigratiebeleid vandaag niet altijd afgesteld op de sociale realiteit. In de steeds sneller evoluerende wereld waarin we leven heeft de natiestaat reeds aan belang ingeboet en is er een nieuwe hoofdrolspeler 'Europa' op het toneel verschenen. En net als in de 19de eeuw zorgen de tegenstrijdige focus en belangen, en de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende bestuursniveaus voor wrijvingen. Dit is niet in het minst het geval wanneer het immigratiebeleid en de daarmee gepaard gaande uitdagingen ter sprake komen. Denken we maar aan het spanningsveld tussen de 'waarden' van Europa en de dagdagelijkse uitdagingen waar zijn lidstaten voor staan als rechtstreeks gevolg van de huidige vluchtelingen crisis; het afschermen van het eigen territorium en doorsluizen van immigranten naar naburige lidstaten; de beperkte slagkracht van de Europese instellingen die telkens ondermijnd wordt door de lagere bestuursniveaus met elk hun eigen belangen; de gemiste uitwerking van beleidsbepalingen die door de immigranten zelf doelbewust gebruikt en zelfs misbruikt worden in hun overlevingsstrategieën; de tegenstelling tussen de nood aan migratie en de angst voor migranten...

Ondanks de snelle evolutie die niks onveranderd laat, vallen er misschien meer parallellen te trekken dan op het eerste zicht zou lijken, tussen dit 19de-eeuwse Belgische verhaal en ons huidige Europese verhaal?

Manon Moerman

Het episcopaat van Servaas de Quinckere, zevende bisschop van Brugge (1630-1639)¹

"[Servaas de Quinckere] is... een der minst begrepen en meest raadselachtige figuren gebleven die ooit de bisschoppelijke zetel van Brugge bekleed hebben²."

Servaas de Quinckere.

Bron: A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, deel I, p. 222.

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie geschreven aan de Universiteit Gent onder het promotorschap van prof. dr. R. Vermeir; M. MOERMAN, *Een bisschop onder vuur: het episcopaat van Servaas De Quinckere, zevende bisschop van Brugge (1630-1639)*, 112 p.
- ² J. DELBAERE, 'Petrus Deschoemakere, pastoor te Rumbeke van 1622 tot 1646', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, 93 (1956), p. 111.

Het historisch onderzoek naar de kerkelijke en religieuze elite tijdens de Vroegmoderne Tijd in het algemeen en naar de bisschoppen in het bijzonder is de laatste jaren op de achtergrond geraakt. Historici besteden vandaag de dag meer aandacht aan de kleine man, het godsdienstig en zedelijk leven vanuit een *bottom-up* perspectief waarbij de lekgemeenschap centraal staat³. Een van de weinige ‘recente’ voorbeelden van een bisschopsstudie die kan worden aangehaald is het onderzoek van Craig Harline en Eddy Put naar de ambtstermijn van aartsbisschop Mathias Hovius⁴. Bijgevolg was ook het episcopaat van de Brugse bisschop Servaas de Quinckere tot nog toe niet het voorwerp van uitvoerig onderzoek. Bovenstaand citaat van Jozef Delbaere is een van de weinige verwijzingen naar deze bisschop. Een dertigtal jaar later stelde Marc Therry dat het episcopaat van De Quinckere “*vanuit contra-reformatorisch oogpunt, niet onverdienstelijk*” was, maar verder onderzoek moest worden gevoerd naar deze figuur⁵. Michel Cloet haalde in 2007 dan weer bijzonder hard uit naar De Quinckere en schrijft het volgende: “*Hij is de enige van alle Brugse bisschoppen wier persoonlijk gedrag schandaal verwekte. Al tijdens de eerste jaren van zijn episcopaat onderhield hij een ongepaste en later zeer ergerniswekkende relatie met zijn huishoudster. [...] De Quinckere was ontoegankelijk voor zijn priesters en onhandelbaar. Hij verwaarloosde ook een aantal essentiële pastorale taken*”⁶. Het leek ons dus hoog tijd om de activiteiten van deze figuur eens van nabij te onderzoeken.

In deze bijdrage zullen we een blik werpen op het episcopaat, de ambtstermijn, van Servaas de Quinckere, zevende bisschop van Brugge tussen 1630 en 1639. Wat heeft De Quinckere al

3 M. CLOET, ‘Een kwarteeuw historische produktie betreffende de religieuze geschiedenis van de Nieuwe Tijd’, in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 4 (1995), p. 208, 220.

4 C. HARLINE & E. PUT, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven, 2002, 287 p.

5 M. THERRY, *De dekenij Roeselare (1609-1649). Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het bisdom Brugge*, Leuven, 1983, p. 58.

6 M. CLOET, ‘Het algemeen profiel van de Brugse bisschoppen voor 1800’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007), p. 242-243.

dan niet verwezenlijkt in deze periode van negen jaar waarin de Contrareformatie hoogtij vierde? We zullen in de eerste plaats proberen te achterhalen of De Quinckere goed op de hoogte was van wat er in zijn bisdom gebeurde en of hij regelmatig de verschillende parochies in zijn diocees bezocht. Er zal vervolgens worden onderzocht hoe zijn relatie verliep met de Brugse geestelijkheid (dekens, parochiepriesters en reguliere geestelijken). Ook zijn verhouding met de Brugse officialiteit (kerkelijke rechtbank) wordt kort besproken. Ten slotte gaan we ook dieper in op de “*ongepaste en zeer ergerniswekkende relatie met zijn huishoudster*” waar Cloet het over heeft.

Het bronnenmateriaal waar we ons in dit onderzoek op hebben gebaseerd, bestaat in de eerste plaats uit de *Acta Episcopatus* van Servaas de Quinckere⁷. Het betreft vier registers waarin *grosso modo* drie soorten documenten terug te vinden zijn⁸: (1) De officiële beslissingen van de bisschop zoals het benoemen van dekens, pastoors en onderpastoors; (2) beknopte verslagen van de visitaties aan de parochies en kloosters binnen het bisdom Brugge; (3) talrijke gedrukte en ingeplakte omzendbrieven waarvan de inhoud sterk varieert: aankondigingen van processies, vastenbrieven, aansporingen voor gebeden voor publieke of politieke doeleinden, enz. Vervolgens hebben we ook de correspondentie van internuntius Richard Pauli-Stravius (1633-1642) geraadpleegd. Hij berichtte in zijn brieven aan kardinaal Barberini te Rome regelmatig over de (vaak controversiële) handelingen van Servaas de Quinckere. Tenslotte hebben we ons ook gebaseerd op briefwisseling tussen de bisschop en andere religieuze en wereldlijke figuren. Zowel in het Bisschoppelijk als in het Rijksarchief te Brugge en in het Algemeen Rijksarchief te Brussel is relevant archiefmateriaal teruggevonden dat ons heeft geholpen bij het voeren van dit onderzoek.

7 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16-19. Voor het jaar 1636 zijn er, om onbekende reden, geen *Acta* voorhanden.

8 M. CLOET, 'De acta van de Brugse en de Gentse bisschoppen voorzien van indices (resp. voor de periode 1567-1952 en 1584-1833)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 130 (1993), p. 18-20.

Religieus en politiek kader

Het episcopaat van De Quinckere kan slechts ten volle begrepen worden wanneer we eerst kort stilstaan bij de religieuze en politieke gebeurtenissen die eraan zijn voorafgegaan. In de eerste plaats dienen we hier te wijzen op de oprichting van 14 nieuwe bisdommen in 1559. Hierdoor werd een direct contact tussen de bisschop en de lokale, parochiale kerken mogelijk. Vier jaar later, in 1563, sloot het concilie van Trente bovendien zijn werkzaamheden af. Hierin werd onder meer de bestuurlijke organisatie van de Kerk grondig hervormd. De rooms-katholieke Kerk werd een hiërarchisch en piramidaal georganiseerde instelling. De parochiepastoor vervulde hierin een sleutelrol. Kandidaten werden voortaan grondig opgeleid in diocesane seminaries, pastoors werden verplicht in hun parochie te verblijven, hun persoonlijke levenswandel diende exemplarisch te zijn en ze dienden de celibaatsverplichting strikt na te leven. De pastoors stonden onder het onmiddellijke toezicht van een deken, die aan het hoofd stond van een beperkt aantal parochies en een belangrijke schakel vormde tussen de bisschop en de parochiepastoor⁹.

De politieke gebeurtenissen in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw hebben de toepassing van de Tridentijnse besluiten in de Zuidelijke Nederlanden aanzienlijk vertraagd¹⁰. Sinds 1568 was het katholieke zuiden van de Nederlanden in oorlog met het protestantse noorden. Pas bij de aanvang van de zeventiende eeuw groeiden er concrete vooruitzichten op een vredesperiode. In april 1607 werd een wapenstilstand van acht maanden met het noorden getekend. In 1609 werd vervolgens het Twaalfjarig Bestand afgesloten dat een welkome pauze bracht in deze langdurige oorlog. Van het staakt-het-vuren in 1607 werd door aartsbischop Mathias Hovius alvast dankbaar gebruik gemaakt om een

9 R. VERMEIR, *Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*, Wommelgem, 2008, p. 123-125.

10 M. CLOET, 'Antoon Triest, prototype van een contrareformatorische bisschop, op bezoek in zijn Gentse diocees', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976), p. 395.

provinciaal concilie te organiseren in Mechelen, waarin talrijke besluiten werden genomen om de beslissingen van het concilie van Trente om te zetten in de praktijk. Dankzij het Twaalfjarig Bestand konden deze besluiten vanaf 1609 ten volle in onze con- treien worden doorgevoerd, met de steun van de aartshertogen Albrecht en Isabella. In 1621, na het overlijden van aartshertog Albrecht, kwamen de Zuidelijke Nederlanden opnieuw onder Spaans bewind en werd koning Filips IV de nieuwe landsheer. Deze terugkeer naar de Spaanse kroon viel samen met het einde van het Twaalfjarig Bestand en een hervatting van de vijandighe- den met het noorden tot 1648.

Invloed op het bisdom Brugge

De oorlogssituatie tussen 1568 en 1609 had een zeer grote invloed op het bisdom Brugge: er waren in vergelijking met elders meer kerken verwoest die langer op een herstel moesten wachten, er waren minder priesters en priester-kandidaten en de dekens lij- ken later dan in andere bisdommen hun verplichtingen te hebben opgenomen¹¹. Ook na afloop van het Twaalfjarig Bestand kreeg het bisdom het opnieuw zwaar te verduren. Vooral 1631 was hier- in een zeer bewogen jaar. Begin juni stonden de Hollanders voor de poorten van de stad en dreigden ze Brugge binnen te vallen. Dankzij een vlugge opmars van het Spaanse leger en de aanwezig- heid van een groot aantal Spaanse soldaten binnen de stadsmuren kon een rechtstreekse confrontatie worden vermeden¹². Na deze crisissituatie werd de stad in de daaropvolgende jaren opnieuw enkele malen opgeschrikt door het oorlogsgeweld¹³. Ook de streek rond Brugge bleek onder het episcopaat van De Quinckere bijzon- der onveilig. In zijn *visitatio ad limina* schrijft hij dat de zomer van 1634 werd gekenmerkt door buitengewone wreedheid (“*extra-*

11 M. CLOET, ‘Het bisdom Brugge van 1559 tot het einde van de 17de eeuw: de con- trareformatie en het katholiek herstel: inleiding’, in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, p. 30.

12 R. BOTERBERGHE & T. COLOM AGUILAR, ‘Brugge in 1631 bedreigd en ontzet’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d’Emulation te Brugge*, 115 (1978), p. 82, 95.

13 Zo liet De Quinckere op 4 september 1633 publieke gebeden instellen “*u[er]- staen[de] dat den Vyandt wederomme poocht gewelt te ghebruycken op de Stede van Brugge.*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 256’).

ordinaria Saevitia”) en spreekt de bisschop over een inval van de vijand in de noordelijke parochies van het bisdom waarbij enkele parochiepriesters gevangen werden genomen¹⁴.

In de historiografie gebruikt men de laatste decennia liever niet meer de term “Contrareformatie” - dit zou te veel impliceren dat het gaat om een anti-beweging tegen het protestantisme zonder een eigen dynamiek. Men maakt in de plaats meer gebruik van het begrip “Katholieke Reformatie”. Gezien de ligging van Brugge in het frontliniegebied met het noorden typeert de term Contrareformatie de religieuze beweging in dit diocees echter het best. Marc Therry schrijft hier het volgende over:

“Sommigen hebben het liever over een katholieke reformatie. [...]

Het gaat alvast niet op voor het bisdom Brugge en andere streken die grenzen aan protestants gebied. Daar voelt men gedurende de hele zeventiende eeuw de ogen van “de ketters” in de rug. De strijdbaarheid en het verweer tegen andersdenkenden spelen niet alleen mee bij de geboorte van de contrareformatische kerk op het Concilie van Trente (beëindigd in 1563), maar zijn ook anderhalve eeuw later nog springlevend¹⁵.”

De oorlogsomstandigheden tasten tenslotte ook de welvaart van de bevolking in het Brugse diocees fel aan. Reeds in 1630 was er sprake van een verregaande verarming van de inwoners van het bisdom. Daarmee gepaard stak in de eerste helft van de zeventiende eeuw de “*haestighe siecte*” regelmatig de kop op - hiermee werden de long- en builenpest bedoeld die de mensen heel onverwacht troffen en snel leidden tot de dood. Onder meer in de periode 1631/1632-1638 kreeg het bisdom met hevige uitbraken te kampen¹⁶.

Het is duidelijk dat Servaas de Quinckere de bisschopszetel van Brugge betrad in een bijzonder moeilijke periode voor het diocees. Enerzijds was er de constante dreiging van de protestanten en de regelmatige uitbraken van de pestepidemie. Anderzijds diende hij zich in deze moeilijke tijden te profileren als een bisschop die met veel toewijding en enthousiasme de hervormingen in zijn bisdom ten uitvoer bracht. In een handgeschreven brief uit 1634 schreef

14 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B185, fardé 9.

15 M. THERRY, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Brussel, 1988, p. 11.

16 THERRY, *De religieuze beleving*, p. 140-141.

De Quinckere alvast dat hij streefde naar een hervorming van het hele bisdom, geïnspireerd door de principes van het concilie van Trente¹⁷. Volgens Marc Therry is dit echter door “*de onbuigzaamheid en het opvallend gemis aan tact*” van De Quinckere, alsook door het feit dat zijn persoonlijke leven niet onbesproken bleef, allesbehalve rimpelloos verlopen¹⁸. Zoals reeds aangehaald ontbreekt een grondige studie naar het episcopaat van De Quinckere. In deze bijdrage zullen enkele belangrijke elementen uit zijn episcopaat worden belicht, om ten slotte te worden getoetst aan de stellingen die eerder over De Quinckere werden ingenomen.

FAMILIALE ACHTERGROND EN PRE-EPISCOPALE LOOPBAAN

In 2012 schreef Noël Geirnaert reeds een korte bijdrage in dit tijdschrift over de afkomst van Servaas de Quinckere. Uit zijn onderzoek is gebleken dat De Quinckere werd geboren op 6 april 1569 als oudste zoon van Jacob de Quinckere, een eenvoudige houtbewerker, en Margriete De Mol¹⁹. Later kreeg het echtpaar De Quinckere nog een zoon, Franskin, en twee dochters, Grietkin en Maykin. Na het voortijdig overlijden van Margriete (in 1575) hertrouwde vader De Quinckere met Tannekin Heggelinc bij wie hij nog twee dochters verwekte: Lippen en Cathelinken²⁰. Volgens Geirnaert startte Servaas De Quinckere in 1581, het jaar waarin zijn vader overleed, een opleiding met het oog op het priesterschap te Brugge²¹. In 1585 kreeg hij vervolgens een uitgelezen kans om de zelfgeschreven tekst *Gratulatio De Reductione Brugensium* voor te dragen voor een select hoogstaand publiek met onder meer de toenmalige bis-

17 BRUGGE, *Bisschoppelijk archief*, B184, fard 7. Eigenhandig geschreven brief van De Quinckere aan Jan Catulle, kanunnik van de collegiale Onze-Lieve-Vrouwekerk van Condé: “*neque etiam conveniens fuit in hoc rerum statu et considerantes difficultates quas pro reformatione totius dioecesis nostrae patimur [...]*”.

18 M. THERRY, ‘Servaas De Quinckere’, in: CLOET, *Het bisdom Brugge*, p. 67.

19 In het Vaticaanse benoemingsdossier wordt de vader van Servaas de Quinckere een *ouvrier de bois* genoemd (L.-A. JADIN, *Procès d’information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d’après les Archives de la Congrégation Consistoriale*, Rome, 1929, p. 124).

20 N. GEIRNAERT, ‘De afkomst van de Brugse bisschop Servatius de Quinckere (1569-1639)’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 149 (2012), p. 231.

21 A.-C. De Schrevel beweert echter dat De Quinckere in 1580 samen met zijn ‘*protecteum*’ uitweek naar Saint-Omer, toen Brugge werd ingenomen door de calvinisten en aldaar werd onderwezen door jezuiten (A.-C. DE SCHREVEL, ‘Quynckere, Servais De’ in: *Biographie Nationale*, dl. XVIII, Brussel, 1905, k. 516).

schap van Brugge, Remi Drieux²². Dit was voor De Quinckere een unieke kans om een veelbelovende kerkelijke carrière aan te vatten. Tussen 1593 en 1621 vervulde De Quinckere verschillende kerkelijke functies²³. Dankzij de steun van Georges Vanden Berghe, priester van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Brugge, kreeg De Quinckere een beurs toebedeeld om filosofie te studeren aan de Universiteit van Leuven. Op 17 april 1593 werd hij in Leuven tot priester gewijd, waarna hij op 23 november 1594 de graad van licentiaat in de theologie te Leuven ontving. Op voorstel van de toenmalige bisschop van Brugge, Matthias Lambrecht, werd De Quinckere op 25 september 1596 gegradueerd kanunnik van het kapittel van Sint-Donaas. Bovendien werd hij in november van datzelfde jaar aangesteld tot deken van Damme, een functie die hij zou vervullen tot juli 1610. Daarnaast oefende De Quinckere tussen 1598 en 1622 de functie uit van aartspriester. Als gedelegeerde van het kapittel was hij vervolgens ook in 1611 betrokken bij de oprichting van het priesterseminarie onder bisschop de Rodoan, waar hij tussen 1618 en 1622 actief zou zijn als docent in de theologie.

Op 8 juni 1622 werd De Quinckere, door de kanunniken van het kapittel verkozen tot deken van Sint-Donaas. Zijn functie als docent in de theologie aan het seminarie werd vanaf 23 september 1622 overgenomen door de dominicaan Hyacinthus Huselius. Als deken van Sint-Donaas liet De Quinckere zich vooral opmerken door zijn onbuigzame standpunt over de verkiezingsprocedure van de gedeputeerden van de Brugse clerus in de Staten van Vlaanderen²⁴. De Quinckere (en bij uitbreiding de Brugse geestelijkheid) bleek een voorstander van de verkiezingsprocedure *per classis*, waarbij men een gedeputeerde kon kiezen per bisdom. De Gentse clerus had daarentegen eerder een voorkeur voor de ver-

22 GEIRNAERT, 'De afkomst', p. 232.

23 Het overzicht dat volgt is geen resultaat van eigen onderzoek maar is gebaseerd op de bijdrage van M. THERRY, 'Servaas de Quinckere', in: CLOET, *Het bisdom Brugge*, p. 67.

24 E. FEYS, *De geestelijkheid in de Vlaamse volksvertegenwoordiging (1596-1648)*, Leuven (licentiaatsverhandeling KU Leuven), 1982, 240 p.; IDEM, 'De kerkelijke vertegenwoordiging in de Staten van Vlaanderen. Samenstelling en werking (1596-1648)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 100 (1985), p. 405-426.

kiezing van gedeputeerden in een algemene vergadering van de geestelijkheid van de drie bisdommen. De spanningen hieromtrent traden in de zomer van 1622 heel sterk op de voorgrond²⁵.

De Brugse bisschop Antoon Triest werd op 10 juli 1620 overgeplaatst naar het bisdom Gent, waar hij op 15 maart officieel bezit nam van zijn nieuwe zetel. De opvolger van Triest, Denijs Stoffels, bevond zich op dat moment, in afwachting van de pauselijke bekrachtiging van zijn benoeming, nog in Antwerpen. Christoffels was sinds 1617 verkozen als *primarius* gedeputeerde en De Quinckere als *secundarius* gedeputeerde in de Staten van Vlaanderen. Gezien de afwezigheid van Christoffels en de drukke agenda van De Quinckere, die het bestuur *sede vacante* op zich nam in het bisdom Brugge, moest er dringend een plaatsvervanger worden aangewezen. Hierop besliste Triest dat de Gentse kanunnik, Frans van Gistel, voorlopig als gedeputeerde van de Brugse geestelijkheid kon zetelen²⁶. Dit kon echter op bijzonder weinig begrip rekenen vanwege de Brugse clerus, die zelf een gedeputeerde wilden aanwijzen en geen inmenging duldden van hun vroegere bisschop. De Quinckere had, als deken van Sint-Donaas een heel belangrijke invloed op de standpunten van de kanunniken tijdens de kapittelvergaderingen. Volgens Feys moet dan ook De Quinckere verantwoordelijk worden gesteld voor de impasse in 1622 onder de geestelijkheid in de Vlaamse volksvertegenwoordiging. Antoon Triest zou De Quinckere in het kader van deze discussie “*een zeer ondankbaar man*” noemen. Pas met de inbezitneming van de bisschopszetel door Christoffels kon een compromis worden bereikt in deze kwestie²⁷. Het is duidelijk dat De Quinckere al geen onbesproken figuur was op het moment dat hij de Brugse bisschopszetel zou bekleden. In de heisa rond de benoemingsprocedure in de Staten van Vlaanderen krijgen we al een staaltje te zien van zijn onbuigzame en koppige karakter.

25 FEYS, 'De kerkelijke vertegenwoordiging', p. 407-408, 412 en 415.

26 *Ibidem*, p. 420.

27 FEYS, *De geestelijkheid*, p. 101-102.

Benoeming

In de bul *Super Universas* (1559) kregen koning Filips II en zijn opvolgers het benoemingsrecht voor de bisschoppen in alle bisdommen, behalve Kamerijk. De paus behield voor zichzelf wel het recht van bekrachtiging. Zonder een pauselijke bekrachtiging had de benoeming van een bisschop geen waarde²⁸. Tussen 1621 en 1633 (de periode tussen het overlijden van haar echtgenoot, aarts-hertog Albrecht en haar eigen overlijden) benoemde landvoogdes Isabella zeven bisschoppen, waaronder Servaas de Quinckere.

Op 6 augustus 1629 overleed Denijs Stoffels, zesde bisschop van Brugge, en op 23 augustus van dat jaar stuurde de landvoogdes een brief naar de verschillende bisschoppen met de vraag om twee à drie nieuwe kandidaten voor te stellen die men geschikt achtte voor het bisschopsambt²⁹. Vervolgens zond de landvoogdes op 31 oktober 1629 een brief naar paus Urbanus VIII waarin ze Servaas de Quinckere, deken van de kathedrale kerk van Sint-Donaas, voorstelde en benoemde tot bisschop van Brugge³⁰.

De pauselijke bekrachtiging van de benoeming werd steeds voorafgegaan door een kerkelijk onderzoek, het informatieproces. Dit proces bestond uit twee vragenreeksen, een eerste betrof de hoedanigheden van de kandidaat, een tweede de toestand van het bisdom. Het onderzoek naar De Quinckere werd geleid door nuntius Fabio de Lagonissa. Volgens Cloet kunnen deze informatieprocessen echter niet worden beschouwd als een toonbeeld van objectiviteit. De kwaliteiten van de kandidaat werden doorgaans veel te positief beoordeeld en de toestand van het bisdom veel te negatief om kwijtschelding of vermindering van te betalen taksen

28 M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570*, Antwerpen, 1950, p. 67-68.

29 In het aartsbisschoppelijk archief bleef een brief bewaard van aartsbisschop Jacob Boonen, waarin hij deken Aubermont van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik aanbeval (MECHELEN, *Aartsbisschoppelijk archief*, Archivalia over het bisdom Brugge, nr. 27). Welke kandidaten verder nog door anderen naar voor werden geschoven konden we niet achterhalen.

30 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Nieuw Kerkelijk Archief, nr. 121.

te verkrijgen³¹. We kunnen deze vaststelling bevestigen doordat in het onderzoek naar De Quinckere de getuigenis van de Gentse bisschop Antoon Triest ontbreekt. Zoals reeds opgemerkt was Triest niet opgezet met het optreden van De Quinckere in de Staten van Vlaanderen. Zijn getuigenis had de mindere kanten van de kandidaat aan het licht kunnen brengen. Wel werden volgende getuigen gehoord³²: (1) Arnold van Mechelen, licentiaat theologie, kanunnik in het Sint-Donaaskapittel te Brugge sinds 1596 en aartsdiaken vanaf 1605 (+1635); (2) Jan Baptist van Blootacker (Blotagrius), licentiaat rechten, kanunnik (1587) en cantor (1622) in het Sint-Donaaskapittel (+1630); (3) Joannes van de Velde (Veldius), licentiaat theologie, kanunnik in het Sint-Donaaskapittel (1618) en aartspriester sinds 1623 (+1635); (4) Jan van der Stickele, lid van de gemeenteraad van Ieper, die De Quinckere regelmatig ontmoet had in de Staten van Vlaanderen; (5) J.B. Schoormann, licentiaat in de rechten en raadsheer te Gent, die De Quinckere meermaals ontmoet had met betrekking tot de Staten van Vlaanderen en hem had geassisteerd bij zijn lessen aan het priesterseminarie; (6) Willem Michiels, licentiaat in de rechten en raadsheer te Brugge, die De Quinckere kende van zijn optreden in de Staten van Vlaanderen en (7) Jacob Boonen, aartsbisschop van Mechelen (1621-1655).

De bul waarin paus Urbanus VIII de benoeming van Servaas De Quinckere bevestigde, werd opgemaakt op 18 maart 1630³³. Vervolgens dienden nog drie stappen te worden voltooid alvorens Servaas De Quinckere officieel als bisschop kon optreden. De inbezitneming van de bisschopszetel gebeurde op 23 maart 1630, waarna op 11 mei 1630 het *placet regis* door Filips IV werd uitgevaardigd met toestemming om de bisschop officieel te benoemen en te wijden³⁴. Op 16 juni 1630 ging men uiteindelijk over tot de wijding van De Quinckere als zevende bisschop van Brugge. Hierbij koos hij voor de leuze *Benedicam Dominum in omni tempore* ("Ik loof de Heer te allen tijde").

31 CLOET, 'Het algemeen profiel', p. 238.

32 A.-L. JADIN, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation consistoriale*, dl 1 1564-1637, Rome, 1928, p. 220-222. (n.v.d.r.: de eerste drie zijn verder geïdentificeerd via: [J.F. FOPPENS], *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium, necnon praepositorum, decanorum et canonicorum, &c ecclesiae cathedralis S. Donatiani Brugensis*, Brugge, 1731, passim).

33 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oorkonden, charter blauw nummer, nr. 6077.

34 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oorkonden, charter blauw nummer, nr. 6055.

Portret van De Quinkere door J.G. Canneel (F. VAN DE PUTTE, *Histoire du diocèse de Bruges*, Brugge, 1850, tussengevoegd tussen p. 60 en 61).

Bisschoppelijke visitaties

Tijdens het provinciaal concilie te Mechelen (26 juni-20 juli 1607) werden talrijke besluiten en hervormingen doorgevoerd met het oog op het uitvoeren van de beslissingen van het concilie van Trente (1545-1563)³⁵. Een van die decreten betrof de verplichting aan alle bisschoppen om tweejaarlijks de parochies van hun bisdom te visiteren. Onderstaande tabel geeft ons een overzicht van de bisschoppelijke visitaties van De Quinckere die in de *Acta Episcopatus* worden vermeld.

Datum	Parochie
5 oktober 1632	Koolkerke
28 november 1632	Assebroek
1 juni 1633	Koolkerke
13 juni 1633	Oudenburg
14 juni 1633	Ettelgem
3 juli 1633	Jabbeke
16 december 1633	Varsenare
31 juli 1634	Assebroek
21 november 1634	Zande
12 mei 1637	Brugge Sint-Walburga
13 mei 1637	Brugge Sint-Salvator
15 mei 1637	Oostende
21 en 22 juni 1637	Leffinge
	Gistel
	Torhout
	Roeselare
	Ardoois

Tabel 1: Visitaties uitgevoerd door Servaas de Quinckere. Bron: BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16-18.

Servaas de Quinckere heeft tijdens zijn episcopaat slechts zeventien parochies persoonlijk bezocht, waarvan er twee binnen de muren van de stad Brugge gelegen waren (Sint-Salvator en Sint-Walburga). Hier dienen we echter aan toe te voegen dat de

35 M. CLOET, 'De gevolgen van de scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied van ca. 1600 tot 1650', in: J. CRAEYBECKX & F. DAELEMANS (red.), *Op gescheiden wegen: handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985 te Brussel*, Leuven, 1985, p. 53-75.

bisschop ook enkele malen een andere persoon in zijn plaats de visitatie liet uitvoeren³⁶. De beknopte verslagen vermelden zelden wie De Quinckere met zich meenam tijdens zijn visitaties. Op 13 juni 1633 werd de bisschop vergezeld van zijn secretaris Bernard van Thienen, meester Jacob vanden Haeghe en notaris Hiëronymus van Leeuwe³⁷. Vermoedelijk namen zij ook deel aan het bezoek aan de parochiekerk van Oudenburg diezelfde dag, alsook aan de visitaties van de parochies Jabbeke, Varsenare en Ettelgem op 14 juni 1633. Vervolgens werd de bisschop bij zijn bezoek aan de parochiekerk van Zande “*vergheselschapt met een notaris publicq, en[de] eenighe poorters van Brugghe aenghenomen t’zynder bewaerenesse ieghens quaetdoeners die by den wech te vresen syn*”³⁸.

Het bezoek van de bisschop werd bovendien niet altijd vooraf gemeld aan de parochiepriester. Soms deed De Quinckere dit bewust, zoals bij zijn bezoek aan de parochiekerk van Zande, om de priester “*gheen occasie te gheven van hem te absenteren*”³⁹. Soms gebeurde het dat hij gewoon toevallig passeerde en een bezoekje wilde brengen aan de parochie⁴⁰. Hierdoor kwam het wel eens voor dat de bisschop de pastoor wegens diens afwezigheid niet kon ontmoeten. In Ettelgem kreeg hij bijv. de *Sacramentalia* niet te zien omdat de pastoor, die de sleutels van het rustaltaar bij zich had, afwezig was⁴¹. De Quinckere bleek bij zijn visitaties vooral aandacht te besteden aan het onderhoud van het kerkgebouw en haar toebehoren. In sommige parochies liet dit echter te wensen over. Zo stelde hij in de kerk van Ettelgem vast dat de hosties er bedorven waren en was de bisschop niet tevreden over de hygiëne in de parochiale kerk van Koolkerke⁴².

36 We komen hier verder nog op terug.

37 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 232’.

38 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 279’.

39 *Ibidem*.

40 Zoals bij zijn bezoek aan de parochie Koolkerke: BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 212’.

41 “*In qua non visitavit Sacramentalia propter absentiam D[omi]ni Pastoris, qui claves repositorii secum habebat.*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 235’).

42 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 235’. In Koolkerke stelde hij vast dat het water in de doopvont “*niet net en was, maar druypsels van[de] kerssen daerop zwemmende.*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 212’).

Ondanks de verplichting heeft De Quinckere zich niet om de twee jaar verplaatst naar alle parochies binnen zijn bisdom. Dit probeerde hij deels goed te maken door enkele malen een plaatsvervanger voor deze taak aan te duiden. Op 30 juli 1631 liet hij de deken van Torhout een visitatie uitvoeren in de parochie van Oostkamp “*midts zyne Eerw[eerdichei]t zelve die nyet en mochte doen om[m]e d’oorloghe*”⁴³. Op 17 maart 1634 werd aan de vice-deken van Oudenburg, Pieter Reyvaert, de opdracht gegeven om het volledige decanaat van Oudenburg te visiteren en op 15 april 1638 kreeg aartsdiaken Antoon van Bourgondië de taak om het decanaat Damme te visiteren⁴⁴. Ten slotte kreeg diezelfde Antoon van Bourgondië op 25 april 1638 de opdracht van De Quinckere om het volledige bisdom Brugge te bezoeken⁴⁵. We zien hier echter een groot verschil met zijn Gentse collega, bisschop Antoon Triest, die gedurende zijn episcopaat (1623-1654) de ruim 150 parochies van zijn bisdom om de twee à drie jaar persoonlijk bezocht en hiervan eigenhandig een verslag neerschreef⁴⁶.

Volgens Marc Therry kunnen er echter twee gegronde redenen worden aangehaald waarom De Quinckere zijn bisdom zo weinig visiteerde⁴⁷. Een eerste betreft de gevorderde leeftijd van de bisschop waardoor hij zich regelmatig ziek meldde. Om diezelfde reden stuurde hij ook op 7 juni 1634 een verzoek naar Rome om voortaan te mogen worden vrijgesteld van de viering op Witte Donderdag, gezien “*de zware leeftijd van zeventig jaar en zijn zwakke lichaam*”⁴⁸. Hij stelde de deken van Sint-Donaas voor als zijn plaatsvervanger en ontving hiervoor op 30 september 1634 een positief antwoord uit Rome⁴⁹. Ten tweede was er de aanhoudende oorlog die van reizen een gevaarlijk avontuur maakte.

43 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 95^v, in margine; we hebben reeds in de inleiding gewezen op het gewelddadig oorlogsjaar 1631.

44 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 30^v; B18, f. 36^r.

45 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B18, f. 37^r.

46 CLOET, ‘Antoon Triest’, p. 397. Deze visitatieverslagen werden door Michel Cloet getranscribeerd en uitgegeven (M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623-1654)*, Leuven, 1976, 577 p.).

47 THERRY, *De dekenij Roeselare*, p. 57-58.

48 “*attenta gravi aetate Septuaginta annorum, eiusque corporis imbecillitate.*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 40^v).

49 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, tussengevoegde folio tussen f. 40 en f. 41.

Beide redenen verklaren volgens ons echter niet waarom De Quinckere ook zo weinig de parochies binnen de stadsmuren heeft gevisiteerd, die op een veel kortere afstand van het bisschoppelijk paleis lagen en dus minder risicovol en vermoeiend waren. Bovendien gebeurde het dat De Quinckere aanwezig was in een parochie, maar niet de moeite nam om een bezoek te brengen aan de kerk. Op 4 september 1632 was de bisschop aanwezig in Gistel, maar hij had “*gheen tyet om inde parochiekercke aldaer te houden ordinaire visitatie. . . midts de corticheyt des tydts*”⁵⁰ en daarom zond hij nadien schriftelijke richtlijnen aan de kerkmeesters⁵⁰. Ten slotte kon een persoonlijk contact tussen de bisschop enerzijds en de parochianen en priesters van zijn bisdom anderzijds gedurende deze moeilijke oorlogsperiode het katholieke geloof een extra duwtje in de rug geven. Zoals reeds vermeld diende De Quinckere zich in deze moeilijke tijden net te profileren als een bisschop die met veel toewijding en enthousiasme de Tridentijnse hervormingen in zijn bisdom probeerde door te voeren, iets waar hij op dit vlak volgens ons en heel wat anderen alvast niet in is geslaagd.

Servaas de Quinckere kreeg inderdaad heel wat kritiek voor het niet uitvoeren van de bisschoppelijke visitaties. Niet enkel inter-nuntius Richard-Pauli Stravius, die zijn afkeer van de bisschop in zijn briefwisseling met kardinaal Barberini niet onder stoelen of banken stak, toonde zich hierover bijzonder misnoegd⁵¹. Ook de deken van Sint-Donaas, Karel van den Bosch, sprak zich in een brief aan de Geheime Raad heel streng uit over De Quinckere:

“Car l’obmission des visites de cures hors et dedans les villes, de cloistres d’hommes et de femmes, et de tant d’autres fonctions episcopales, sans doutes ne procede que de ceste imbecillité et grand eage, a quoy si l’on adiouste la morosité maladie peu se parable de ces grand eages ont trouvera la vraye cause du deplorable estat de ce diocese”⁵².

50 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 182’.

51 Zo schrijft hij op 6 september 1636 kennelijk overdreven: “*Depuis sa nomination, il y a sept ans, il n’a jamais fait la visite du diocèse, où vices et hérésies augmentent journellement.*” (W. BRULEZ (red.), *Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642)* (Analecta Vaticano-Belgica. 2e Série: Nonciature de Flandre, X), Brus-sel-Rome, 1955, p. 157).

52 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B256: bundel S. de Quinckere.

Relatie met de Brugse geestelijkheid

Het persoonlijk contact met de parochiepriesters was eerder beperkt door de weinige visitaties die De Quinckere tijdens zijn episcopaat uitvoerde. We kunnen ons bijgevolg ook de vraag stellen of dit zich vertaalde in een eerder laks beleid vanwege De Quinckere ten opzichte van de pastoors en andere geestelijken in zijn bisdom. We zullen in wat volgt dieper ingaan op de verhouding tussen de bisschop en enkele belangrijke religieuze instanties binnen het bisdom. Was er sprake van een goede samenwerking of eerder van een gespannen verhouding?

De dekens vande Christenhede

Het bisdom Brugge telde 116 parochies die vanaf 1618 werden verdeeld onder zeven dekenijen: het Brugse district, Aardenburg, Damme, Gistel, Oudenburg, Torhout en Roeselare. De deken vormde een belangrijke schakel tussen de bisschop enerzijds en de parochiepriesters anderzijds. Hun taak was veelvuldig van aard. In de eerste plaats werd hen sinds het provinciaal concilie van Mechelen de verplichting opgelegd om de twee jaar de parochies binnen hun decanaat te visiteren. Ten tweede was men verplicht schandelijk en ongepast gedrag vanwege parochiepriesters te melden aan de bisschop⁵³. Ten slotte waren ze ook gemachtigd de verschillende pastoors binnen hun decanaat samen te roepen om hen op de hoogte te brengen van de statuten en decreten die door de bisschop werden uitgevoerd.

Voor dit onderzoek werden geen decanale visitatieverslagen teruggevonden en ook de instructies van De Quinckere aan zijn dekens zijn bijzonder schaars. Een van de belangrijkste richtlijnen had betrekking tot de misbruiken vanwege de officialiteit. We komen hier later nog op terug. Bijgevolg beperken we ons hier tot een kort overzicht van wie door de Quinckere tot deken werd benoemd.

Het wordt vrij snel duidelijk dat De Quinckere zich graag liet omringen met vertrouwelingen die hij vaak de supervisie gaf over meerdere decanaten tegelijkertijd. Christiaan vanden Berghe, met wie de bisschop een duidelijk meningsverschil had over de

53 Voor een voorbeeld zie voetnoot 73.

toekomst van het seminarie, werd op 20 december 1631 ontslagen als deken van Damme en opgevolgd door Joannes Theodorus Schotte⁵⁴. Schotte had niet toevallig in juni van datzelfde jaar een lovende brief naar de bisschop gestuurd waarin onder meer het volgende te lezen stond:

*“La reputation que Vostre Seigneurie Reverendissime s’est acquise dez long temps d’un tres vertueux et tres suffisant prelat, m’a donne toutes les envies du monde de pouvoir estre quelque assume a son chapitre, affin de considerer de plus pres de si dignes qualitez, et ii rendre toute sorte d’obeissance.”*⁵⁵

Schotte werd al snel een van de naaste medewerkers van De Quinckere. In december 1631 werd hij belast met het onderzoek naar het gedrag van de pastoors van Leffinge en Oostende⁵⁶. Daarnaast was hij ook een van de personen die geregeld als examinator de concursus voorzat. Schotte oefende de functie van deken van Damme uit tot en met mei 1634. Op 24 april 1637 werd hij vervolgens benoemd tot deken van Aardenburg en in augustus 1637 wordt hij voor de eerste maal vermeld als deken van Roeselare⁵⁷.

Ook Petrus Reyvaert, pastoor van Varsenare, kreeg van De Quinckere meerdere decanaten onder zijn toezicht. Op 13 mei 1634 werd hij benoemd als deken van Damme⁵⁸, een functie die hij uitoefende tot in maart 1638. Tegelijkertijd was hij tussen 1634 en 1638 ook actief als deken van Oudenburg⁵⁹.

Ten slotte vermelden we ook nog Philippus-Carolus van Innis, pastoor te Ardoorie en deken van Gistel vanaf 4 september 1630. Tussen 25 september 1630 en augustus 1637 was hij ook actief als deken van Torhout⁶⁰. Tussen 18 juli 1635 en augustus 1637 oefende hij bovendien supervisie uit over het decanaat Roeselare⁶¹. Ook hij

54 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 118^v. (n.v.d.r. Schotte - voordien kanunnik van het Sint-Pieterskapittel in Anderlecht - was van 23 juni 1651 tot 22 september 1653 ook kanunnik van het Sint-Donaaskapittel. Vergelijk met: [FOPPENS], *Compendium*, p. 127).

55 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 202.

56 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 114^v.

57 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B18, f. 15^v.

58 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17 f. 33^v.

59 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 63^v.

60 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 19^v.

61 Philippus-Carolus Van Innis stierf in augustus 1637 (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 133^v; THERRY, *De dekenij Roeselare*, p. 155).

hield er een vriendschappelijke relatie met De Quinckere op na⁶². Dit blijkt onder meer uit de benoemingen van familieleden door de bisschop. Zijn broer Joachim werd op 3 september 1630 aangesteld tot kapelaan van de Onze-Lieve-Vrouwekapelanij in de kerk van Ardooië⁶³. Twee jaar later werd Joachim van Innis door de bisschop gepromoveerd tot deken van Roeselare, nadat Herman Scholl uit zijn ambt werd ontslagen⁶⁴. Op 21 en 22 juni 1637 ging De Quinckere bovendien naar Ardooië, waar hij aanwezig was bij de inwijding van de kruisweg die door pastoor Van Innis was ingericht⁶⁵. Dit is een opmerkelijk feit, vermits de bisschop zich zelden buiten de muren van zijn bisschoppelijk paleis begaf, en getuigt van een hechte band tussen de twee heren.

De parochiepriesters

We wezen eerder al op de cruciale rol die de parochiepriester speelde binnen de kerkelijke hiërarchie sinds het concilie van Trente. De priester werd vergeleken met “de goede herder” die geen enkele van zijn “schapen” uit het oog mocht verliezen en hen op het goede pad moest houden door ze te onderwijzen met het woord van God⁶⁶. Bijkomend werd van een pastoor geëist dat hij een te familiale omgang met zijn parochianen vermeed. Hij diende er bovendien een onberispelijke levenswandel op na te houden, een goed fysiek voorkomen te hebben en sober gekleed de straat op te gaan⁶⁷. De pastoor diende dus voor zijn parochianen een lichtend voorbeeld te zijn. De Quinckere tolereerde geen “*Pasteurs die onghelyck doen aen heurlieder prochiaenen duer huerlieder onghesticht leven, daer zy die schuldich syn te voeden duer goede leerynghe ende exempelen van ghestichticheyt*”⁶⁸.

62 M. THERRY, *De dekenij Roeselare*, p. 153-155.

63 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 13'.

64 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 190'.

65 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B18, f. 17"-18'.

66 H. JEDIN, 'Le concile de Trente a-t-il créé l'image-modèle du prêtre?', in: J. COPPENS (red.), *Sacerdoce et célibat: études historiques et théologiques*, Louvain, 1971, p.120; M. CLOET, 'De personalisering van de zielzorg na Trente: ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 4-5.

67 M. THERRY, 'De diocesane clerus', in: CLOET, *Het bisdom Brugge*, p. 105-106.

68 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 47'.

Het streven naar een waardige clerus en een krachtadig optreden tegen priesters die tekortschoten was bijgevolg een heel opvallend element in het beleid van De Quinckere. Celibaatsovertredingen, ruziën en zich te veel met geld- of andere wereldlijke zaken inlaten waren enkele van de meest voorkomende problemen waartegen de bisschop zeer streng optrad. Dat De Quinckere bovendien niet zo een hoge dunk had van zijn parochiepriesters en dit niet onder stoelen of banken stak, blijkt uit een brief van Stravius aan Barberini waarin hij het volgende schreef over De Quinckere:

*“Dans ses paroles et ses actions, il montre qu’il est fou et sans cervelle, ou bien peu affectionné à la foi, car il appelle publiquement tous les prêtres de son diocèse “méchants papistes”, terme employé ordinairement par les hérétiques, et les accuse tous d’ivrognerie, de sacrilège, de concubinat et de vices semblables, à tel point que le gouverneur hollandais de l’Écluse s’est vanté plusieurs fois de ce que l’évêque était de sa religion, ce que pense aussi une bonne partie de la population du diocèse.”*⁶⁹

In de eerste plaats werden pastoors die samenwoonden met een jonge huishoudster verzocht deze zo snel mogelijk weg te sturen⁷⁰. Pastoors die de celibaatsverplichting met de voeten traden werden zonder meer uit hun functie ontslagen en door de bisschop uit het bisdom verbannen. Franciscus Gaspoel, deservitor in Hoeke, werd wegens te familiäre omgang met zijn dienstmeid uit het bisdom verbannen⁷¹. Hij diende een verzoekschrift in om alsnog in het bisdom te mogen verblijven maar De Quinckere wees dit resoluut af⁷². Naar de pastoor van Torhout werd een onderzoek bevolen nadat deken vanden Berghe had gemeld dat hij zeker wist dat de dienstmeid van de pastoor bij hem in de kamer sliep. Een kanunnik van het ka-

69 BRULEZ, *Correspondance*, p. 157-158.

70 Aan de pastoor van Oedelem werd bijv. - weliswaar kort vooraleer De Quinckere bisschop werd - volgend bevel gezonden: “*Ordinatum fuit scribi ad dominem pastorem in Oelem ut ase dimittat quandam feminam ...*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B15, f. 71^v).

71 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 174^r.

72 “*Om meerder inconvenienten te voorkomen die uut zulcke v[er]metentheyt soud en mueghen spruyten, ordonneert aen[de] voorschr[even] heer Franschoys Gaspoel, dat hy terstondt uut de stede en[de] prochie voors[eyt] [= Hoeke] ende uut het Bisdom van Brugge vertrecke en[de] alle zyn meubelen uut het v[er]melde huus pastorael ruyme.”* (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 181^v).

pittel had hen bovendien horen praten tot laat in de nacht en had een groot vermoeden dat ze elkaar ook fysiek hadden leren kennen⁷³.

Enkele pastoors werden door De Quinckere op de vingers getikt omdat ze hun pastorale taak niet naar behoren uitvoerden. De bisschop ontving zelfs twee maal een klacht van de parochianen zelf omdat zij vonden dat ze aan hun lot werden overgelaten door hun pastoor. Op 21 juni 1631 beklaagden de parochianen van Ramskapelle zich over “den onghetrauwen dienst” van hun pastoor⁷⁴. Ook over Guiliaeme Craene, pastoor van Oostkamp, kwam een klacht binnen bij De Quinckere, omdat hij meer in Brugge vertoefde dan in zijn eigen parochie⁷⁵. In Oostende vond de prelaat dan weer dat het gedaan moest zijn met de “veele disorderen, tweedrachticheden, en[de] andere ongheregheltheden.”⁷⁶ Hij zou in de toekomst bovendien veel strenger optreden tegen geestelijken die zich schandelijk gedroegen doordat ze “inden choor onder den dienst . . . contentantie houden, ongheschicktel[uyck] lachen, slaepen, ofte onder den dienst inde voorkercke ofte elders gaen wandelen.”⁷⁷. Enkele parochiepriesters begaven zich ten slotte te vaak naar het door “de ketters” bezette Sluis. Tobias de Mey, pastoor in Stalhille, werd hier verschillende keren voor vermaand. De Quinckere schrijft in de *Acta Episcopatus* over deze priester:

“Zijn groote stouticheyt, duer de welcke zeer dickwils hij hem derft transporteren naer Sluys, en[de] ander quartieren den Vyandt van[de] Catholycke religie onderworpen, niet ieghenstaen[de] hem t’zelve by zyn Eerweerd[ighey]t zeer dickwils ende mondely[n] [ver]boden is gheweest.”⁷⁸

Ook de pastoor van Eeklo riep De Quinckere op het matje vanwege verdachte uitstapjes naar Sluis en Aardenburg, gebieden die door protestanten werden bezet⁷⁹.

Naast het strenge optreden tegen onwaardige priesters probeerde

73 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B15, f. 71^v-72^r. Dit gebeurde wel net vòòr De Quinckere tot bisschop gewijd werd.

74 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 84^v.

75 De pastoor mocht zich na de klacht nog slechts eens om de veertien dagen naar Brugge begeven en hij werd verplicht om alle dagen in zijn parochie aanwezig te zijn tot 10 uur 's morgens en opnieuw vanaf 15 uur in de namiddag (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 95^v).

76 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 60^r.

77 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 61^r.

78 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 84^v-85^r.

79 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 16^v.

Servaas De Quinckere ook controle uit te oefenen op de benoeming van de pastoors in zijn bisdom via het organiseren van een vergelijkend examen of *concursum*. Deze benoemingsprocedure werd ingesteld door het concilie van Trente om een einde te stellen aan de wantoestanden die vaak gepaard gingen met het priesterschap. Via het inrichten van een examen voor aspirant-pastoors hoopte men een meer waardige clerus in de parochies te kunnen aanstellen⁸⁰. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de concursussen die door De Quinckere werden georganiseerd voor het bisdom Brugge.

Datum	Parochie
27 januari 1632	Ettelgem
	Sint-Laureins
16 april 1632	Damme
1 oktober 1632	Oudenburg
8 juni 1633	Brugge O.-L.-Vrouw (3 ^{de} portie)
30 juni 1633	Ettelgem
16 september 1633	Beernem
27 oktober 1633	Brugge Sint-Catharina
	Sint-Pieters-Op-De-Dijk
1 februari 1635	Brugge Sint-Anna en Sint-Kruis
1 februari 1635	Houtave
31 maart 1635	Beerst
20 juni 1635	Koolskamp (uitgesteld)
30 juni 1635	Koolskamp
7 december 1635	Brugge O.-L.-Vrouw (2 ^{de} portie)
	Westkapelle
	Oostkerke
18 maart 1637	Brugge O.-L.-Vrouw (2 ^{de} portie)
22 september 1637	Ardoois

Tabel 2: Concursussen georganiseerd door bisschop Servaas de Quinckere. Bron: BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16-18.

Er werd in totaal tussen januari 1632 en juni 1637 vijftien maal een concursus georganiseerd voor achttien vacante plaatsen. Dit is opvallend meer dan bij alle voorgangers van De Quinckere samen. Enkel onder bisschop Triest werd één concursus georganiseerd. Er werd telkens een drietal weken op voorhand aangekondigd waar en wanneer het

⁸⁰ T. QUAGHEBEUR, *De concursus in het aartsbisdom Mechelen 1568-1786: pastoorsbenoemingen in het beneficiale landschap van de Nieuwe Tijd*, Brussel, 2004, p. 44-45.

examen zou plaatsvinden. Onder De Quinckere werden deze altijd afgenomen in het bisschoppelijk paleis (“*in palatio episcopali*”). In de *Acta Episcopatus* wordt vaak vermeld wie er voor het examen kwam opdagen. Meestal waren er niet meer dan drie deelnemers en soms gebeurde het dat er geen enkele kandidaat verscheen omwille van de oorlogsomstandigheden. Op 1 oktober 1632 meldde zich geen enkele kandidaat op de concursus voor Oudenburg⁸¹. Vervolgens schrokken de vijandigheden ook de kandidaten voor het examen voor Beernem op 16 september 1633 af⁸². De concursus voor Koolskamp, oorspronkelijk gepland op 20 juni 1635, werd tien dagen uitgesteld “*vanwege de turbulente toestand van het land en de gevaren op de wegen*.”⁸³. De *Acta Episcopatus* geven niet altijd aan waarom een examen werd georganiseerd. Soms staat er vermeld dat de concursus werd gehouden na het overlijden van een pastoor (“*vacantem per obitum*”) en eenmaal na het vrijwillig ontslag van een pastoor (“*vacantem per liberam resignationem*”)⁸⁴. Als examinatoren werden Johannes Beltram (penitencier in het kapittel van Sint-Donaas), Arnoldus van Mechelen (aartsdiaken), Antoon van Bourgondië (aartspriester) en Philippus-Carolus van Innis (pastoor van Ardoorie en deken van verschillende decanaten) vaak vermeld.

De traditie die onder De Quinckere was ontstaan om op regelmatige tijdstippen een concursus te organiseren werd door zijn opvolgers niet verdergezet. We kunnen Servaas de Quinckere op dit vlak dus zeker vooruitstrevend noemen. Het is pas vanaf 1671, onder bisschop Franciscus de Baillencourt, dat de concursus in het bisdom opnieuw meer ingeburgerd zou geraken⁸⁵.

*De reguliere clerus, casus: de Brugse bedelorden*⁸⁶

De bedelorden werden te Brugge vertegenwoordigd door de dominicanen, augustijnen, kapucijnen en minderbroeders-recollet-

81 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 183’.

82 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 259’.

83 “*propter p[raese]ntes turbas huius patriae, et pericula itinerum*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B17, f. 127’).

84 Voor Ettelgem op 30 juni 1633 (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 239’).

85 THERRY, ‘De diocesane clerus’, p. 103.

86 Ik heb mij hier beperkt tot de casus van de bedelorden omdat deze tijdens het episcopaat van De Quinckere voor heel wat ophef heeft gezorgd en ons opnieuw wat meer vertelt over het karakter van de bisschop. Voor de relatie tussen De Quinckere en de Brugse vrouwenkloosters verwijs ik graag naar mijn masterscriptie (MOERMAN, *Een bisschop onder vuur*, p. 75-82).

ten. De parochiepriesters kregen echter heel wat concurrentie van de leden van de bedelorden bij het uitoefenen van hun taken. De broeders verzorgden vaak de preken en eigenden zich een groot deel van de zielzorg van de stedelijke bevolking toe. Dit leidde tot heel wat bevoegdheidsconflicten tussen de parochiepriesters en deze bedelorden⁸⁷. Ook onder Servaas De Quinckere stak dergelijk conflict de kop op, waarop de bisschop besloot dat de bedelorden hun activiteiten dienden stop te zetten.

In een brief uit juni 1636 schreef De Quinckere dat hij “*tot synder leedwesen*” had gehoord dat de activiteiten van de bedelorden, zijnde het organiseren van processies, het prediken en het horen van de biecht, vele schandalen met zich meebrachten “*tot ontstichtinghe van simpel persoons*.”⁸⁸. Vanuit Rome zou hij bovendien op 26 mei 1636 de boodschap hebben gekregen dat de bedelorden deze activiteiten moesten stopzetten. De bedelorden stapten hierop naar de Raad van Vlaanderen waar ze verklaarden dat de bisschop hen het verbod had opgelegd bovengenoemde activiteiten verder uit te oefenen, zonder hen hierover te willen horen. Een twintigtal religieuzen waren namelijk samen naar het bisschoppelijk paleis getrokken om De Quinckere verantwoording te vragen over zijn drastische beslissing. De bisschop had hen echter koeltjes geantwoord dat “*hij andere affairen gheoccupeert synde en sulcx gheltalle niet en moeste hooren ende verbalicken antwoorden*.”⁸⁹.

Volgens de Raad van Vlaanderen had De Quinckere wel degelijk de boodschap gekregen uit Rome om de activiteiten van de bedelorden stop te zetten en dienden ze zich hierover te beklagen bij de hoogste instanties. Op 19 juni 1636 zond ook internuntius Stravius hierover een brief naar De Quinckere, waarin hij verduidelijkte dat de bisschop aan de bedelorden geen totaal verbod mocht opleggen om het woord van God te prediken, maar wel de plaatsen waar zij dit mochten doen kon beperken.

87 A.-L. VAN BRUAENE & M. BAUWENS, ‘De Sint-Jacobskerk te Gent. Een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden’, in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 65 (2012), p. 111.

88 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B256: bundel S. de Quinckere.

89 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, 10897.

Op 23 juni 1636 vaardigde De Quinckere volgend decreet uit:

*“De religieusen van de vijf cloosters van de vier biddende ordens te weten Jacopijnen, Augustijnen, Carmers Recollecten ende Capucijnen de welcke niet en vermeughen processien te draghen buyten huerlieder cloosters, te predicken, biechte te hooren ende dierghelijcke gheestelicke oeffeninghen te doen sonder daer toe schriftelick by de bisschoppen gheapprobeert te zijn.”*⁹⁰

Personen die vòòr 26 mei 1636 reeds een toestemming hadden verkregen, zouden opnieuw een aanvraag moeten indienen bij de bisschop⁹¹. Het verzet vanwege de orden wakkerde nog meer aan en eind juni vermelden ook de resolutieboeken van de stad Brugge dat het stadsbestuur de bedelorden zou steunen in hun protesten tegen de bisschop⁹².

Dankzij de bemiddeling van Claude de Humyn werd op 3 september 1636 een akkoord afgesloten tussen De Quinckere en de kapucijnen van Brugge⁹³. Over de andere bedelorden wordt in het akkoord niet gesproken, maar er zijn in het bronnenmateriaal ook geen klachten meer terug te vinden van de andere orden. Het akkoord bevatte twee belangrijke aspecten. In de eerste plaats werd er een overeenkomst bereikt met betrekking tot de processies: de kapucijnen mochten hun jaarlijkse processie van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw blijven organiseren, alsook gelijkaardige processies die ze al langetijd gewoon waren te doen. Voor andere processies moesten ze de toestemming van De Quinckere vragen, die te allen tijde de processie kon stilleggen wegens chaos of wanorde. In de tweede plaats moesten broeders die reeds de toestemming hadden verkregen om te prediken en de biecht te horen hier geen nieuwe aanvraag voor indienen. Wie nog geen toestemming had verkregen diende wel een aanvraag in te dienen alsook een onderzoek te ondergaan om te controleren of men hier wel geschikt voor was.

Na het akkoord zijn geen klachten meer terug te vinden over de

90 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Bz56: bundel S. de Quinckere.

91 Religieuzen die tegen dit decreet ingingen zouden in de maand die daarop volgde door de bisschop worden geëxcommuniceerd omdat ze zich hadden “*verwoordert niettegenstaende de ordonnantie by de welcke het verboden es te predicken sonder de toestemming van de bisschop.*” (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Bz56: bundel S. de Quinckere).

92 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges: recueil de textes et analyses de documents inédits ou peu connus, concernant l'état social de cette ville, du quinzième a u dix-neuvième siècle*. Brugge, 1913-1920, dl.2, p. 207-208.

93 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Geheime Raad, nr. 1129. Voor een volledige transcriptie van het akkoord, zie: MOERMAN, *Een bisschop onder vuur*, p. 109-110.

bedelorden. Alleen Stravius schrijft in zijn correspondentie met kardinaal Barberini op 6 september 1636 nog over een incident, dat aan het akkoord voorafging:

“Il n’a aucun soin du salut des âmes; pendant que Stravius était à Bruges, survint la mort du curé d’Ostende, causée par la peste; comme il n’y avait aucun ecclésiastique pour administrer les sacrements aux pestiférés, le magistrat demanda à l’évêque de députer provisoirement quelques Capucins ou Frères Mineurs, qui s’étaient offerts spontanément, mais on ne put obtenir cette permission. [...] il préférerait laisser vivre et mourir la population sans messes et sans sacrements, que de permettre aux pères susdits de les administrer.”⁹⁴

De bisschop en zijn dienstmeid

Bovenop de vele kritieken over het niet uitvoeren van de bisschoppelijke visitaties en zijn moeizaam contact met de Brugse geestelijkheid, duikt er in de bronnen nog een derde, veel gehoorde klacht op over De Quinckere: een relatie met een zeker Anna de Latere, dienstmeid in het bisschoppelijk paleis te Brugge. Een vreemde aantijging die op zijn minst van enige schijnheiligheid zou getuigen, nu we hebben gezien hoe streng Servaas De Quinckere optrad tegen parochiepriesters die zich niet hielden aan de celibaatsverplichting.

Op 23 augustus 1631, tijdens een vergadering van de bisschoppen te Brussel, doken de eerste klachten op over de ongepaste verhouding tussen de twee. Er werd beslist een zekere Berardus van Gent, kapucijn te Brugge en vriend van De Quinckere, naar de bisschop te sturen. Een eerste bezoek had echter weinig indruk, waardoor de kapucijn in 1632 een tweede maal naar het bisschoppelijk paleis werd gezonden met enkele brieven van de landvoogdes die De Quinckere ertoe moesten aanzetten zijn dienstmeid te ontslaan⁹⁵. Opnieuw werd hier echter geen gehoor aan gegeven waardoor Berardus van Gent zich in oktober 1632 een derde keer naar de bisschop moest begeven. De Quinckere weigerde hem echter te woord te staan en schreef enkele dagen later zelf een brief naar de landvoogdes om haar te zeggen dat ze slecht geïnformeerd werd en voortging op valse beschuldigingen⁹⁶. Desalniettemin

94 BRULEZ, *Correspondance*, p. 158.

95 BRULEZ, *Correspondance*, p. 554.

96 P. HILDEBRAND, *De kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, dl. 9, Antwerpen, 1955, p. 19.

antwoordde de landvoogdes op 9 december 1632 dat de bisschop binnen de veertien dagen zijn dienstmeid diende weg te sturen of er zouden strengere sancties volgen⁹⁷.

De zaak bleef enige tijd rusten tot, in augustus 1634, een brief werd verzonden aan De Quinckere vanwege Don Fransisco de Moncada, interimair landvoogd. Deze had vernomen dat de bisschop zich nog steeds niet had geschikt naar de bevelen van de landvoogdes. Indien Anna de Latere binnen de maand niet aan de deur werd gezet, zou de Moncada andere instanties aan het werk zetten om dit in zijn plaats te doen⁹⁸. Daarenboven zorgde internuntius Stravius, in september 1634, ervoor dat ook kardinaal Francesco Barberini op de hoogte werd gebracht van het schandaal rond de Brugse bisschop. Op 23 september 1634 antwoorde de kardinaal:

*“On réfléchira au remède et, dans l’entretemps, Stravius peut, par l’intermédiaire d’un religieux, lui faire savoir que le bruit de ses excès est parvenu jusqu’à Rome et que, s’il ne se corrige pas, la punition sera grande et rapide”*⁹⁹.

Opnieuw werd Berardus van Gent als tussenpersoon naar de bisschop gestuurd. Op 13 december 1634 zond hij een verslag van dit bezoek aan Stravius, waaruit blijkt dat De Quinckere opnieuw niet opgezet was met het bezoek van de kapucijn: hij liet Berardus niet uitspreken, rukte de brieven uit zijn handen en liep verontwaardigd weg. Na deze laatste interventie was het geduld van de kapucijn duidelijk op en zag hij geen andere remedie dan de bisschop uit zijn ambt te ontslaan.¹⁰⁰ Hij besloot bovendien dat het gedrag van De Quinckere volledig te wijten was aan zijn *“bezetenheid met de duivelin en haar boze geesten”*¹⁰¹. Ook in Rome werd de dienstmeid gezien als de oorzaak van alle ellende en schreef kardinaal Barberini op 20 januari 1635:

*“Comme la cause du mal est la présence de sa servante, Stravius doit de toute façon provoquer son éloignement et, s’il n’y a pas d’autre moyen, la faire arrêter par le bras séculier”*¹⁰².

97 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Raad van State en Audiëntie, 2040/3.

98 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Geheime Raad, 1129.

99 BRULEZ, *Correspondance*, p. 17.

100 BRULEZ, *Correspondance*, p. 555.

101 *“sua charissima utpote daemonica et spiritu eius maligno totaliter possessus”* (BRULEZ, *Correspondance*, p. 554).

102 BRULEZ, *Correspondance*, p. 40.

Dat men hier snel werk van zou maken, blijkt uit een schrijven van aartsbisschop Boonen aan de stad Brugge, verzonden op 26 januari 1635. De aartsbisschop had kort voordien de promotor van zijn geestelijk hof naar het Brugse bisschoppelijk paleis gestuurd die had vastgesteld dat de dienstmeid daar nog steeds aanwezig was. Boonen was daarenboven bijzonder misnoegd over het feit dat de geruchten over De Quinckere en zijn dienstmeid zich ook buiten Brugge aan het verspreiden waren. Hij wou er alles aan doen om haar weg te halen en over te brengen naar de bisschoppelijke gevangenis te Gent¹⁰³.

Op 30 maart 1635 was het zover en werd Anna de Latere meegenomen uit het bisschoppelijk paleis. Enkele dagen voordien hadden de schepenen van de stad hiervoor toestemming en assistentie gevraagd aan de vorst¹⁰⁴. Een brief van De Quinckere gericht “*Aenden Coninck*” getuigt over deze gebeurtenis¹⁰⁵.

Tussen elf en twaalf uur 's middags hadden de promotor van de aartsbisschop, een schepen van de stad Brugge (Alexander de Meulenaere) en heel wat ander personeel, zich naar het paleis begeven. De heren hadden een slotenmaker bij die onmiddellijk alle deuren opende opdat het volledige huis kon worden doorzocht. Anna de Latere werd gevonden op haar kamer “*sieckertierich liggende, deur zeker accident in haer been, waervan zy eenighe maenden te bedde geleghen hadde*”. Er werd haar opgedragen zich aan te kleden waarna zij door de straten en over de markt van Brugge werd gesleurd, volgens De Quinckere op een moment waarop er “*grootte confluentie van volck is, ende meer dan op een ander tyt [...] om den vertoonder te meer t'affronteren, ende schande anne te doen*”. Later op de avond werd Anna naar de bisschoppelijke gevangenis te Gent overgebracht. Stravius schrijft daarna nog aan kardinaal Barberini: “*on a constaté, grâce à ses cicatrices, qu'elle s'est fait plusieurs fois tirer du sang des pieds pour se faire avorter, et qu'elle a commis d'autres actes infâmes et scandaleux avec l'évêque*”¹⁰⁶. In zijn brief vroeg De Quinckere om haar over te brengen naar het Gentse hospitaal de Bijloke waar haar been kon worden verzorgd, maar hier werd geen gehoor aan gegeven.

103 BRUGGE, *Stadsarchief*, 118: Resolutieboek stad Brugge 1632-1641, f. 119^v-120^r.

104 BRUGGE, *Stadsarchief*, 118: Resolutieboek stad Brugge 1632-1641, f. 120^v-121^r.

105 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B256: bundel S. de Quinckere.

106 BRULEZ, *Correspondance*, p. 59-60.

Enkele maanden na haar opsluiting overleed Anna de Latere in de kerkers van de Gentse bisschoppelijke gevangenis. De Quinckere liet het lichaam van Anna na haar overlijden terug naar Brugge overbrengen om haar daar een eervolle begrafenis te geven die hij zelf voorzat¹⁰⁷.

Het is in deze zaak opvallend hoe men alle schuld in de schoenen van de dienstmeid heeft geschoven en haar regelmatig vergeleek met de duivel en de bron van alle kwaad. De Quinckere zelf werd na het wegsturen van zijn dienstmeid niet meer gestraft en al helemaal niet uit zijn ambt ontslagen, iets waar nochtans door Stravius en Berardus van Gent op werd aangestuurd. Ook Pater Hildebrand en Wilfrid Brulez waren verrast hoe traag Rome hier werkte¹⁰⁸. Het is pas door de samenwerking van wereldlijke en religieuze autoriteiten in de Zuidelijke Nederlanden dat iets werd ondernomen om het schandaal te doen ophouden. Stravius ergerde zich hier mateloos aan en schreef op 30 mei 1637 aan kardinaal Barberini *“Voyant qu’on n’applique aucun remède aux excès et scandales de l’évêque de Bruges, Stravius n’en écrit plus rien”*¹⁰⁹.

Ten slotte kan men zich ook afvragen of de beschuldigingen van de internuntius aan het adres van de Brugse bisschop niet met een korreltje zout moeten worden genomen en grotendeels het gevolg zijn van een slechte relatie tussen de twee. Brulez heeft zich ook die vraag gesteld en stelt vast dat Stravius vast en zeker enige vijandigheid koesterde tegenover De Quinckere. Het dossier dat door Stravius werd samengesteld over de bisschop is echter *“tellement impressionnant”* dat we de beschuldigingen niet enkel kunnen toeschrijven aan persoonlijke haatgevoelens van Stravius voor De Quinckere¹¹⁰.

107 Stravius was ook hier niet mee gediend: *“Il a fait transporter de cadavre d’Anne de la prison de Gand à Bruges, où lui furent faites des obsèques solennelles, qu’il présida; Il n’eut même pas honte de célébrer une messe de requiem pour son âme, ayant revêtu pour l’occasion une chasuble blanche.”* (BRULEZ, *Correspondance*, p. 158).

108 HILDEBRAND, *De kapucijnen*, dl.9, p. 21; BRULEZ, *Correspondance*, p. XXXVI.

109 BRULEZ, *Correspondance*, p. 207.

110 BRULEZ, *Correspondance*, p. XXXVI.

De Brugse officialiteit

Tenslotte wensen we nog even in te gaan op de relatie tussen De Quinckere en de Brugse kerkelijke rechtbank. De *Curia Spiritualis episcopatus Brugensis* ofte Brugse officialiteit (ook wel Geestelijk Hof genoemd), werkte met verschillende ambtenaren die door de bisschop van Brugge werden benoemd. In de eerste plaats was er de officiaal (dit ambt werd in de door ons onderzochte periode uitgeoefend door Henricus de Gaule), die zich bezighield met het veroordelen, vrijspreken of opleggen van straffen. De officiaal werd voor zijn materiële taken bijgestaan door een griffier (uitgeoefend door Nicasius Audeians), die werd verkozen onder de notarissen van het bisdom. Daarnaast stelde elke bisschop een promotor aan die het ambt van Openbaar Ministerie vervulde. Deze promotor werd in zijn taken bijgestaan door een aantal boden die de beslissingen van de officiaal betekenden of tot uitvoer brachten en waren belast met het aanhouden van criminelen. Andere actoren binnen het Geestelijk Hof waren tenslotte de zegelbewaarder (bevoegd voor het innen van de boeten), de advocaten en de procureurs¹¹¹.

De kerkelijke rechtbanken hadden een buitengewone bevoegdheid *ratione materiae* en *ratione personae*. Materieel strekte hun bevoegdheid zich uit tot kerkelijke (burgerlijke) zaken zoals vorderingen tot nietigverklaring van een huwelijk, vorderingen tot scheiding van tafel en bed en beneficiale zaken zoals geschillen over kerkelijke mandaten en inkomsten. *Ratione personae* was het Geestelijk Hof bevoegd voor misdrijven gepleegd door een geestelijke en voor persoonlijke (burgerlijke) vorderingen tegen geestelijken¹¹².

De relatie tussen Servaas De Quinckere en de Brugse officialiteit verliep echter niet altijd van een leien dakje. Op 22 maart 1632 ontsloeg de bisschop namelijk alle personeelsleden wegens klachten en protesten over hun verschillende misbruiken, excessen en nalatigheden¹¹³. Diezelfde dag worden de officiaal (Henricus

111 J. MONBALLYU, 'Een kerkelijke rechtbank aan het werk tijdens de contrareformatie. De rechtspraak van de officialiteit van Brugge tussen 1585 en 1610', in: M. DECALUWÉ, V. LAMBERT & D. HEIRBAUT (red.) *Inter amicos: liber amicorum Monique van Melkebeek*, Brussel, 2011, p. 126-127.

112 MONBALLYU, 'Een kerkelijke rechtbank', p. 127.

113 "fuit ibidem protestatus et conquestus de diversis eorum respectivo abusibus, excessibus et negligentis, atque omnibus absolvit a suis respectivo officiis, et iuramentis." (BRUGGE, Bisschoppelijk Archief, B16, f. 134^v).

de Gaule), de griffier (Nicassius Audeians) en een bode (Judocus Scheemaekere) wel opnieuw in hun functie hersteld op voorwaarde dat zij zich zouden schikken naar de hervormingen die de bisschop zou doorvoeren¹¹⁴. Vier maanden later, op 16 april 1632, wordt het nieuwe reglement voor de officialiteit neergeschreven in de *Acta Episcopatus*¹¹⁵. De belangrijkste maatregel betrof de verplichting aan de boden ('officieren') om een ontvangstbewijs te geven aan personen die een boete kwamen betalen met vermelding van reden, plaats en datum van de betaling. Indien de bode dit niet deed en er kwam aan het licht dat de boete een tweede maal werd geïnd, moest de hij een viervoud van dat bedrag uit eigen zak aan de zegelbewaarder van de officialiteit betalen¹¹⁶. Daarnaast werden ook nieuwe regels neergeschreven over de organisatie en samenwerking binnen het Geestelijk Hof, zoals de manier waarop de zaken in de toekomst verdeeld gingen worden. Ook de manier waarop het loon zou worden berekend werd gedetailleerd neergeschreven in het reglement.

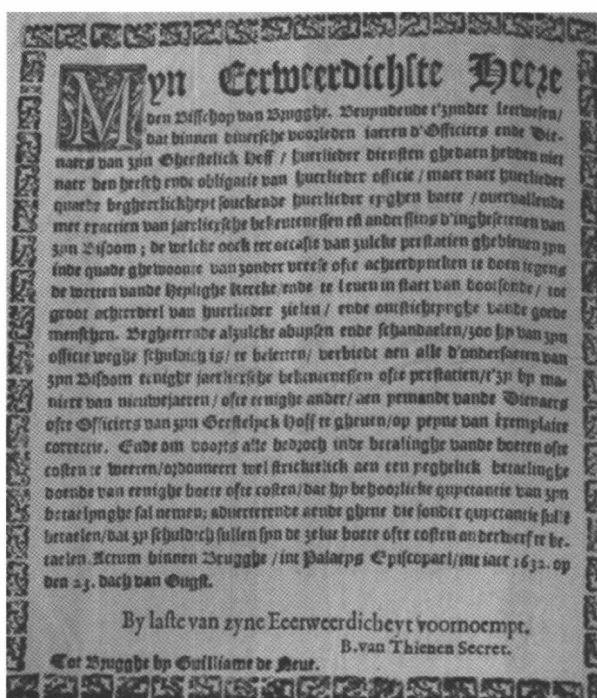
In augustus 1632 werden de inwoners van het bisdom via een gedrukt mandement op de hoogte gebracht van de organisatorische veranderingen van het Geestelijk Hof. Opnieuw werd de nadruk gelegd op het verbod om nog een boete te betalen zonder hiervan een ontvangstbewijs ("quyctantie") te eisen, alsook het verbod om "enighe jaerlicxsche bekentenessen ofte prestatien t'zy by maniere van nieuwejaeren ofte eenighe ander" te doen aan de leden van de officialiteit. De dekens van het bisdom kregen de verplichting om dit mandement onder hun parochiepriesters te verspreiden, die het vervolgens gedurende zes weken iedere zondag luid en duidelijk moesten voorlezen vanop de kansel, opdat het goed in het geheugen van de parochianen zou zijn gegrift en niemand zich nog in de toekomst zou kunnen beroepen op onwetendheid of vergeetachtigheid.¹¹⁷

114 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 134^r.

115 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16 f. 163^r-168^r; een volledige transcriptie van dit reglement is terug te vinden in: MOERMAN, *Een bisschop onder vuur*, p. 103-108.

116 MOERMAN, *Een bisschop onder vuur*, p. 104.

117 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B16, f. 176^r.

Decreet van bisschop De Quinckere over de officialiteit. Bron: BRUGGE, *Bis-
 schoppelijk Archief*, B16, bijgevoegd druksel tussen f. 175 en f. 176.

OVERDRACHT VAN DE EPISCOPALE MACHT EN OVERLIJDEN

Het laatste jaar van zijn episcopaat trok De Quinckere zich geleide-
 lijk aan terug in zijn bisschoppelijk paleis. Uit de *Acta Episcopatus*
 blijkt dat de handelingen van de bisschop zich meer en meer gin-
 gen beperken tot het strikt noodzakelijke. Volgens Stravius was
 deze passieve houding te wijten aan het verdriet om het overlij-
 den van zijn dienstmeid¹¹⁸. Het blijft echter een vraagteken of de
 internuntius het hier bij het rechte eind heeft, na het overlijden
 van Anna De Latere zal hij bijv. nog zes van de zeventien visitaties
 uitoefenen in 1637. Ook een verzwakking van zijn fysieke gezond-

¹¹⁸ BRULEZ, *Correspondance*, p. 158: “Depuis la mort d’Anne de Lattre, il tient dans sa
 maison, avec tout autant de scandale, la soeur de la défunte”.

heid gedurende het laatste jaar, iets waar De Quinckere gedurende zijn episcopaat vaak over klaagde, kan aan de basis liggen van de daling van het aantal bisschoppelijke activiteiten. Een tweetal weken voor zijn dood droeg De Quinckere zijn episcopale macht over aan de deken van Sint-Donaas, Karel vanden Bosch, als “*in spiritualibus et temporalibus generalem et specialem vicarium*”.

Servaas De Quinckere overleed op zaterdag 3 maart 1639 te Brugge. Het lichaam van de bisschop werd op 5 maart proces-siegewijs van het Brugse bisschoppelijk paleis naar de kathedrale kerk van Sint-Donaas gebracht, waar de begrafenisplechtigheid plaatsvond. Hierna werd de bisschop naar zijn laatste rustplaats gebracht, het klooster van Bethanië¹¹⁹.

Het vicariaat *sede vacante*, bestaande uit drie kanunniken van het Sint-Donaaskapittel, Pieter de Blende (cantor), Jan Beltram (penitencier) en Karel vanden Bosch (deken), zou een drietal jaar lang de leiding van het bisdom op zich nemen. Pas op 26 januari 1642 nam Nicolaas de Haudion het roer over.

CONCLUSIE

Hoewel het laatste woord over Servaas de Quinckere met deze bijdrage zeker en vast nog niet is gezegd, kunnen we hem op basis van bovenstaande analyse alvast niet beschouwen als “een prototype van de contrareformatorische bisschop”¹²⁰. Hij sloot zich tijdens een groot deel van zijn episcopaat op achter de muren van zijn bisschoppelijk paleis, toonde zich weinig bereid om met de religieuzen in zijn bisdom in dialoog te treden en hield er een affaire met zijn dienstmeid op na. Dit laatste getuigt op zijn minst van een hypocriete houding vanwege de bisschop. Hij verwachtte namelijk van de parochiepriesters in zijn bisdom dat ze er een onberispelijke levenswandel op nahielden, wat uiteraard een strikte

119 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges*, dl.2, p. 214. Na de afschaffing van het klooster van Bethanië door keizer Jozef II werd het lichaam van De Quinckere op 8 juni 1784 overgebracht naar de Sint-Donaaskathedraal, waar hij begraven lag tot aan de vernieling van de kerk op 14 oktober 1799 (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, B75, f. 99^v-100^r; DE SCHREVEL, ‘Quynckere, Servais De’, k. 528).

120 Zoals M. CLOET de Gentse collega en tijdgenoot van De Quinckere beschrijft in: ‘Antoon Triest’, p. 394-405.

naleving van de celibaatsverplichting inhield. Dit alles tastte de geloofwaardigheid van De Quinckere aan. Zijn harde aanpak kon bij weinigen op begrip rekenen, wat zich ook vertaalde in een opstandige houding vanwege enkele geestelijken, zoals de internuntius, de deken van Sint-Donaas en de Brugse bedelorden.

Het streven naar een bekwame clerus via het oprichten van vergelijkende examens (concursum) voor aspirant-pastors en het hardnekkig optreden van De Quinckere tegen de misbruiken in de Brugse officialiteit zijn twee positieve initiatieven binnen het episcopaat van de bisschop. Deze verdwijnen echter in het niets vergeleken met de vele klachten die over De Quinckere circuleerden.

Onze bijdrage bevestigt alvast de opvattingen die in het verleden reeds over De Quinckere door enkele historici werden geformuleerd. Bovendien is de casus De Quinckere een mooi voorbeeld van het feit dat er tussen de contrareformatische idealen die op het concile van Trente in de zestiende eeuw werden geformuleerd en de situatie op het terrein een grote kloof kon gapen. Tenslotte toont dit artikel aan dat het leven van de religieuze elite tijdens de vroegmoderne periode allesbehalve saai hoefde te zijn. Heel wat bisschoppen, zowel uit het Brugse diocees als daarbuiten, wachten nog steeds op een historicus/a die hun episcopaat eens grondig onder de loep neemt.

Paul-Louis Cyfflé (1724-1806), een Bruggeling in Lotharingen

SANT IN LOTHARINGEN

In Nancy, hoofdstad van het voormalige hertogdom Lotharingen, wordt de herinnering aan de uit Brugge afkomstige achttiende-eeuwse beeldhouwer en producent van genrestukken in taaie klei of pijpaaarde en in zogenaamde ‘terre de Lorraine’, Paul-Louis Cyfflé, in hoge eer gehouden. De meest bevolkte school van de stad, het *Lycée d’enseignement professionnel régional* draagt de naam Paul-Louis Cyfflé en is gevestigd in de *Rue Cyfflé*, (ook Lunéville, Toul en Saint-Clément hebben een *Rue Paul Cyfflé*) terwijl er zich in de Rue Charles III in Nancy ook nog een sportzaal met de naam *Gymnase Cyfflé* bevindt. Een 55 meter hoog appartementsgebouw met achttien verdiepingen draagt de naam *Immeuble d’habitation Cyfflé*.

Het *Musée Lorrain* van Nancy, het *Musée de la Faïencerie* in het kasteel van Lunéville (gedeeltelijk verwoest door de brand van 2 januari 2003 en heropgebouwd¹), het *Musée d’Art* in Sarrebourg, het *Musée d’Art et d’Histoire* in Toul en het *Musée de la Faïence* in Sarreguemines, bewaren kunstwerken van Cyfflé. Zijn indrukwekkende fontein staat nog steeds op de Place d’Alliance, ook al worden sommige oorspronkelijke onderdelen ervan bewaard in het *Musée Lorrain*. De fontein werd vermeld bij de inschrijving in 1983 van de Place Stanislas, de Place d’Alliance en de Place de la Carrière op de UNESCO-lijst van het Werelderfgoed. In iedere historische studie of overzicht betreffende Nancy en Lunéville komt Cyfflé prominent aan bod. Toen in 2005 de 250ste verjaardag van de Place Stanislas werd herdacht, vergat men evenmin Cyfflé.

¹ Het museum telde vier zalen, waarvan twee met hun volledige collectie (faïence, schilderijen, kunstwerken, enz.) vernield werden. Een honderdtal faïencestukken, de militaire collectie en enkele beeldhouwwerken, konden uit de brand worden gesleept. De reserves van het museum bleven ongedeerd.

In zijn geboortestad Brugge herinnert niets aan Cyfflé en is het al tachtig jaar geleden dat hier nog een studie van enig belang aan hem is gewijd². Hoogstens wordt hij nog bondig vermeld in locale overzichtswerken³. In algemene werken wordt hij ofwel uiterst kort⁴ ofwel lichtjes uitgebreider⁵ vermeld, maar de gegevens zijn uiteraard schatplichtig aan de beschikbare voorstudies en die durven al eens mank te lopen. Aan de artistieke realisaties van Cyfflé is wellicht niet zoveel meer toe te voegen, maar zijn Brugse wortels en zijn familiale omgeving zijn nog beter te ontginnen, alsook zijn biografie, die op een aantal punten te verbeteren is⁶. Het is hierbij mogelijk een kritischer houding aan te nemen tegenover ongegronde beweringen van eerdere biografen, die te vaak voor zoete koek geslikt en overgenomen werden.

Zoals veel andere Brugse kunstenaars heeft Cyfflé het geluk en het ongeluk gehad, Pieter-Frans Le Doulx (1730-1807)⁷ als zijn eerste biograaf te hebben. Geluk, omdat opname in *Leven der konstschilders, konsteners en konstenaresen . . . van de stad Brugge . . .*⁸ hem

- 2 H. NICAISE, 'Manufacture impériale et royale de Terre de Lorraine à Bruges en 1779-80', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge gesticht onder de benaming Annales de la Société d'Emulation de Bruges* (hierna: ASEB), 1936, p. 1-29.
- 3 F. BONNEURE, 'Paul-Louis Cyfflé', in: *Lexicon van Westvlaamse beeldende kunstenaars* (hierna: Lexicon kunstenaars), dl. II, Brugge, 1993, p. 63. Behalve naar het artikel van Nicaise, wordt in dit korte lemma uitsluitend naar twee artikelen van E. J. Dardenne verwezen, gedateerd 1912 en 1914.
- 4 'Paul Cyfflé', in: *Benezit Dictionary of Artists*, Gründ, 2006.
- 5 M. C. MARMOIS-JOCHUM, 'Paul-Louis Cyfflé', in: *Saur Allgemeines Künstlerlexikon*, dl. XXIII, München, 1999, p. 263-64.
- 6 Alle genealogische gegevens hierna zijn het resultaat van de opzoekingen door beide auteurs, hoofdzakelijk in de archieven van Brugge, Elsene, Brussel, Lunéville en Nancy. Ze stemmen in grote mate overeen met de niet-gepubliceerde genealogie *Descendants of Ludovicus Cyfflé*, opgemaakt in 2003 door een Amerikaanse nazaat van de Cyfflés, William S. Goodfellow (1867, S. 900 East, Salt Lake City, Utah 84105). Hoewel gerealiseerd op basis van de microfilms bewaard in het archief van de Kerk van Jezus Christus der Heiligen van de Laatste Dagen, bevat deze genealogie, naast veel interessante gegevens, toch een aantal op het eerste zicht onverklaarbare onjuistheden. Opzoeken in de oorspronkelijke parochieboeken en akten van de burgerlijke stand was dan ook geboden.
- 7 P. BERGMANS, 'Pierre Le Doulx', in: *Biographie nationale* (hierna: BN), dl. XI, Brussel, 1890, k. 615-616; J.-L. Meulemeester, 'Pieter Le Doulx', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (hierna: NBW), dl. XIII, Brussel, 1990, k. 248-251.
- 8 BRUGGE, *Stadsarchief* (hierna: SAB), handschrift 597, P.-L. Le Doulx, *Levens der konstschilders, konsteners en konstenaresen (...)*, f. 131-133.

de vergetelheid bespaarde waar hij - althans in België - dreigde in weg te glijden. Ongeluk, omdat Le Doulx van ongeveer elke biografie die hij schreef graag een roman of een sprookje maakte, waarbij de gegevens soms aanzienlijk van de realiteit afweken⁹. Auteurs die nadien Le Doulx vrolijk 'plunderden' hebben meestal wat hij schreef voor waarheid aangenomen. Dit geldt vooral voor Octave Delepierre¹⁰ die Le Doulx over Cyfflé ongeveer letterlijk kopieerde en vertaalde¹¹. Wat oorspronkelijk maar een tekst in handschrift en in het Nederlands was, werd hiermee een in het Frans gedrukte en geciteerde tekst met wetenschappelijke pretenties. Ook biografen over de Lotharingse periode van Cyfflé en over zijn latere leven, zijn vaak uitgegaan van 'à peu près' en hebben opgesmukte en onbewezen romantische ingrediënten aangebracht, die naderhand niet werden rechtgezet, integendeel steeds hernomen en soms nog aangedikt.

DE GROOTOUDERS CYFFLÉ-HELDEWIJS

Paul-Louis Cyfflé was de kleinzoon van Louis Cyfflé (ook: Chifflet, Cyfflet, Soufflé, Siffié, Siflet, etc.), die in Feluy geboren was tussen 1660 en 1665, die in Brugge kwam wonen rond 1690 en er overleed op 21 januari 1741¹². Louis Cyfflé was, zoals in de boedelbeschrijving na zijn overlijden werd genoteerd, de zoon van Guillaume Chifflet en zijn echtgenote Allardine (wellicht een voornaam, zoniet de familienaam Allardyn). Dat Guillaume Chifflet zich in Brugge was komen vestigen is zeer onwaarschijnlijk, eigenlijk zelfs uitgesloten; hij heeft er alvast geen enkel spoor nagelaten. Berichten in verschillende biografische nota's en studies¹³, die ver-

9 A. VAN DEN ABEELE, 'De biografie van kunstschilder Matthias De Visch, enkele nieuwe gegevens' in: *Biekorf*, 1981, p. 356-364; IDEM, 'Jacob en Frans Neyts en hun familieleden. Enkele biografische aanvullingen', in: ASEB, 2001, p. 56-100.

10 J. CUVELIER, 'Joseph-Octave Delepierre', in: BN, dl. XXIX, Brussel, 1957, k. 535-537; L. VAN BIERVLIET, 'J. O. Delepierre, Brugs historicus, publicist en bibliofiel', in: ASEB, 1981, p. 173-291; EADEM, 'Joseph Octave Delepierre', in: NBW, dl. X, Brussel, 1983, k. 133-140.

11 O. DELEPIERRE, 'Paul Cyfflé', in: *Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale*, Brugge, 1844, dl. I, p. 87-90.

12 SAB, Staten van goed, 2e reeks (hierna: SvG2), nr. 10546 (Louis Cyfflé).

13 O. m. M. NOËL, *Recherches sur la céramique lorraine au XVIIIe siècle*, Nancy, 1961 (onuitgegeven thesis), p. 6.

melden dat zowel Guillaume als Louis Cyfflé in Brugge als edel-smid gevestigd waren, berusten op niets.

In Feluy is niets over Guillaume of andere Chifflets te vinden en mag worden aangenomen dat hij er geen familiale voorgeschiedenis had. Van waar hij dan wel afkomstig was blijft onzeker. Soms heeft men geopperd dat hij uit Besançon of omgeving kon komen, waar nogal wat Chifflets woonden. Een precieze aanhechting lijkt echter niet te lukken¹⁴. De naam, die op heel wat manieren gespeld werd, kon ook gewoon de vervorming zijn van *Sciflet*, Waals-Picardische variant van het Franse *sifflet* of fluit. Het woord *chiffler* in het Oudfrans of *sciflet* in het Picardisch en *schufelen* in het Noord-West-Vlaams of *skufelen* in het Zuid-West-Vlaams, kwam van het Latijnse *siflare* of fluiten en werd in uiteenlopende vormen en spellingen gebruikt als bijnaam en vervolgens als familienaam voor een fluitspeler. Tot op vandaag zijn de West-Vlaamse woorden *schufelet*, *schufeloare* en *schufelen* courant in gebruik.¹⁵ Een andere mogelijkheid, die een Luikse afkomst zou doen veronderstellen, is dat de naam voortkomt van het dialectische *Chif* (Chef) in zijn diminutievorm van Petit Chef of *Chifflet*. Het kan dus best dat gegevens over Guillaume Chifflet en zijn familie hier of daar sluimeren in Waalse of Noord-Franse parochieregisters¹⁶.

Louis Cyfflé, in Brugge gehuisvest, trouwde op 24 maart 1693 in de Sint-Donaaskathedraal met Anna-Theresia Heldewijs, geboren en gedoopt in de Sint-Salvatorkerk (2de portie) op 20 februari 1673

- 14 A. CASTAN, 'Etablissement de la famille Chifflet aux Pays-Bas', in: *Mémoires de la Société d'Emulation du Doubs*, 1884, p. 73-87; A. DE TRUCHIS DE VARENNE, *Les Chifflet à l'imprimerie plantinienne*, Besançon, 1909; R. DE MONTRICHARD, *La postérité des Chifflet*, Besançon, [1927]; L. LE CLERT, *Note généalogique sur une ancienne famille baralloise, les Chifflet*, Troyes, 1912; P. E. CLAESSENS, 'Les Chifflet dans les Pays-Bas espagnols', in: *L'intermédiaire*, novembre 1949, p. 457-460; R. MARLIN, *Autour des Chifflet*, Dole, 1973; ASSOCIATION CHIFFLET (red.), *Postérité de Jean-Jacques Chifflet*, [Montmirey-la-Ville], 1994.
- 15 WERKGROEP BRUGS WOORDENBOEK, *Brugs Woordenboek*, Brugge, Brugs Ommeland, 2001; F. DEBRABANDERE, *West-Vlaams etymologisch woordenboek*, Amsterdam-Antwerpen, 2002.
- 16 De naam Scifflet, Selifet, Squiflet, enz. komt anno 2015 op de zoeksite www.familienamen.be enkele tientallen keren voor in Henegouwen, Namen en Brabant. We vonden geen Chifflet of Cyfflé meer in België. In Frankrijk zijn tussen 1890 en 1990 472 Chifflets en 32 Chiflets geboren, maar geen Cyfflés.

en overleden in Brugge op 13 mei 1744. Zij was de dochter van Jan Heldewijs, filius Pieter, overleden op 17 februari 1693¹⁷ (een maand voor het huwelijk van zijn dochter) en van Marie de Lespine (ook: Lespijne), geboren in Brugge op 8 januari 1645, gedoopt in de Sint-Salvatorkerk (2de portie) en al op 26 juli 1688 in Brugge overleden¹⁸. Deze laatste was de dochter van Antoine de Lespine (†1672)¹⁹ en van Marie van den Hauweele (†1699)²⁰, die met hem aan haar derde echtgenoot was. Jan Heldewijs, jong weduwnaar geworden, was eveneens nog hertrouwd met Christina de Mol.

Anna Heldewijs behoorde tot een familie die al verschillende generaties in Brugge was gevestigd en vooral aanwezig was in ambachten met betrekking tot het bouwvak²¹. In 1737 werden haar neef Lodewijk Heldewijs (†1761)²² en haar schoonzoon Pieter Madere beschouwd als de *principale meesters timmerlieden deser stad*²³. Haar grootvader Anthoine de Lespine was meester smid en wellicht een afstammeling van Jan de Lespine, zoon van Jan, uit Strains of Lestrans in het Baljuwschap van Bethune, die in mei 1557 poorter van Brugge was geworden²⁴.

Het zal waarschijnlijk een raadsel blijven waarom Cyfflé naar Brugge kwam en er trouwde. Het behoort tot de mogelijkheden dat hij iets te maken had met de natuursteen van Ecaussinnes, waarvan ook in Feluy groeven werden uitgebaat, zodat hij voor leveringen hiervan naar Brugge kwam en de dochter van aannemer Heldewijs leerde kennen. Dit is natuurlijk niet méér dan een hypothese. Dat hij in een familie trouwde waarvan nog veel boedelbeschrijvingen of ‘staten van goed’ bewaard zijn en dat hij en

17 SAB, SvG2, nr. 4976 (Jan Heldewijs).

18 SAB, SvG2, nr. 4382 (Marie de Lespine).

19 SAB, SvG2, nr. 2304 (Antoon Le Paine).

20 SAB, SvG2, nr. 5673 (Maria van den Hauweele, ook van Haweele en zelfs van den Abeele).

21 A. VANDEWALLE, *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers*, Brugge, 1985, p. 128-129.

22 SAB, SvG2, nr. 12091 (Lodewijk Heldewijs).

23 L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur*, Tielt, 1981, p. 213.

24 R. A. PARMENTIER, *Indices op de Brugsche poortersboeken*, p. 880; A. JAMEES, *Brugse Poorters*, dl. 3, p. 165.

zijn verloofde een huwelijkscontract afsloten, toont alvast aan dat hij noch zijn schoonfamilie armoezaaiers waren.

Toen het huwelijkscontract op 28 februari 1693 op het kantoor van notaris en klerk van de vierschaar Jacob Loys²⁵ ondertekend werd, vermeldde het de bruidegom als Louis *de* Chifflet, geboren in *Fueluijs, Lande van Henegauwe*. Een 'de' kon naar een adellijke of notabele afkomst verwijzen, maar in zijn geval lijkt dit niet waarschijnlijk. Een gemeente of dorp Chifflet, naar waar zou zijn verwezen en waar de familie haar naam zou aan te danken hebben, lijkt niet te hebben bestaan. Wat de ouders van Cyfflé betreft, ze waren niet aanwezig bij het contract, ook niet bij het huwelijk en traden niet op als peter of meter voor de talrijke kinderen. Het is waarschijnlijk dat ze al overleden waren, in elk geval woonden ze niet in Brugge. In het huwelijkscontract verklaarde Cyfflé, naar aanleiding van zijn huwelijk met een poorteres van Brugge, zich als poorter in te schrijven.

Bij het ondertekenen van het contract was de aanstaande bruid, die jong haar moeder en zopas haar vader had verloren, vergezeld van vijf familieleden: haar voogden en ooms Jacob Heldewijs en Toussaint de Lespine, haar grootmoeder Marie van den Hauweele en haar ooms Adriaan Gordin, echtgenoot van Laurentia de Lespine en Joos van Haecke (†1708)²⁶, echtgenoot van Catherine de Lespine. Ook bij het kerkelijke huwelijk traden twee ooms van de bruid als getuigen op: Toussaint de Lespine en Adriaan Gordin. Louis Cyfflé had duidelijk geen familie in de stad en werd bij het contract door slechts één enkele getuige vergezeld, Franciscus Ignatius Mahieu, kamenier van de bisschop van Brugge, in de akte vermeld als *sijn bijstaenden vriend*. Cyfflé gaf tevens de bisschoppelijke residentie als zijn verblijfplaats op²⁷. De bisschop van Brugge was toen Willem Bassery (Brussel 1642-Brugge 1706), die in januari 1691 bezit had genomen van zijn bisschopszetel²⁸.

25 Contract dat integraal is overgeschreven in de SvG2 10546 (Louis Cyfflé).

26 SAB, SvG2, nrs. 6749 en 14522 (Van Haecke).

27 'Presentelijck wonende ten huize van S. Hoogweerdigheyt de Bisschop'

28 L. DECLERCK, 'Willem Bassery', in: M. CLOET (red.), *Het Bisdom Brugge (1559-1984)*, Brugge, 1985, p. 87-91; L. CEYSSENS, 'Autour de Guillaume Bassery, évêque de Bruges (1642-1706)', in: *Augustiniana*, 2001, p. 319-328; L. DECLERCK, 'Willem

François Mahieu (1661-1729) was eveneens uit Henegouwen afkomstig, geboren in Blaton als zoon van de locale notabele Antoine Mahieu en van Marie-Anne Gondry. De broer van François, Jean-Baptiste Mahieu (°1663), werd burgemeester van het nabij gelegen stadje Condé-sur-l'Escaut. Pas op 18 september 1700²⁹ werd Mahieu poorter van Brugge. Zeer waarschijnlijk leerde hij zijn vrouw, Isabelle Gordin, kennen via de vrouw van zijn vriend Cyfflé, met wie zijn echtgenote verwant was³⁰. Zij was op tweede kerstdag 1675 in Brugge geboren, als dochter van Gillis Gordin en Anna Marissael, en zou op kerstdag 1706 overlijden. Bij het huwelijk Mahieu-Gordin op 1 mei 1694 trad Louis Cyfflé als getuige op, ook bij het huwelijkscontract³¹. Tussen 1695 en 1702 kreeg het gezin Mahieu zes kinderen³². De vriendschap tussen de echtparen Mahieu en Cyfflé was duurzaam, zoals blijkt uit de wederzijdse peter- en meterschappen van de kinderen.

Toen Isabelle Mahieu-Gordin voortijdig overleed was het geen verrassing dat Louis Cyfflé tot toeziende voogd over de kinderen werd aangesteld. Mahieu hertrouwde met Alexandrina Longe (1687-1752) die hem acht kinderen schonk³³. Hij bleef niet in dienst van de Brugse bisschop, maar kocht een huis in de Breidelstraat, begon een handelszaak en werd zelfs deken van de merseniërs³⁴. Ook werd hij baljuw van de parochie Zevekote³⁵. Vijftig jaar na zijn overlijden richtte zijn jongste zoon, Augustinus-Jacobus Mahieu

Bassery', in: NBW, dl. XVIII, Brussel, 2005, k. 35-39.

29 R.A. PARMENTIER, *Indices*, p. 961; A. JAMEES, *Brugse poorters*, p. 271.

30 Antonius de L'Espine en Maria Van den Auweele (of Abeele) hadden minstens drie kinderen: Toussaint de L'Espine (getuige bij het huwelijk van Louis Cyfflé); Laurentia de L'Espine die gehuwd was met Adrianus Gordin (getuige bij het huwelijk van Louis Cyfflé), oom van Isabelle Gordin; Maria de L'Espine, getrouwd met Jan Heldewijs, ouders van Anna Heldewijs.

31 SAB, SvGz, nr. 6547 (Gordin). We troffen Franciscus Ignatius Mahieu ook aan in 1711 als peter van Franciscus Ambrosius van Vyve, zoon van Ambrosius van Vyve en Laurence Locqué.

32 Isabelle (°1695), Catherine (°1696), Louis (°1697), Clara (°1698), Frans (1699-1728), Jan Baptist (°1701).

33 Maria-Johanna (°ca.1710), Frans (°1712), Jan (°1713), Theresia (°1714), Anna (°1716), Karel (°1717), Jacob (°1720), Augustinus (°1722).

34 SAB, Wetsvernieuwingen, merseniërs. Een merseniër was een handelaar in kleingoed: garen, lint, slaapmutsen, kammen, brillen, allerhande ijzerwaren, enz.

35 Waarschijnlijk de parochie Zevekote onder het ambacht van Gistel, behorende tot de baronie van Guysen, waarvan de Henegouwse prins van Croÿ de heer was. Het patroonaat over de parochiekerk behoorde toe aan de abdij van Sint-Andries bij Brugge.

voor hem en zijn tweede gezin een gedenksteen op die in een buitenmuur van de Onze-Lieve-Vrouwekerk werd ingemetseld³⁶.

Het blijft een vraagteken waarom en in welke hoedanigheid Louis Cyfflé op het bisschoppelijk paleis terecht kwam. Was hij misschien al in dienst van bisschop Bassery tijdens diens activiteiten als president van het Sint-Donatiaancollege in Leuven of als apostolisch vicaris in 's Hertogenbosch en kwam hij met hem in 1691 naar Brugge? Vervulde hij bij de bisschop een dienende functie, gelijkaardig aan die van Mahieu? Zou het kunnen dat hij in de keuken opereerde? Immers, toen hij overleed woonde hij in de Korte Zilverstraat, waar hij vanaf 9 juni 1705 eigenaar was van de herberg *Den Gouden Beer*³⁷. Het zou er kunnen op wijzen dat hij zich, na keukenactiviteiten in dienst van de bisschop, voor eigen rekening als hotel- en restaurantuitbater had gevestigd. Hij was niet de enige die een dergelijke loopbaan doorliep. Joseph Druart (Emmery bij Cambrai 1732-Brugge 1797) was een aantal jaren conciërge en tafelhouder in dienst van het Brugse Vrije, alvorens zich als zelfstandig traiteur te vestigen³⁸. Echter, wat Chifflets' verblijf in de bisschopsresidentie betreft, is het ook mogelijk dat we het te ver gaan zoeken en dat hij gewoon (en hier zou de hypothese dat hij natuursteen kwam leveren weer kunnen van pas komen) tijdelijk logies had gevonden bij zijn streekgenoot Mahieu. In de 'Proosdij', onderdeel van de bisschoppelijke residentie, werden trouwens net zoals in het stadhuis en in het Brugse Vrije, kamers verhuurd³⁹.

Dat hij goed tien jaar na de aanvang van zijn beroepsactiviteiten een hotel kon kopen, wijst erop dat hij wellicht met spaarcenten (erfenis van zijn ouders?) naar Brugge was gekomen of dat er van

36 BRUGGE, *Stadsbibliotheek*, Handschrift d'Hooghe, Boek V, p. 82: 'Een blauw zerk staende in den muer omtrent den voorgaende, Aen Godt een en drievuldigh sy alle eer en glorie. Hier vooren light begraven Sr Franciscus Ignatius Mahieu, fs Anthone by Marie Anne Goudry ['t syne overl.], oud deken der merceniers deser stadt en Balliu der prochie van Sevecote, overl. 12 juny 1729, oudt 68 jaeren en syn tweede huysvrouw Joe Alexandrina Francisca Longe, fa Cornelis by Catharina Ost, overl. den 16 juni 1752, oudt 65 jaeren en hun kinderen'.

37 SAB, register van de sestendelen, St-Jacobsestendeel, eerste register, f. 104; SAB, proces in 1703 aangaande een rente gevestigd op *De Gouden Beer*.

38 A. VAN DEN ABEELE, *In Brugge onder de Acacia*, Brugge, 1987, p. 293-299.

39 IDEM, 'Het stadhuis van Brugge en het Landhuis van het Brugse Vrije werden ook als hotel gebruikt', in: *Biekorf*, 1984, p. 422-428.

de kant van zijn vrouw een en ander was ontvangen of dat hij in de voorbije jaren winstgevende activiteiten had uitgeoefend. Het kan ook een combinatie van de drie geweest zijn.

INGEBURGERD IN BRUGGE ALS HOTELHOUDER

Het echtpaar Cyfflé-Heldewijs kreeg niet minder dan veertien kinderen, allen in Brugge geboren en de meesten er gestorven. (1) Laurentia-Johanna Cyfflé (1694-1733)⁴⁰ trouwde en had twee kinderen⁴¹ met Jan-Jacob Mulet (†1741)⁴², die na haar overlijden hertrouwde met Jacoba van der Piet, weduwe van Eduard de Vrient; (2) Johanna-Theresia Cyfflé (1695-1783) trouwde met meester-timmerman en aannemer Pieter Madere (1694-1780)⁴³ en kreeg elf kinderen⁴⁴, waaronder Eduard (1733-1800) die priester werd en

40 SAB, SvG2, nr. 9061 (Laurentia Chyfle).

41 Jan-Baptist (°1725), Laurentia (°1727).

42 SAB, SvG2, nr. 10598 (Jan Mulet).

43 SAB, SvG2, nrs. 13468, 16852 en 16883 (Johanna Cyfflé en Pieter Madere). J.-L. MEULEMEESTER, 'Pieter Madere', in: *Lexicon kunstenaars*, dl. 4, Kortrijk, 1995, p. 96. Het gezin woonde in de Noordzandstraat en vanaf minstens 1733 in de Moerstraat. Madere bezat talrijke eigendommen (J. D'HONDT, 'Hoeveel "gaten" telde Brugge?', in: *Biekorf*, 1997, p. 345-347), waaronder de hostellerie *De Gouden Poort* in de Vlamingstraat, die hij omvormde tot herenhuis en verhuurde aan de schepen van het Brugse Vrije Jacques van Zuylen van Nyevelt. In 1785 verkochten de kinderen Madere het huis aan de Brugse-Vrije burgemeester Albert Coppieters (1741-1832) (E. COPPIETERS & Ch. VAN RENYNGHE, *Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppieters*, dl. I, Brugge, 1966, p. 424; X, *25 jaar administratieve zetel Brugge Generale Bankmaatschappij*, Brugge, 1978, p. 5). In 1730 schreef Pieter Madere zich in als lid van de Gilde van makelaars, samen met vijf van zijn zoons, Jan, Pieter, Melchior, Alexander en Albert, resp. 11, 10, 8, 5 en 1 jaar oud (A. VAN DEN ABEELE & M. CATRY, *Makelaars en handelaars*, Brugge, 1992, p. 195). In 1755 schreef hij zich met een paar van zijn zoons in als confrater van de Brugse Kunstacademie (D. DEN-DOOVEN, *De Brugse academie in de achttiende eeuw. Ledenlijsten*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 1994). Madere en zijn zoons waren vooral zeer actief in het bestuur van het ambacht van de timmerlieden. Pieter Madere was 17 toen hij meester werd in dit ambacht, was tussen 1731 en 1741 vaak lid van de eed en deken, terwijl vanaf 1744 zijn zoons Jan, Alexander en Pieter hem hierin opvolgden (A. VANDEWALLE, e. a., *Brugse ambachten in documenten*, Brugge, 1985). Madere had zijn werkterrein voornamelijk in Brugge, maar werkte ook daarbuiten, in opdracht bijv. van de magistraat van het Brugse Vrije of in de kerk van Westkerke, waar zijn broer Jan-Frans Madere (1691-1767) pastoor was. Zie: J. L. MEULEMEESTER, 'Het kruisbeeld op het kerkhof van Westkerke en de Brugse familie Madere in de 18de eeuw', in: *Brugs Ommeland*, 2001, p. 144-153; J. DE MEY, 'Pieter Madere, een vermogend meester-timmerman (1694-1780)', in: *Brugs Ommeland*, 2008, p. 79-85. Toen hij stierf was Pieter 86 en was al vijftien keer overgrootvader geworden. Een halve eeuw later was de naam Madere volledig uit Brugge verdwenen.

44 Jan (°1719), Petrus (°1720), Melchior (°1722), Maria-Josepha (°1724), Alexander (°1725), Jacoba (°1727), Albert (°1729), Jacobus (°1731), Eduard (°1733), Ludovicus (°1735), Josepha (°1737).

kapelaan in de Onze-Lieve-Vrouwekerk⁴⁵; (3) Maria-Anna Cyfflé (1696-1753)⁴⁶ huwde met meester-bakker Jacobus de Sutter (1692-1750)⁴⁷ en kreeg tien kinderen⁴⁸; (4) Paul-Frans Cyfflé, over wie aanstonds méér; (5) Elisabeth (Isabelle) Cyfflé (1700-1762)⁴⁹ huwde met edelsmid Jan-Baptist de Cock (†1742)⁵⁰ en kreeg negen kinderen⁵¹; (6) Josephus Cyfflé (1701-1731)⁵² en (7) Franciscus-Ignatius Cyfflé (1703-voor1741) verlieten Brugge; (8) Ludovicus-Aloysius Cyfflé (1705-1742)⁵³, meester-kleermaker, huwde eerst met Anna La Croix en vervolgens met Petronilla Timmerman die van hem negen kinderen⁵⁴ had, bijna allen op heel jonge leeftijd gestorven; (9) Petrus-Antonius Cyfflé (1707-voor1741) en (10) Melchior-Franciscus Cyfflé (1709-voor1741) verlieten Brugge; (11) Antonius Cyfflé (1711-1799) trad als broeder Hilarius in bij de augustijnen in Brugge⁵⁵; (12) Barbara-Theresia Cyfflé (1713-1794) huwde met Jan de Ronde (1704-1747), lid van een familie van meester-metse-laars⁵⁶, van wie ze een dochter Anna (1737-1787)⁵⁷ had en ze her-

45 G. F. TANGHE, *Panorama der bekende kerkbedienaars van Onze Lieve Vrouw te Brugge*, Brugge, 1864, p. 202.

46 SAB, SvG2, nr. 11524 (Maria Cyfflé).

47 SAB, SvG2, nr. 11304 (Jacobus de Sutter). Het gezin woonde langs de Langerei. Hij werd lid van de Gilde van makelaars in 1749.

48 Jacobus (°1718), Ludovicus (°1721), Johannes (°1723), Marie (°1725), Anna (°1727), Simon-Petrus (°1729), Laurentia (°1731), Johanna (°1732), Petronilla (°1734).

49 Isabelle 'Jouflée', weduwe van Jan de Cock, staat in de telling van 1748 vermeld als 'couckvercoopeghe' in de Philipstockstraat, met nog drie kinderen ten laste.

50 SAB, SvG2, nr. 10767 (Jan de Cock).

51 Jan (°1723), Elisabeth (°1724), Laurentia (°1726), Jacobus (°1728), Johanna (°1730), Pieter (°1732), Isabella (°1734), Paulus (°1736), Jan-Baptist (°1737).

52 Joseph Sijfflé of Sifflé uit Brugge nam dienst bij de Vereenigde Oostindische Compagnie. In 1720 vertrok hij als jonge matroos vanuit Wielingen aan boord van de *Raadhuis van Middelburg*, bestemming Batavia en keerde terug in 1722. In 1724 vertrok hij als soldaat aan boord van de *Barbenstein* en op kerstavond 1731 overleed hij ergens in Azië. (<http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl/search.aspx>).

53 SAB, SvG2, nr. 10720 (Lodewijk Cyfflé).

54 Ludovicus (°1731), Johannes (°1732), Anna (°1734), Leocadia (°1735), Isabella (°1736), Isabella (°1737), Bruno (°1738), Jacoba (°1739), Ludovica (°1743).

55 Toen hij stierf op 4 december 1799, werd vermeld dat hij zich bevond in de *maison de sécurité*, misschien het Sint-Juliaangasthuis, wat zou veronderstellen dat de 88-jarige (ex)-broeder seniel was geworden. Anderzijds kan het ook dat hij als bewaker of misschien zelfs als gedetineerde in de gemeentelijke gevangenis woonde. Zijn overlijden werd gemeld door zijn aange trouwde neef, de tinnenpotgieter Albert Pavot en door de pater augustijn en dichter Johannes Baude (1734-1816).

56 SAB, SvG2, nr. 11123 (Jan de Ronde); *Lexicon kunstenaars*, dl. 7, p. 72.

57 SAB, SvG2, nr. 13787. Anna de Ronde trouwde met aannemer Benedictus Bauwens en uit dit huwelijk is een aanzienlijk nageslacht voortgesproten (Vandenbergh, Desurmout in Menen, Cambier in Tourcoing, Thomaes in Ronse).

trouwde in 1749⁵⁸ met meester-bakker Jan-Baptist Dobbelaere (1722-1817)⁵⁹ van wie ze twee kinderen⁶⁰ had; (13) Anna-Theresia Cyfflé (1715-1801) huwde met loodgieter en schaliedekker Jacobus Noye of Noë (ca.1710-1776) en kreeg zeven kinderen⁶⁰; (14) Clara-Constantia Cyfflé (1717-1773)⁶¹ bleef ongehuwd.

De eenzaam naar Brugge overgewaaid Louis Cyfflé werd door zijn huwelijk opgenomen in een schoonfamilie die stevig was ingeplant, met vertakkingen Heldewijs, De Lespine en Gordin en langs deze laatste zelfs verbonden met de families Van Vyve en Breydel⁶². Een generatie later en dankzij zijn talrijke kroost en hun huwelijken stond Cyfflé zelf aan het hoofd van een uitgebreid familienetwerk dat zich ontwikkelde binnen goed ingeburgerde en relatief welvarende Brugse middenstandsfamilies. Uit zijn acht gehuwde kinderen, sproten bijna zestig kleinkinderen voort, geboren tussen 1720 en 1750⁶³, van wie maar enkele de naam Cyfflé zouden dragen. Zes van de zeven dochters huwden en hadden kinderen. Zij zorgden voor een talrijk nageslacht, tot op vandaag. Van de zeven zoons stierven er vier jong, werd één religieus en huwden er slechts twee. De ene, Paul-Frans Cyfflé had een paar zonen die de volwassenheid bereikten en één van hen, de hier meer in detail behandelde faiencefabrikant Paul-Louis, had op zijn beurt enkele zonen, die evenwel geen nakomelingen zouden heb-

58 SAB, parochieboeken Onze Lieve Vrouw, 1ste portie: het huwelijk werd ingezegend door pastoor Jan Madere in de kapel van de Grauwzusters in de Kastanjeboomstraat. Pieter Madere sr of jr was één van de getuigen.

59 Joseph (°1750), Maria-Barbara (°1751).

60 Jacobus (°1734), Ludovicus (°1736), Rosalie (°1737), Marie (°1739), Johanna (°1741), Leonarda (°1742), Jacob (°1745).

61 SAB, SvGz, nr. 12669 (Clara Cyfflé)

62 J. VAN VYVE, *Histoire et généalogie de la famille Van Vyve*, Brussel, 1982, p. 249, 252 en 286: Johanna Breydel (1660-1737), echtgenote van Dominique Van Vyve (1678-1726), was meter van Johanna Cyfflé, tweede dochter van Louis Cyfflé.

63 Onder de nakomelingen van Louis Cyfflé-Heldewijs vindt men o. m. professor en historicus Egied Strubbe (1897-1970) via zijn moeder Anna Pavot (1862-1935), achterkleindochter van de in de Eekhoutstraat gevestigde tinnenpotgieter Albert Pavot (1740-1812) en van Josepha Madere (1737-1806), die de dochter was van Pieter Madere en Johanna Cyfflé. Zie: F. ROOSE, *Brugse figuren*, Handzame, 1973, artikels Albert Pavot, p. 145-156 en Egied Strubbe, p. 171-178. Louis Pavot (ca.1820-1895), een kleinzoon van Pavot-Madere, werd een van de voornaamste architecten van de neogotiek. In Brugge bouwde hij voor de jezuïeten de H. Hartkerk in de Vlamingsstraat.

ben. Van de andere, Lodewijk Cyfflé, bereikte geen enkele van de drie zoons de volwassen leeftijd.

Toen hij stierf bleek dat Louis Cyfflé het er behoorlijk had van af gebracht. Hij bezat niet alleen *De Gouden Beer* maar sinds 1718 ook nog een tweede huis in de Korte Zilverstraat⁶⁴. Zijn overige spaarcenten had hij aangewend voor het verlenen van hypothecaire leningen die zich voornamelijk in de horecasector situeerden. Zo had hij 400 pond uitgeleend (in 1718) waarvoor een hypotheek was genomen op de herbergen *De Rode Haan* in de Spanjaardstraat⁶⁵ en *De Zwarte Leeuw*⁶⁶, hoekhuis aan de Scheepsdalebrug. Een tweede lening van 500 pond (in 1723) werd gewaarborgd door een hypotheek op *De Swaene*, herberg op het grondgebied van de Proosdij, net buiten de Dampoort, *palende aen het Peerdekerkhof*, en op *Het Vliegende Peerd*, herberg aan de stenen brug bij het Minnewater. Die beide leningen waren ten gunste van de brouwers Breemaere, vader en zoon, die in de Noordzandstraat *aen de Noordzandbrugge*, de brouwerij *De Gapaard* uitbaatten⁶⁷. Jan Breemaere⁶⁸, geboren rond 1650 in Saint-Omer en in Brugge overleden in 1718, kort nadat de eerste van die twee leningen was afgesloten, behoorde waarschijnlijk, net als Chifflet en Mahieu, tot een groepje Franstalige recente Bruggelingen die vriendschapsbanden onderhielden. Hijzelf en zijn derde vrouw Barbara van Hulle (†1718) werden peter en meter van kinderen Cyfflé.

Een bedrag van 300 pond werd uitgeleend (in 1727), later met 250 pond verhoogd, aan familielid Lodewijk D'hondt-Madere met als waarborg een huis gelegen op de hoek van de Oblebrouckstraat⁶⁹

64 Aangekocht op 7 oktober 1718 van Jacob Van Acker. Het huis werd verhuurd.

65 L. DEVLIEGHER, *De Huizen te Brugge*, Tielt, 1975, p. 365-367.

66 M. COORNAERT, *De topografie, de geschiedenis en de toponymie van Sint-Pieters-op-de-Dijk tot 1899*, Brugge, 1972, p. 144, vermeldt daar de *Gouden Leeuw* op de zuid-westhoek.

67 J. A. RAU, *Eeneeuw Brugge, Deel I*, Brugge, 2001, p. 138-139.

68 SAB, SvG2, nr. 3866 (Marie Ryckebus, eerste vrouw), nr. 4774 (Francisca Arents, tweede vrouw); L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt, 1979, p. 134, grafsteen Jan Breemaere en familie.

69 Deze straatnaam is onbekend in Brugge. Hij staat nochtans aldus goed leesbaar in de boedelbeschrijving van Louis Chifflet. Gelet op de verwijzing naar een andere eigendom dicht bij de Westmeers, zien we als mogelijke verklaring dat het om een verkeerde overschrijving zou gaan van 'Sint-Obrechtstraat'.

Hier was het 'Hotel de Gouden Beer' gevestigd in de Korte Zilverstraat.

waartoe een bakkerij en een kleine brouwerij behoorden, evenals vier huisjes in de Spikkelboorstraat, steegje dicht bij de Westmeers en een huisje in de Lendestraat⁷⁰.

Bij de verkoop van de inboedel uit het sterfhuis kwam er niet zo heel veel onder de hamer, maar toch voldoende om te kunnen aannemen dat Cyfflé nog steeds de *Gouden Beer* uitbaatte. Er werd namelijk een aanzienlijke hoeveelheid huisraad in koper, tin en zilver verkocht, evenals een tamelijk grote voorraad wijn, en zelfs 3500 lege flessen. Onder de nog openstaande facturen waren er enkele van wijnhandelaren en ook van brouwer Follet.

Uit de boedelbeschrijving bleek dat Cyfflé aan acht van zijn negen zoons en dochters die de volwassen leeftijd hadden bereikt, gelden had voorgeschoten, meestal op het tijdstip van hun huwelijk. Het bedrag schommelde tussen 75 en 100 pond en werd als een voor-

70 Er was ook de nog altijd bestaande Spikkelboorstraat in de Beenhouwersstraat, maar gelet op de vermelding van de Lendestraat opteren we voor die gelegen bij de Westmeers.

schot op erfdeel in de uiteindelijke verdeling verrekend. Nadat de helft aan de weduwe was toebedeeld, kreeg elk van de kinderen zijn of haar saldo (tussen de 50 en 100 pond), op voorwaarde echter dat aan hun broer, broeder Hilarius, een nieuw habijt en twaalf hemden zou worden bezorgd en hem jaarlijks 6 pond zou worden uitgekeerd. Tot aan haar dood zou de weduwe hiervoor instaan.

Toen Anna Heldewijs in 1744 stierf, en haar jongste dochter Clara werd aangesteld om de nalatenschap te regelen⁷¹, was ze nog steeds in het bezit van de twee eigendommen in de Korte Zilverstraat en had ze zelfs een aantal van de delen die de kinderen hadden geërfd, teruggekocht. Ze had waarschijnlijk verder het hotel uitgebaat, want onder de nog te innen tegoeden werden namen vermeld van prominenten die er waarschijnlijk hadden gelogeed of gegeten (Arrazola di Oñate⁷², Simon uit Brussel⁷³, Jan-Baptist Serruys uit Ruddervoorde⁷⁴, Jonkers Gajaffa⁷⁵, d'Acquillo⁷⁶ en Derquisia⁷⁷, Jonkvrouw Contalès, etc). Ook werd het meubilair verkocht, wat 450 ponden opbracht. Definitief einde dus van de hoteluitbating door de familie Cyfflé, maar niet van het hotel zelf dat nog méér dan een eeuw zou worden verder uitgebaat⁷⁸.

DE OUDERS CYFFLÉ-DE PAPE

Paul-Frans Cyfflé, de oudste zoon van het echtpaar Cyfflé-Heldewijs, werd geboren in Brugge op 20 mei 1698 en gedoopt in de Sint-Salvatorkerk (3de portie). Hij overleed in Oostkamp op 4 juli 1750⁷⁹. Hij huwde met Maria-Anna de Pape, geboren in Brugge

71 SAB, SvGz, nr. 10819 (Anna Heldewijs).

72 *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, Brussel, 1853, p. 41-49.

73 Waarschijnlijk iemand van de familie Simon de Ville.

74 Waarschijnlijk de baljuw van Ruddervoorde (1687-1761)

75 Waarschijnlijk Louis de Gajaffa (1688-1741), een tijdlang plaatscommandant in Brugge.

76 Waarschijnlijk schepen van Brugge Jacob d'Acquilo (1757) of iemand van zijn familie.

77 Waarschijnlijk schepen van het Brugse Vrije Pieter d'Erquisia (1747) of iemand van zijn familie.

78 Niemand van de kinderen van Louis Cyfflé nam de uitbating van de herberg over. In de volkstelling van 1748 werd een Joseph Vairon als herbergier vermeld en rond 1840 een Jean Haesaert. Rond 1845 werd een porseleinkaart gedrukt waarop als uitbater L. Rooms-Denys vermeld werd. Het hotel bevond zich in de panden thans Korte Zilverstraat 8-10 (lange tijd de zetel van het veilinghuis Garnier).

79 SAB, SvGz, nr. 11332 (Paulus Cyfflé); J. L. MEULEMEESTER, 'Pauwels Chyfflé', in: *Lexicon kunstenaars*, dl. 3, Kortrijk, 1994, p. 54; IDEM, 'Pauwels Chyfflé: edelsmid,

op 13 juni 1696, gedoopt in de Sint-Donaaskathedraal en overleden in Brugge op 8 april 1741⁸⁰. Zij was de dochter van zilversmid Pieter de Pape, filius Roelandt, die in Brugge op 2 september 1696⁸¹ overleed, minder dan drie maanden na haar huwelijk, en van Barbara Allaert, overleden in Brugge op 13 oktober 1714⁸², nadat ze was hertrouwd met zilversmid Jacob Jaquemin.

Het huwelijk van het echtpaar Cyfflé-De Pape vond plaats in de Sint-Salvatorkerk (2de portie) op 19 april 1722, met als getuigen vader Louis Cyfflé en zilversmid Jacobus de Paepé (1665), oom van de bruid. Het echtpaar kreeg zes kinderen: Paul-Louis (1724-1806), Frans-Louis (1725-1751), Marie-Anne (°1726), Nicolaes-Frans (1727-1807), Carolus (1729-1737) en een naamloos kind (°1731). Alleen Paul, Frans en Nicolaes overleefden hun ouders en alleen de eerste zorgde voor zonen, die echter geen verdere nakomelingen meer produceerden. Frans overleed kort na zijn vader. De zoons kozen alle drie, aanvankelijk toch, voor de edelsmeedkunst.

Het jaar 1741 was voor Paul-Frans Cyfflé rijk aan gebeurtenissen. In januari overleed zijn vader en in april zijn echtgenote. Twee maanden later al, op 19 juni, hertrouwde hij in de Sint-Donaaskathedraal met Constantia de Baecke, dochter van Rogier de Baecke (†1727), een notabele persoon uit Oostkamp, ontvanger van de heerlijkheid Nieuwenhove⁸³ en van Marie van de Walle. Uit dit huwelijk werden geboren: Clara (1742-voor 1750), Karel-Frans (°1744), Maria-Carolina (°1746), Johanna-Francisca (°1747) en Anna-Cecilia (1750-1751). De eerste en de laatste waren op het ogenblik van de afhandeling van de nalatenschap van de vader al overleden. Constantia de Baecke hertrouwde binnen het jaar met Franciscus Coppens, afkomstig uit Kaster bij Oudenaarde, die zich als smid installeerde in een bijgebouw van de herberg Sint-

geldwisselaar en herbergier (?) in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *Brugs Ommeland*, 2005, p. 72-80.

80 SAB, SvG2, nr. 10578 (Marie-Anne de Pape).

81 SAB, SvG2, nr. 5468 (Pieter de Paepé).

82 SAB, SvG2, nr. 7352 (Barbara Allaert).

83 G. CLAEYS, *Kroniek van Oostkamp*, Oostkamp, 1985, p. 221.

Hubrecht. Ze kreeg nog twee kinderen van hem, Frans (° 1753) en Barbara (° 1756) maar overleed in het kinderbed op 18 juli 1756⁸⁴.

EDELSMID

Dat de Brugse familiestichter Louis Cyfflé, en zelfs zijn vader Guillaume, iets te maken hadden met edelsmeedkunst in Brugge, zoals heel wat auteurs, onder meer E.-J. Dardenne voorhielden, is, zoals we al opmerkten, op niets gebaseerd. Hun naam is niet te bespeuren in het gild van de edelsmeden. Guillaume heeft nooit in Brugge gewoond en zijn beroep blijft onbekend. Louis Cyfflé was hoteluitbater. De boedelbeschrijving na zijn dood en na die van zijn echtgenote geven geen enkele aanwijzing dat hij, naast hotelier, ook nog juwelier zou geweest zijn, beroep dat wèl klaar tot uiting kwam in de nalatenschap van hun zoon Paul.

Paul Cyfflé oefende inderdaad het beroep van zilversmid uit. Hoe hij daartoe kwam is niet met zekerheid te zeggen, misschien was het wel door zijn huwelijk. In ieder geval behoorden de vader van zijn bruid, Pieter de Pape, en haar stiefvader Jacob Jacquemin tot dit beroep. Pieter de Pape was deken van de warrandatie in 1689, 1693 en 1694, terwijl Jacob Jacquemin vinder was in 1707, 1709, 1711, 1712, en deken van het ambacht in 1713. Cyfflé kan dus in het beroep zijn opgenomen naar aanleiding van zijn huwelijk, of hij kan na een opleiding bij Jacquemin, met het oog op de opvolging, de stiefdochter hebben getrouwd. De inschrijving in het ambacht van de Brugse goud- en zilversmeden in augustus 1721⁸⁵ en het huwelijk in april 1722 lagen alvast zo dicht bij elkaar dat het ene ongetwijfeld verband hield met het andere.

Cyfflé begon zich ook in het Brugse gezelschapsleven te manifesteren en werd op 10 mei 1721 lid van de Sint-Sebastiaansgilde in de Carmersstraat. In 1739, toen zijn oudste zoon er les ging volgen, liet hij zich inschrijven als confrater van de herboren Brugse Kunstacademie⁸⁶. In de boedelbeschrijving na het overlijden van

84 SAB, SvG2, nr. 11719 (Constantia de Baecke of De Bauve).

85 SAB, ambacht goud- en zilversmeden.

86 DENDOOVEN, *De Brugse academie*.

vader Louis Cyfflé staat ook genoteerd dat Paul in 1739 van hem 7 pond leende om het gelag te betalen dat hij naar aanleiding van zijn ‘gouverneurschap’ aanbood. Van welk gezelschap hij in 1739 gouverneur werd, konden we niet achterhalen. Tenzij dit betrekking had op het ene jaar dat Cyfflé als één van de drie dekens van de ‘warrantatie’ of keuring binnen het zilversmedenambacht werd aangesteld, namelijk in 1731. De scribe zou bij het opstellen van de staat van goed het cijfer 1 en 9 wel eens kunnen verward hebben. Aangezien zijn kinderen, met uitzondering van het oudste dat in de Sint-Jakobskerk werd gedoopt, in de Sint-Salvatorkerk gedoopt werden, mag men aannemen dat Cyfflé kort na zijn huwelijk ging wonen in de Steenstraat of de onmiddellijke buurt, daar waar veel edelsmeden gevestigd waren. Waarschijnlijk nam hij de zaak van Jacquemin over. In 1732 kocht hij in de Steenstraat het huis *De Kampioen*⁸⁷, gelegen rechtover het Vleeshuis en met een uitgangsdeur in de Zilverstraat. Zijn tweede huwelijk bracht een verhuis met zich mee, wellicht naar een huurhuis, aangezien vier kinderen uit dit huwelijk in de Sint-Donaaskathedraal gedoopt werden, het vierde in december 1747. Het vijfde en laatste, Anna, werd in april 1750 in de Sint-Gilliskerk gedoopt, wat doet veronderstellen dat in 1748-1749 verhuisd werd naar Vlamingstraat 48⁸⁸.

Paul Cyfflé is geen productieve edelsmid geweest. Er zijn slechts enkele stukken in zilver op zijn naam bekend. Van het stadsbestuur van Brugge kreeg hij in 1731 de opdracht met een hoeveelheid oud zilver dat hem werd bezorgd, een nieuw bestek te maken. Het jaar daarop leverde hij aan de stad 36 lepels en vorken, acht zoutvaten, twee soeplepels en twee ragoutlepels. Het stadswapen werd er door edelsmid Michiel Frans Allaert op gegraveerd, zodat het niet onmogelijk is dat die in onderaanneming ook de voorwerpen zelf maakte⁸⁹. Het doet alvast veronderstellen dat Cyfflé niet het nodige materiaal in huis had voor het toch eerder eenvoudig graveren. Hij kreeg ook een paar opdrachten van de Sint-Annakerk,

87 SAB, Registers van de sestendelen, Sint-Jacob, f. 74v en 4828. Thans Steenstraat 64, huis dat in 1716 was herbouwd.

88 SAB, Volkstelling 1748. Hij staat ingeschreven als Paul Soufflé. Zoals bekend werd die telling, met fiscale doeleinden, in zeven haasten opgemaakt, zodat heel wat namen er geradbraakt in voorkomen.

89 D. MARECHAL, *Meesterwerken van de Brugse edelsmeedkunst*, Brugge, 1993, p. 30.

o. a. voor het maken van een processiekruis⁹⁰. Enkele profane voorwerpen (theepot, toiletdoos en tafelkomfoor) dragen zijn merk⁹¹.

Dat Cyfflé sommige van de bestellingen die hij kreeg, door andere edelsmeden liet uitvoeren blijkt duidelijk uit de boedelbeschrijving van de in 1725 overleden edelsmid Antoon Hoste⁹², die in onderaanneming voor hem had gewerkt⁹³. Het is niet uit te sluiten dat Cyfflé het vak onvoldoende beheerste, er misschien zelfs maar een bescheiden atelier op nahield en alleen maar handelaar was. Nog afgezien van zilverwerk dat uit andere steden kwam, was het aanbod in Brugge aanzienlijk. Tussen 1720 en 1750 waren op zijn minst twintig zilversmeden gelijktijdig actief, met als belangrijkste producenten van religieus of profaan topwerk Laurens-Jan Beaucourt (1680-1743)⁹⁴, François Rielandt (1709-1774)⁹⁵ en Andreas Petyt (1712-1776)⁹⁶. In de schaduw van de 'groten' bewogen zich de mindere goden zoals Paul Cyfflé. Zij namen genoeg met af en toe een bestelling van een kunstvol object, dat wel van hun merk werd voorzien maar daarom niet noodzakelijk door hen of in hun atelier werd vervaardigd. Ze voerden vooral het meer gewone juwelierswerk uit: herstellen, zetten van edelstenen, verkoop van uurwerken, spelden, halssnoeren, armbanden, medailles, etc.

De activiteiten van Cyfflé blijken alvast niet zeer winstgevend te zijn geweest⁹⁷. Dit kwam al in zekere mate tot uiting bij het overlijden van zijn vrouw in 1741. Als activa werden voornamelijk zijn eigendom in de Steenstraat (geschat op 500 p.) en zijn voorraad goud, zilver en juwelen met erbij horend werkmateriaal vermeld (samen geschat op 237 p.). Hij had echter voor circa 450 p. leningen uitstaan bij verschillende particulieren, zodat het batig saldo gering was. De

90 MEULEMEESTER, 'Pauwels Cyfflé'.

91 MARECHAL, *Meesterwerken*, p. 269, 272 en 275.

92 SAB, SvG2, nr. 8328 (Antoon Hoste).

93 J.-L. MEULEMEESTER, 'Nieuwe zilveren ornamenten voor het hoofdaltaar van de Brugse Sint-Annakerk in het begin van de achttiende eeuw', in: *Biekorf*, 1994, p. 80-83.

94 MARECHAL, *Meesterwerken*, p. 156-57.

95 J.-L. MEULEMEESTER, 'François Rielandt', in: NBW, dl. XIV, Brussel, 1992, k. 575-78.

96 J.-L. MEULEMEESTER, 'De achttiende-eeuwse Brugse edelsmidfamilie Petyt', in: *De Gidsenkring*, 1992.

97 MARECHAL, *Meesterwerken*, hoofdstuk 'Dreigende wolken over de achttiende eeuw', p. 40-41.

erfenis van zijn vader bracht een gedeeltelijk soelaas, waarbij hij o.a. zijn aandeel in het ouderlijk huis aan zijn moeder verkocht.

Bij zijn tweede huwelijk werd opnieuw een contract afgesloten, maar de stereotiepe tekst laat niet toe vast te stellen wat man en vrouw eventueel in de gemeenschap inbrachten. Het is tijdens dit tweede huwelijk dat Cyfflé het beroep van geldwisselaar uitoefende⁹⁸ en verbonden was aan de Munt in Brugge. Anderzijds was zijn tweede echtgenote eigenares van de herberg *Sint-Hubrecht* op het 'Zwartegat' in het dorpscentrum van Oostkamp. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat het echtpaar zelf de uitbating op zich nam, aangezien het in Brugge gedomicilieerd bleef en de kinderen er geboren en gedoopt werden. Misschien bracht het gezin de zomertijd door in Oostkamp, gezien Paul Cyfflé er in juli 1750, pas 52 geworden, overleed.

Het eerder kleine huis in Oostkamp bestond uit een keuken, een woonkamer, een opkamer, een kelder, een zolder en een schuur. De gedetailleerde inventaris van wat er zich in het huis bevond, is meer in overeenstemming met wat men in een woonhuis kon verwachten dan wel in een herberg. Zeker, sommige aanwezige zaken, zoals een toog, een hoeveelheid stoelen, bierglazen en tafelgerei, verwezen naar een eet- en drankgelegenheid, maar ze kunnen ook gewoon zijn achtergebleven van vroeger. Voor het overige was er slechts weinig wat niet in overeenstemming was met wat men in een huis, bewoond door een echtpaar met vier kinderen en een dienstmeid, kon verwachten. Indien geen documenten opduiken waaruit het nog actief zijn van de herberg zou blijken, gaan we er van uit dat dit niet meer het geval was.

PAUL-LOUIS CYFFLÉ

Nadie voorgeschiedenis over grootvader Louis en vader Paul-Frans Cyfflé, komen we terecht bij Paul-Louis Cyfflé, de meest bekende onder de Cyfflés⁹⁹. Hij werd in Brugge geboren op 6 januari 1724 en

98 Bij de geboorte van zijn dochter Clara (*1742) was Paul vermeld als 'nummularii' of geldwisselaar. In de overlijdensakte van Paul-Louis Cyfflé werd hij vermeld als 'officier des monnaies'. Die inschrijving in 1806 en in Brussel opgetekend, is uiteraard geen 'evangelie'.

99 N. DURIVAL, *Description de la Lorraine et du Barrois*, Nancy, 1777; P. LE DOULX,

de volgende dag gedoopt in de Sint-Jacobskerk, met als peter zijn grootvader Louis Cyfflé en als meter Catharina Barbara Lenoir¹⁰⁰.

Hij was vijftien toen hij waarschijnlijk lessen ging volgen in de Brugse Kunstacademie, die in februari 1739 onder de leiding van kunstschilder Matthijs de Visch (Reninge 1701-Brugge 1765)¹⁰¹ opnieuw haar deuren had geopend. Hij ging ook in de leer bij beeldhouwer Jan van Hecke (Dadizele 1699-Brugge 1777)¹⁰².

Het jaar dat zijn moeder stierf - hij was toen zeventien - verliet Cyfflé Brugge. Het wel supersnelle hertrouwen van zijn vader, nog tijdens de eerste weken van grote rouw, met een meisje dat amper enkele jaren ouder was dan Paul-Louis, kan hiertoe aanleiding zijn geweest. De vaak vage of onjuiste Le Doulx is in dit geval verbazend precies: Cyfflé verliet Brugge op 24 april 1741, schrijft hij. Dit was amper drie weken na de dood van zijn moeder. Eenmaal vertrokken, liet hij blijkbaar niets meer van zich horen.

- Levens der konstschilders*, handschrift SAB); L.-A. MICHEL, *Biographie historique et généalogique des hommes marquans de l'ancienne province de Lorraine*, Nancy, 1829; DELEPIERRE, 'Paul Cyfflé'; A. JOLY, *Notice biographique sur P. L. Cyfflé de Bruges en Flandre, sculpteur du roi de Pologne, duc de Lorraine à Lunéville*, in: ASEB, 1864-65, p. 79-100, overgenomen uit: *Mémoires de la Société d'Archéologie Lorraine*, 1864, p. 147-164; M. P. MOREY, 'Les statuettes dites de Terre de Lorraine, avec un exposé de la vie et des oeuvres de leurs principaux auteurs', in: *Mémoires de la Société d'archéologie lorraine*, Nancy, 1871, p. 5-52; A. VAN DER MEERSCH, 'Paul-Louis Cyfflé', in: BN, dl. IV, Brussel, 1873; kol. 611, E.-J. DARDENNE, *Essai sur Paul-Louis Cyfflé, Sculpteur Brugeois, Modeleur et Ciseleur de Stanislas Leczinski, Grand-duc de Lorraine*, Brussel, Musées Royaux du Cinquantenaire, 1912; K. ZÖGE VON MANTEUFFEL, art. 'Paul-Louis Cyfflé', in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, dl.VIII, Leipzig, 1913; E. DE SEYN, *Dictionnaire biographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique*, Brussel, 1935, p. 180; M. NOËL, *Recherches*; IDEM, 'Paul-Louis Cyfflé', in: *Dictionnaire de Biographie française*, dl. IX, Parijs, 1961, kol. 1448; BONNEURE, *Lexicon*, 'Paul-Louis Cyfflé'; 'art. Paul-Louis Cyfflé' in: *Benezit Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, dl. 4, Gründ, 1999; M. C. MARMOIS-IOCHUM, 'Paul Louis Cyfflé', in: *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon*, Band 23, München/Leipzig 1999, p. 263-264; G. DEMAT, *Paul Louis Cyfflé. Un Brugeois en Lorraine*, Exposition Paul Louis Cyfflé, Brussel, Galerie Lemaire, 2002; C. CALAME & A. WEBER, *Gestes et Traditions, 250 ans de faience d'art à Saint-Clément, Lunéville*, 2008; C. CALAME, *Cyfflé, orfèvre de l'argile. Ses statuettes en terre de Lorraine et les reprises par les manufactures régionales*, Lunéville, 2009.
- 100 SAB, Parochieboeken: 6e (januari 1724) *natus et 7^a baptus est paulus ludovicus fs pauli cyfflé et marie anne de pape conjugum. susceptores ludovicus cyfflé et catharina barbara lenoir*."
- 101 D. DENDOOVEN & J. SNICK, *Matthijs De Visch, 1701-1765*, Reninge, 2001.
- 102 P. LEDOULX, *Levens der konstschilders*, a.w., f. 100; SAB, SvG2, nr. 12883 (Van Hecke).

In 1752 werd in de boedelbeschrijving, opgesteld na het overlijden van zijn vader, vermeld dat de oudste zoon het land had verlaten en dat niet bekend was waar hij zich bevond (*uijtlandighen zonder dat men weet waer hij hem is ophoudende*). Cyfflé was toen al meer dan tien jaar geleden vertrokken en was ondertussen gevestigd in Lunéville, getrouwd en vader geworden, maar daar had hij duidelijk niets van naar Brugge laten weten. Dit versterkt de hypothese dat hij, omwille van het tweede huwelijk van zijn vader, op diens verzoek of op eigen initiatief, in onmin was vertrokken.

Het duurde een paar jaar na het overlijden van de vader alvorens de boedelbeschrijving klaar was. Nicolaes-Frans Cyfflé trad hierin mede namens zijn afwezige broer op. Hij had blijkbaar ook een goede verstandhouding met zijn stiefmoeder, aangezien hij, samen met haar broer Rogier de Baecke, voogd van haar kinderen werd. Deze Nicolaes, geboren op 13 oktober 1727, was in mei 1750 lid geworden van het ambacht van de edelsmeden en in oktober 1751 was hij getrouwd met zijn nicht Johanna de Sutter (Brugge 1732-Namen 1791), dochter van Johanna-Theresia Cyfflé en Jacobus de Sutter. Ze kregen maar één zoon, Nicolaes-Jacobus, die niet lang leefde (1752-1753).

In opvolging van zijn vader was Nicolaes dus, net als zijn in januari 1751 overleden broer Frans, zilversmid geworden en hij vestigde zich in de Eekhoutstraat. Daar woonde hij alvast in 1759, toen hij zich als borg opgaf ten gunste van Adrien Jean-Baptiste Breydel die naar Eeklo was gaan wonen en het Brugse poorterschap wenste te behouden¹⁰³. Volgens een Gentse bron zou Cyfflé rond 1760 Brugge hebben verlaten om zich in Gent te vestigen, waar hij gezelschap werd ten huize van zilversmid Adrianus Loridon¹⁰⁴. Hij kwam echter naar Brugge terug want in september 1777, vermeld als meester selversmet binnen Brugge, ondertekende hij als volmachtdrager voor zijn broer Paul-Louis, een contract (waarover verder méér) met kruidenier en kerkmeester van de Sint-Salvatorkerk Johannes Wielmaecker (1743-1817)¹⁰⁵. Een paar jaar

103 SAB, Buitenpoorterboeken van Brugge, IV, f. 92 v.

104 Stadsarchief Gent, *Poorters en buitenpoorters van Gent*, Gent, 1986, p. 218.

105 DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, p. 62; F. ROOSE, 'De Wielmaeckers, van Ramskapelle naar Brugge', in: *Brugse Figuren*, Handzame, 1973, p. 195-204; A. VANDEN ABEELE, 'De "geestelijke vaders en moeders" van het klooster der Arme Klaren Coletienen in Brugge', in: *Biekorf*, 2003, p. 110-130.

later trok hij naar Namen, wellicht rond de tijd dat Paul-Louis zich in Hastière vestigde en hij zich met hem associeerde.

PAUL-LOUIS CYFFLÉ IN PARIJS

Volgens de overlevering, trok Paul-Louis naar Parijs en ging hij er in de leer bij een familielid die edelsmid was. Door sommige auteurs is gemeld dat het om zijn oom Jan de Cock ging die in 1744 in Parijs zou gestorven zijn¹⁰⁶. Dit lijkt niet erg overtuigend. Jan-Baptist de Cock-Cyfflé overleed immers in Brugge op 20 oktober 1742, en niets wijst erop dat hij in het begin van de jaren 1740 in Parijs actief was. Misschien was zijn zoon en homoniem Jan de Cock (°1723) naar Parijs getrokken, maar die was een leeftijdgenoot van Paul-Louis en kan dus moeilijk zijn leermeester zijn geweest. Anderzijds was een Pieter de Pape (°1695) in Parijs als edelsmid actief, een broer van Paul-Louis' moeder¹⁰⁷. Dit kan dan de oom in kwestie geweest zijn.

De jonge Cyfflé verbleef, zo wordt toch aanvaard, een paar tot enkele jaren in de Franse hoofdstad en men mag veronderstellen dat hij er zich voornamelijk op het tekenen en beeldhouwen toelegde. Sommigen koppelen zijn vertrek aan het verkeerd veronderstelde overlijden van oom Jan de Cock in 1744, andere, geven verblijfperiodes aan die tot zevenjaar gaan. Dardenne vermeldt 1745 als jaar van aankomst in Lotharingen, De Seyn 1746, Durival¹⁰⁸, Michel¹⁰⁹, Joly¹¹⁰ en Morey¹¹¹ einde december 1746, Le Doulx, Delepierre en Immerzeel¹¹² 1748, Noël vermoedt 1746 maar neemt geen stelling¹¹³. Geen enkele auteur biedt een concreet bewijs aan voor zo-

106 M. NOËL, *Le sculpteur et céramiste Paul Louis Cyfflé*, discours de réception à la séance du 4 juin 1997, Nancy, Mémoires de l'Académie Stanislas 1996-1997, p. 75-86.

107 Juwelier Pierre Depape was in Parijs gedomicilieerd. Zie: PARIJS, *Archives Nationales*, Minutier central des notaires, ref. ET/XCVII/330, procuratie 53281.

108 DURIVAL, *Description de la Lorraine*, dl. IV, p. 98.

109 MICHEL, *Biographie historique*, p. 112.

110 JOLY, *Notice biographique*, p. 8.

111 M. P. MOREY, 'Les statuettes dites "en Terre de Lorraine"', in: *Mémoires de la société d'archéologie de Lorraine*, Nancy, 1871

112 J. IMMERZEEL, *De levens en werken der hollandsche en vlaamsche konstschilders, beeldhauers, graveurs en bouwmeesters*, Amsterdam, 1855, dl. I, p. 163.

113 NOËL, *Recherches*, p. 7-8.

wel de aankomst in en het vertrek uit Parijs, als voor de aankomst in Nancy of Lunéville¹¹⁴.

Men weet alvast niets over het verblijf van Cyfflé in Parijs. Zelfs al ging het om een nog jonge kerel, lijkt het toch wat vreemd dat zijn naam tot hiertoe nooit ergens is opgedoken. Waar woonde hij? Bij die oom wellicht? Van welke inkomsten leefde hij? Volgde hij ergens lessen naast wat hij bij die oom leerde? Hij moet toch bij een beeldhouwer in de leer zijn gegaan, want met wat hij bij een edelsmid leerde kon hij toch niet uitpakken om in Lunéville bij Guibal te gaan werken? Vreemdelingen werden in Parijs genoteerd, bewoners werden per wijk opgetekend, leerlingen aan Academies werden ingeschreven: zou Cyfflé dan nergens zijn opgedoken? Zonder van de politierapporten te gewagen, waar het naar men zegt wat onstuimig feestnummer Cyfflé wel eens kon in vermeld zijn. Of was hij dan nooit binnen zijn gastfamilie of bij de burens van dienst geweest om een sterfgeval te gaan aangeven of om bij een geboorte als peter of bij een huwelijk als getuige op te treden?

Misschien komt de naam Cyfflé in Parijs ooit nog wel eens te voorschijn, naarmate namenlijsten en gegevens gedigitaliseerd worden en elektronisch beschikbaar gesteld. Hoe dan ook, vanaf zijn vertrek uit Brugge in april 1741 tot dat hij op een niet precies te bepalen datum opdook in Lunéville, blijft het leven van Cyfflé, evenals de opleiding die hij genoot, een complete onbekende. Een paar mogelijke hypothesen hieromtrent zijn door de biografen met enige vermetelheid als zekerheden aangenomen.

CYFFLÉ IN LUNÉVILLE EN NANCY

Welke ook de datum van aankomst in Lunéville, Cyfflé werd er leerling en weldra gezelschap van de beeldhouwer Barthélémy Guibal (1699-1757)¹¹⁵ in diens atelier, 11, rue des Bosquets. Samen met andere gezellen nam hij zijn intrek in de mansardekamers ten huize van deze onbetwiste meester van het beeldhouwen in Lotharingen. Sommige biografen hebben het uitgebreid gehad

114 IDEM, *Recherches*, p. 8 vermeldt dat in de archieven van Lunéville de *Registres d'inscription des nouveaux entrants depuis 1709* zoek zijn, hoewel ze vermeld werden in: H. LEPAGE, *Archives communales de la Meurthe*, dl. II, Nancy, 1858, p. 178.

115 T. DE MOREMBERT, 'Barthélémy Guibal', in: *Dictionnaire de biographie française*, dl. XVII, 1989, k. 43-44.

over het uitbundige leven dat Cyfflé als jonggezel leidde, waarbij het cabaret van *La Mère Adam* zijn stamkroeg was. Er bleven heel wat verhalen hangen over terugkeer in de vroege uurtjes, waarbij de vrouw van de meester de dronkenman op stokslagen onthaalde, over de fratsen die hij en zijn gezellen uithaalden of over de obscene beeldjes die hij maakte en aan de soldaten van het garnizoen verkocht om wat drinkgeld te verdienen¹¹⁶. Andere auteurs betwisten die verhalen¹¹⁷. Wel is het waarschijnlijk dat de verhoudingen met de entourage van zijn leermeester niet wolkeloos was. Alleen al het feit dat hij niemand van die familie uitnodigde om getuige te zijn bij zijn huwelijk of peter of meter te zijn van één van zijn talrijke kinderen, wijst in die richting. Anderzijds kunnen ze dan weer niet zo slecht zijn geweest, of een gunstige evolutie hebben gekend, aangezien Cyfflé, na het overlijden van Guibal, als voogd over diens minderjarige kinderen werd aangesteld.

De dag na zijn 27ste verjaardag, op 7 januari 1751 trouwde Cyfflé met Cathérine Marchal (1728-1795), dochter van de orgelbouwer en organist Joseph Marchal (†1767) en van Anne Cousson¹¹⁸. Marchal was titularis van het orgel eerst in de basiliek van Saint-Epуре, daarna in de kathedraal Onze-Lieve-Vrouwboodschap in Nancy. Het ging dus duidelijk om een verbintenis binnen de artistieke middenstand. Bij gebrek aan familieleden deed Cyfflé voor zijn huwelijkscontract als getuigen beroep op twee col-

116 JOLY, *Notice biographique*, p. 149-151; DARDENNE, *Essai*, p. 6.

117 NOËL, *Recherches*, p. 9-11.

118 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, parochieboeken: L'an 1751, le septième janvier, après trois bans publiés aux prônes des messes paroissiales, entre le sieur Paul Ciffié fils majeur des feux Paul Ciffié et Marie-Anne Depape, de cette paroisse d'une part, et D[emois]elle Catherine Marchal fille mineure du sieur Joseph Marchal, facteur d'orgues et de feue D[emois]elle Anne Cousson, de la paroisse St Epure de Nancy, de droit et de celle-ci de fait, d'autre part, et semblable publication aiant été faite dans ladite paroisse St Epure de Nancy, comme il conste par le certificat du sieur Curé en date du quatrième du courant, sans qu'il y ait été aucune opposition ou que personne ait déclaré quelqu'empêchement, je soussigné Prêtre, Chanoine Régulier, curé de Lunéville certifie que le sieur Nicolas Legras, Prêtre, Aumonier de Monseigneur l'Evêque de Troyes, de mon consentement exprès et avec ma permission, a reçu leur mutuel consentement de mariage et leur a donné la bénédiction nuptiale avec les cérémonies prescrites par la Ste Eglise, en présence des témoins aussi soussignés avec les époux et ledit sieur Legras. (Ont signé) Paul Cijfflé, Catherine Marchal, F. Richard, J. Marchal, Winand, Granval, Lacretable (?), Gay, Legras aumonier de M. l'Evêque de Troyes, J.J. Le Roy Ch. Reg., curé.

lega's: de bekende stedenbouwkundige van Nancy en Lunéville Emmanuel Heré de Corny (1705-1763)¹¹⁹, 'premier architecte du Roy' en François Richard (1678-1763), 'contrôleur des offices de sa Majesté'. Dit waren twee flatterende relaties. Zijn toekomstige bruid had, naast haar vader, ook de organist François Winand en zijn echtgenote meegebracht, evenals een vriend van de familie, Joseph Vauthier, secretaris van de hertog van Toscane (voordien hertog van Lotharingen), die net op bezoek was¹²⁰.

Het echtpaar Cyfflé-Marchal kreeg acht kinderen, geboren tussen 1751 en 1767: Stanislas-Thomas (° 1751)¹²¹, Joseph (1752-na 1785)¹²², François-Paul (1753-1756)¹²³, een doodgeboren dochter (° 1755)¹²⁴,

119 A. REIBOLD, 'Emmanuel Heré', in: *Dictionnaire de biographie française*, dl. XVII, 1989, k. 1051.

120 NANCY, *Archives Départementales Meurthe-et-Moselle*, 8.E.28 notariat Thiriet à Lunéville, nr. 236.

121 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters: Stanislas Thomas (Cifflet) fils légitime du sieur Paul Cifflet modeleur du Roi et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse de cette paroisse est né à deux heures du soir le septième décembre 1751 et a été baptisé dans la Chapelle Roïale la dixième des dits mois et an. Il a eu pour Parrain sa Majesté Le Roi et pour Marraine Dame Charlotte de Beauvau (...) épouse de Messire le Marquis de Bassompierre Brigadier des Armées du Roi très chrétien qui ont signé avec moi. (Ont signé) Stanislas Roy, Beauvau Bassompierre, J.J. Le Roy ch. rég. curé. Stanislas is waarschijnlijk jong gestorven.

122 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters: Joseph (Cijfflé) fils légitime de Sr Paul Cijfflé Modeleur du Roi et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse de cette paroisse est né à quatre heures du matin le cinquième décembre de l'an 1752. Il a eu pour parrain le Sr Joseph Marchal organiste de la paroisse St Epure de Nancy aïeul de l'enfant et pour marraine d[emois]selle Anne Barbe Marchal. (Ont signé) Anne Barbe Marchal, J. Marchal, (illisible) ch. reg. vic. Joseph Cyfflé werd beeldhouwer en werkte mee met zijn vader. A. Visart de Bocarmé, 'Une oeuvre de Joseph Cyfflé', in: *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 1921, p. 22.

123 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters: François Paul (Cyfflée) fils légitime du Sr Paul Cyfflée modeleur du Roy et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse de cette paroisse est né l'an 1753 le quinze novembre à midi et demy a été baptisé le même jour. Il a eu pour parrain le Sr François Richard contrôleur d'office du Roy et pour marraine D[emois]selle Barbe Françoise Cousson épouse du Sr Vinand maître de clavecin de Madame la princesse de Lorraine et organiste de la chapelle royale. (Ont signé) Richard, Cousson Vinand, (illisible) ch.reg.vicaire. (Décès) François fils légitime du sieur Paul Cifflet et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse est décédé à cinq heures du matin le trentième Mars 1756 agé de deux ans. Son corps a été inhumé le même jour dans le cimetière de cette paroisse avec les prières ordinaires en présence des soussignés.

124 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters, L'an 1755 le quatorzième juillet à huit heures et demie du matin est née une fille au Sr Paul Cifflet et à D[emois]selle Catherine Marchal son épouse laquelle s'étant trouvée en danger de mort à l'instant de sa naissance a été baptisée par la matrone et est décédée incontinent

François-André (1756-1830)¹²⁵, Jean-Paul-Victor (1758-1759)¹²⁶, een doodgeboren dochter (°1762)¹²⁷ en Louis-Paul-Nicolas (1767-na 1794)¹²⁸. Drie van de zes zoons bereikten de volwassen leeftijd.

Naar de gewoonten van de tijd spande Cyfflé zich in om bij de geboorten te worden ondersteund door invloedrijke personaliteiten. Het was een vorm van sociale promotie, ook al gebeurde het vaak met een neerbuigende welwillendheid vanwege de aangezochte peter en meter. Het best slaagde Cyfflé met zijn oudste zoon: ko-

après. Son corps a été inhumé le même jour dans le cimetière de cette paroisse avec les prières ordinaires en présence des soussignés.

125 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters, François André (Cijfflé) fils légitime du Sr Paul Cijfflé ciseleur du Royet de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse de cette paroisse est né le trente novembre l'an 1756 à sept heures du matin et a été baptisé le même jour. Il a eu pour parrain le Sr François Pronsal caissier des finances du roy et pour marraine Marie Anne Winan épouse du Sr Granval qui ont signé avec moy. François-André Cyfflé werd 'ingénieur' en was minstens vanaf 1785 in Brussel gevestigd, waar hij landmeter was.

126 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters, Jean Paul Victor (Sifflet) fils légitime de Sr Paul Sifflet modeleur du Roi et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse, de cette paroisse est né le 16 décembre l'an 1758 à huit heures du matin et a été baptisé le lendemain il a eu pour parrain le Sr Jean Girardet Peintre du Roi et pour marraine D[emois]selle illisible Victoire Le Chêne [illisible] résidans en cette ville qui ont signé avec moi. (Décès) Jean Paul Victor fils légitime du Sr Paul Cifflee et de D[emois]selle Catherine Marchal ses père et mère est décédé à neuf heures du soir le vingt troisième avril 1759 âgé de quatre mois. Son corps a été inhumé le lendemain dans le cimetière de cette paroisse avec les prières ordinaires en présence des soussignés.

127 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters, L'an 1762 le troisième février à une heure est né au Sr Paul Cifflet et à D[emois]selle Catherine Marchal son épouse une fille légitime laquelle s'étant trouvée en danger de mort à l'instant de la naissance a été baptisée par la matrone et est décédée incontinent après. Son corps a été inhumé le lendemain dans le cimetière de cette paroisse avec les prières ordinaires en présence des soussignés.

128 LUNEVILLE, *Archives de la ville*, doopregisters, Louis Paul Nicolas fils légitime du sieur Paul Louis Cifflee premier sculpteur de feu S.M. Le Roy de Pologne Duc de Lorraine et de Bar, et de D[emois]selle Catherine Marchal son épouse de cette paroisse est né à midy moins un quart le quatrième du mois d'aoust l'an sept cens soixante sept ; il a été baptisé le même jour : il a eu pour parrain le Sr Nicolas Poirion procureur sindic de l'hotel de ville de Lunéville et pour marraine Dame Marie Louise Hocquet dite Gousenoux qui ont signé avec moy. Er werden door verschillende auteurs heel wat uiteenlopende gegevens vermeld over de kinderen Cyfflé. De meest recente, Guy Demat, is ongeveer juist, maar toch ook niet helemaal. Onze gegevens zijn rechtstreeks in de parochieboeken van Lunéville opgezocht. Met onze dank aan Mevrouw Boulay. Ook al zijn er een paar gegevens bekend over de zoons die de volwassen leeftijd bereikten, hebben ze eerder weinig sporen nagelaten, behalve dan de gegevens die we over François-André vonden.

ning-gouverneur Stanislas¹²⁹ aanvaardde het peterschap en was ook aanwezig bij de doop, die in zijn hertogelijke kapel plaatsvond. Stanislas toonde zich graag als een vaderlijke en sociaal bewogen vorst. Hij had dan ook een aanzienlijk aantal petekinderen¹³⁰.

De jaren van Cyfflé als beeldhouwer strekken zich uit van zijn aankomst in Lunéville tot ongeveer 1763. In akten werd hij betiteld als ‘modeleur’ (boetseerder), ‘ciseleur (ciseleerder of graveur) of ‘sculpteur du Roy’. Over wat hij tijdens deze bijna vijftien jaar precies uitvoerde hebben we niet zoveel gegevens. Bekend zijn uiteraard zijn twee grote werken. Enerzijds het standbeeld van Lodewijk XV op de Place Royale, waaraan hij werkte met zijn patroon Guibal. Anderzijds maakte hij, kort na het overlijden van Guibal, de indrukwekkende ‘Fontaine d’Alliance’ op de gelijknamige plaats in Nancy, die de ommekeer van bondgenootschappen en het Verdrag van Versailles van 1 mei 1756 tussen Oostenrijk en Frankrijk verheerlijkte. Het is niet veel, gelet op de toch niet geringe periode waarin hij er na het overlijden in 1757 van zijn leermeester zelfstandig voor stond en als ‘Premier sculpteur du Roy’ werd betiteld. Men mag aannemen dat hij nog andere, kleinere en ongesigneerde beelden maakte en dat hij wellicht ook herstellingswerken uitvoerde. Hij moet alleszins tamelijk wat gepresteerd hebben, aangezien hij in de mogelijkheid was eigendommen te verwerven.

Na 1757 zou het verdwijnen van Guibal voor Cyfflé en een paar andere beeldhouwers een toename van bestellingen moeten betekend hebben. Dit gebeurde echter niet. Stanislas Leczinski had dertigjaar lang zijn steden en zijn kastelen mooier en indrukwekkender gemaakt. Er kwam een einde aan het aantal beelden dat kon geplaatst worden. De markt was beperkt, want in Parijs en in alle grotere en zelfs kleinere steden van het Franse koninkrijk waren talentvolle beeldhouwers aan het werk. Cyfflé besefte de achteruitgang van de bestellingen en begreep dat het er, met een ouder wordende monarch, niet zou op verbeteren. Eerstdaags

129 Stanisław Bogusław Leszczyński (Lemberg 1677- Lunéville 1766)

130 NOËL, *Recherches*, p. 16-20.

zou Stanislas verdwijnen en zou hij niet meer opgevolgd worden. Lotharingen zou zonder meer bij Frankrijk worden ingelijfd en door ambtenaren worden bestuurd, Nancy zou nog slechts een provinciehoofdstad zijn en Lunéville zou zijn statuut van koninklijke residentiestad verliezen. Andere initiatieven waren nodig wilde Cyfflé zijn gezin fatsoenlijk onderhouden. Hij richtte toen zijn ogen op de faïencefabricatie.

DE TERRE DE LORRAINE

Lotharingen had een heuse traditie van aardewerkproducten op basis van klei en pijpaaarde. De belangrijkste producenten behoorden tot de familie Chambrette. Zij waren het die voor het eerst gebruik maakten van Lotharingse pijpaaarde, de zogenaamde ‘terre de Lorraine’, waarmee producten konden gemaakt worden die mooi wit en glanzend waren, bijna gelijkwaardig aan porselein. Voor de productie op basis van die pijpaaarde richtte Jacques Chambrette¹³¹ in 1749, naast zijn bestaande fabriek in Lunéville een aparte fabriek op. Samen vormden ze de ‘Manufacture royale’. In 1758 ging hij nog verder en richtte een fabriek op in Saint-Clément die op basis van een bijzondere samenstelling van de Lotharingse pijpaaarde porselein zou produceren. Helaas stierf Chambrette het jaar daarop en werd het een moeilijke erfopvolging. De ‘manufacture’ in Lunéville kwam toe aan erfgenamen maar die van Saint-Clément, om ingewikkelde redenen waar we hier niet verder op ingaan, diende openbaar te worden geveild¹³².

Bij de verkoop op 5 februari 1763 bleek dat Paul Cyfflé tot het trio behoorde dat als consortium het hoogste bod had uitgebracht. Hij stelde echter vast dat de ruzies binnen de associatie, gevolg van de onenigheid binnen de familie Chambrette, een groot risico van slechte afloop inhielden en in oktober van hetzelfde jaar verkocht hij zijn deel aan de twee andere vennoten. Het belet niet dat hij een paar jaar aan het bedrijf verder verbonden bleef, al was het maar om proefondervindelijk zijn ideeën over de te gebruiken

131 A. M. LAUTOUR, ‘Jacques Chambrette’, in: *Dictionnaire de biographie française*, dl. VIII, 1959, k. 267.

132 NOËL, *Recherches*, p. 33-47.

grondstoffen te kunnen uittesten. Ondertussen onderzocht hij ook of hij op de vraag zou ingaan van graaf Willem-Hendrik van Nassau-Usingen (1718-1768) die heerste over het kleine prinsdom Saarbrücken met zijn 12.000 inwoners en hem de leiding wilde geven van de faiencefabriek die hij had opgericht in Ottweiler. Nog voor hij er ernstig aan dacht hierop in te gaan, kreeg Cyfflé een afkeer van het idee, omwille van de kuiperijen tegen hem vanwege Dominique Pellevé, de directeur ter plekke¹³³.

Begin 1765 was het dan zo ver: Cyfflé zette een eigen faiencebedrijf in werking. Hij zou er werken met *Terre de Lorraine* en producten maken die net geen porselein waren, maar die volgens de advertenties *d'une blancheur éblouissante* waren. Zoals steeds bleef het schipperen om bestaande octrooien en exclusiviteiten te omzeilen. Daarbij ging het dan niet alleen om de bestaande faiencefabrieken in Lotharingen, maar in de eerste plaats om de koninklijke porseleinfabriek van Sèvres, die op aanzienlijke bescherming mocht rekenen. Vandaar dat Cyfflé er steeds opnieuw op hamerde dat zijn producten 'presque de la porcelaine' waren. Dit was natuurlijk maar een handigheid om aan de ambtenaren toe te laten de nodige argumentatie op te bouwen die tot een exploitatievergunning zou leiden. Die vergunning kreeg hij pas in 1768, maar toen was hij al een paar jaar bezig. Hij kreeg die ook alleen maar voor het produceren van serviezen, daar waar de beeldhouwer Cyfflé vooral belangstelling had in het produceren van genrestukjes en andere kleine beeldhouwwerkjes. Dat hij daarvoor strikt genomen geen vergunning had werd door de controle-diensten duidelijk genegeerd. De concurrentie en meer bepaald de manufacture van Sèvres lieten hem eveneens begaan¹³⁴.

De eerste medewerker van Cyfflé was zijn zoon Joseph en weldra volgden anderen. Op zijn hoogtepunt zou de fabriek méér dan twintig medewerkers tellen. In 1775 waren het er 26. Behalve directeur Cyfflé waren dat: twee 'modeleurs' of boetseerders, zeven 'ré-

133 NOËL, *Recherches*, p. 48-58.

134 IDEM, *Recherches*, p. 91-114.

pareurs¹³⁵, twee leerlingen-répareur, één garneerder voor bloemen en details, negen leerlingen, één ovenbedienaar, drie handlangers¹³⁶. Zoals men bemerkt kwamen er geen schilders aan te pas. Er werd immers enkel geproduceerd in biscuit, wit of amberkleurig. Niet alleen was Cyfflé zeer actief in het innoveren wat betreft de goede grondstof en het experimenteren met de samenstelling, hij was het hoofdzakelijk die de beeldjes in de geëigende klei boetseerde of aan zijn twee boetseerders de nodige instructies gaf, waarna de vormen werden gemaakt, bijgewerkt en geassembleerd, en ten slotte gebakken. Het is omwille van deze activiteit, die amper een tiental jaren duurde, dat hij blijvende roem heeft verworven.

DE ARTISTIEKE PRODUCTEN VAN DE MANUFACTURE ROYALE CYFFLÉ

Die roem is er gekomen omdat Cyfflé grote kwaliteit introduceerde in wat hij produceerde. Zijn kleine beeldjes waren meesterwerken van verfijnde beeldhouwkunst. Van hem moest men geen onbehouden, boertige, enigszins primitieve objecten verwachten, die geschikt waren om op kermissen of door leurders te worden verkocht. Zijn producten waren bestemd voor rijke interieurs, waar ze op schouwmantels of vitrinekasten troonden, of als *dessus de table* een feesttafel versierden.

Zowel voor de afzonderlijke personages, als voor de groepen van twee of méér figuren breidde Cyfflé aanzienlijk de thema's uit die werden uitgebeeld¹³⁷.

Een eerste reeks beeldde de bescheiden ambachten en beroepen uit, in hoofdzaak die van de ambulante vaklui of verkopers, zoals de hersteller van faïence en porselein, de ketellapper, de schoorsteenveger,

135 De verschillende onderdelen van de groepen in keramiek werden afzonderlijk geproduceerd. De répareur stond in voor het samenbrengen en de algemene afwerking van het object. Het was ook vaak de répareur die onderaan het beeldje zijn initialen aanbracht.

136 DEMAT, *Paul Louis Cyfflé*, p. 17.

137 Zie o. m.: X***, 'Les manufactures de Lorraine, le sculpteur Cyfflé', in: *Le Magasin pittoresque*, Parijs, 1877, p. 187-190; 'Paul-Louis Cyfflé', in: *l'Intermédiaire des Chercheurs et des Curieux*, Parijs, 1870, p. 675 en 733, alsook 1897, p. 430-431; M. NOËL 'Sur quelques biscuits en Terre de Lorraine de Paul-Louis Cyfflé', in: *Revue des Arts*, 1959, n° 1, p. 31-36; IDEM, 'Les biscuits de Cyfflé. Etude de thèmes', in: *La Lorraine dans l'Europe des Lumières*, Nancy, 1968; DEMAT, *Paul Louis Cyfflé*, p. 19-22.

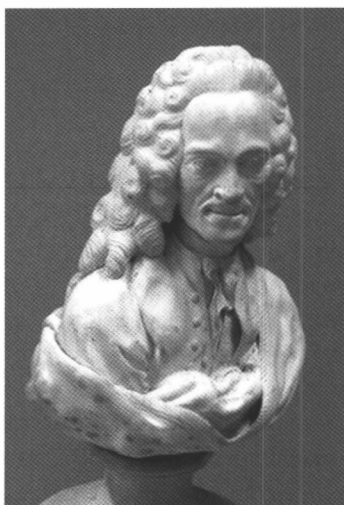
de straatzangers en straatmuzikanten, de verkoper van scapulieren en paternosters, de viswijven en de trijpverkoopsters, de beenhouwer, de blikslager, de scharenslijper, met andere woorden allen die al roepende door de straten of op de markten hun activiteit adverteerden. Het ging om de kleine lieden, maar de rijke lui hielden er niettemin aan die afbeeldingen in huis te hebben. De personages of kleine taferelen die, ondanks hun verfijnde afwerking, hun frisse en volkse toon bewaarden, waren verschillend van gelijkaardige beeldjes die in Sèvres werden gemaakt en die heel wat 'plechtiger' aandeden.

De thema's die met de liefde te maken hadden vormden een tweede ensemble. Het ging om de uitbeelding van verliefde koppeltjes, van idyllische of landelijke, soms lichtjes erotische, scènes. Ze waren de weergave van wat en wie de literair geïnteresseerden in de succesvolle romans van die tijd ontmoetten.

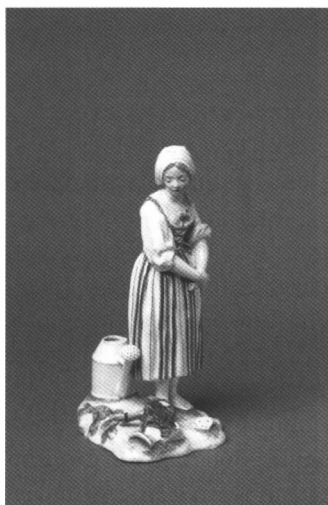
Vervolgens waren er de portretten. Heel wat voorname personages werden ten voeten uit of in borstbeeld uitgebeeld, sculpturen in miniatuur, iets waar Cyfflé ongetwijfeld goed in thuis was. Koningen en prinsen werden aldus vereeuwigd, zoals Lodewijk XVI en Marie-Antoinette, maar in de eerste plaats *le bon roi Stanislas*. Ook de grote intellectuele vedetten van het ogenblik kwamen, langs de weg van zo een beeldje, vele huiskamers binnen. Het ging vooral om Rousseau, Voltaire en Montesquieu.

De mythologie bleef natuurlijk ook één van de inspiratiebronnen. De doorsnee intellectueel was vertrouwd met de meeste verhalen uit de Griekse mythologie en die werden om ter meest te pas gebracht in toneelwerken en in de gedichten van de rederijkers. Hetzelfde gold voor de schilders uit die tijd. De oude verhalen dienden soms als dekmantel om actuele hete hangijzers te kunnen behandelen. Ook in de keramiek werden de mythologische verhalen veelvuldig weergegeven. Cyfflé beeldde beroemde mythologische koppels uit: Pyramus en Thisbée, Renaud en Armide, Venus en Adonis, Leda en de zwaan, Hercules en Omphale. In het verlengde hiervan kwamen ook heel wat allegorische taferelen aan bod, met thema's zoals de vier seizoenen, kunsten en wetenschappen, de muzen, de schilderkunst, de architectuur, de astronomie, enz.

Enkele beeldjes door Paul-Louis Cyfflé

Voltaire

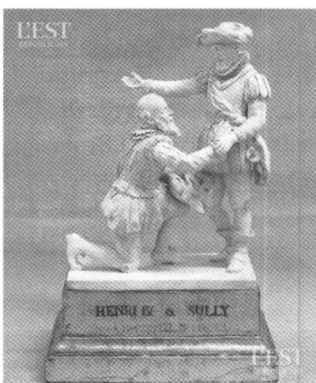
Het herderinnetje

Het verliefde koppel

Belisarius ontvangt aalmoezen

Koning Hendrik IV en Sully

Leda en de zwaan

Cyfflé liet zich ook inspireren door de *Emile* van Rousseau en door de toneelstukken van het ogenblik, net zoals hij inspiratie vond in muziek en lyrisch theater. Stukken van Rameau, Lully, Favart kregen hun beeldje.

Er waren ook nog beeldjes die typisch tot het politieke klimaat van de tijd behoorden. Zo was er het beeldje dat koning Henri IV uitbeeldde. Voor de intellectuelen in de achttiende eeuw belichaamde deze koning het ideaal van de verlichte monarch, apostel van de verdraagzaamheid. Hendrik IV uitbeelden samen met zijn protestantse minister Sully was een politieke verklaring, want dit werd begrepen als een afwijzing van Lodewijk XV en als een vingerwijzing naar Lodewijk XVI, die er goed zou aan doen de verre voorvader na te volgen. Wie het beeld van Henri IV en Sully in zijn vitrinekast had, getuigde dat hij tegen het absolutisme van de vorst was en voor een Verlichte monarchie. Een ander beeld, met eenzelfde politieke inhoud was dat van de zesde-eeuwse Romeinse generaal Belisarius, symbool van de trouwe dienaar die werd geconfronteerd met de ondankbaarheid van zijn koning. Het verwijt was, omfloerst, aan Lodewijk XV gericht¹³⁸.

De kunsthistoricus en vast secretaris van de Koninklijke Academie, Edmond Marchal (1833-1916) loofde het werk van Cyfflé in de volgende bewoordingen: *la nature prise sur le fait - le réalisme choisi parmi le populaire - un talent plein de feu - une observation profonde - il sut allier à la pureté des formes la finesse des détails*¹³⁹. Helaas, hoezeer ook bij Cyfflé kwaliteit hoog werd aangeschreven, hoezeer hij zich inspande om aan te sluiten bij de geest en de thema's van de tijd, toch hielp dit niet om de economische wetmatigheden te overwinnen. Na de dood van Stanislas in 1766 was Lotharingen nu eenmaal een bescheiden onderdeel van het Franse koninkrijk geworden en kwam Cyfflé in zijn nieuwe activiteit als fabrikant eigenlijk twintig jaar te laat. Om te gedijen had luxe-industrie bijna altijd de impuls nodig van een monarch of heerser en van de hofhouding die rond hem cirkelde. De gewone burger had wel

¹³⁸ NOËL, *Sur quelques biscuits*.

¹³⁹ E. MARCHAL, *Mémoire sur la sculpture aux Pays-Bas pendant les XVIIe et XVIIIe siècles*, Brussel, 1875.

andere prioriteiten dan 'nutteloze' snuisterijen aan te kopen, tenzij het voorbeeld van de prins en zijn entourage hem tot imitatie aanspoorde. Dit soort impulsen begon na 1766 steeds meer te ontbreken. Cyfflé zag dan ook het einde naderen bij zijn collega's en concurrenten, maar ook in zijn eigen bedrijf. Vanaf 1777 draaide zijn Manufacture de Terre de Lorraine op een laag pitje om in 1779 op te houden te bestaan¹⁴⁰. De vraag kan worden gesteld of Cyfflé, naast zijn artistieke gaven, wel de industriële en commerciële capaciteiten bezat en over de financiële slagkracht beschikte die vereist waren om economische dieptepunten te trotseren.

Dit betekende het einde van Cyfflé, de kunstenaar en de industrieel. De dertig jaar die hij nog te leven had, leveren, zoals men hierna zal zien, materie voor een kleurrijke roman, Balzac en zijn *Scènes de la vie de province* waardig. Als kunstenaar had hij echter afgedaan en zou hij niets noemenswaardig meer realiseren.

LIQUIDATIE IN LUNÉVILLE

Vanaf 1777 kwam Cyfflé naar zijn geboorteland terug. Tegen die tijd was zijn beslissing genomen: de omstandigheden in Lotharingen waren te ongunstig geworden en hij wilde de zaak liquideren. Hij liet hiervan aanvankelijk niets merken, ook niet toen hij in 1778 plechtig ontvangen werd door de Académie des Sciences et Belles-lettres van Nancy, die hem een geldprijs toekende nadat hij een bronzen standbeeld in klein formaat van koning Stanislas aan de Académie had geschonken¹⁴¹.

Terwijl hij op zoek ging naar nieuwe mogelijkheden in de Oostenrijkse Nederlanden, bleven zijn vrouw en hun zoon Joseph nog met een paar medewerkers in Lunéville werkzaam en trachten zij de liquidatie ten beste te regelen. Dit zou verschillende jaren in beslag nemen. De eerste verkoop, in april 1780, was die van een pachthoeve dicht bij Château-Salins, voor 22.600 Lotharingse ponden. Cyfflé wist toen niet dat hij onnoemelijke moeilijkheden zou ondervinden om betaald te worden en zich onder meer zou moeten

¹⁴⁰ NOËL, *Recherches*, p. 123-138.

¹⁴¹ NOËL, *Recherches*, p. 116-121.

weren, tijdens de revolutietijd, tegen afbetalingen met nagenoeg waarde-loze assignaten. Toen hij 26 jaar later stierf, was de zaak nog altijd niet geregeld en had hij veel aan de transactie verloren¹⁴².

Om de zaken vooruit te helpen gaf Cyfflé in april 1781 een notariële volmacht aan zijn vrouw. De voornaamste activa waren de bakvormen en modellen die in de loop van de jaren waren gemaakt en die verder konden dienen voor vakgenoten. Vanaf 1780 bood hij er een aantal te koop aan, maar de kopers werden schaarser doordat enkele gelijkaardige bedrijven tot sluiting werden gedwongen. Toch waren er die volhielden¹⁴³ en fabrieken in Toul-Bellevue, Niderviller¹⁴⁴ en Saint-Clément¹⁴⁵ kochten vormen aan, waarmee ze nog vele jaren Cyfflébeeldjes fabriceerden.

De uitverkoop vorderde traag. In november 1783 werden door de echtgenote Cyfflé nog altijd van die vormen te koop aangeboden. Tevens bood ze een gedemonteerde ‘moulin à chevaux’ aan¹⁴⁶. Bleven nog het woonhuis en de werkplaatsen, die pas in augustus 1784 een koper vonden, in de persoon van Jean Martin, handelaar en ‘maire’ van Huviller die er 10.000 Lotharingse ponden voor betaalde. Het gaf Cyfflé de mogelijkheid om aangegane leningen terug te betalen, hoewel hij ongeveer gelijktijdig weer nieuwe leningen aanging¹⁴⁷.

TERUG NAAR DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN

Keren we terug naar 1777 en naar wat Cyfflé ondertussen in de Zuidelijke Nederlanden uitrichtte.

In het voorjaar van 1777 in Brussel aangekomen, had hij relaties aangesproken die hem met landvoogd Karel van Lotharingen (1712-1780)¹⁴⁸ konden in contact brengen. Gemakkelijk was dit wellicht niet, want Cyfflé was een creatuur van ‘le bon roi Stanislas’, die des-

142 IDEM, *Recherches*, p. 126-133.

143 In 1900 waren er nog altijd faiencefabrieken in Longwy, Lunéville, Saint-Clément, Pexonne, Niderviller, Sarremingues, Rambervillers, Toul-Bellevue en Badonviller.

144 Manufactuur die nog steeds bestaat, binnen een onderneming van luxeproducten.

145 Manufactuur die nog steeds bestaat, binnen de Groupe Sarremingues.

146 NOËL, *Recherches*, p. 124.

147 IDEM, *Recherches*, p. 127-28.

148 Th. JUSTE, ‘Charles, duc de Lorraine’, in: BN, dl. IV, 1873, k. 10-20,

tijds de plaats had ingenomen van de hertogen van Lotharingen. In hun ogen was dit een usurpatie als gevolg van een politieke koehandel tussen Wenen en Parijs, waarvan de hertogelijke familie van Lotharingen het slachtoffer was. Karel van Lotharingen was één van de hevigste tegenstanders geweest van het opgeven door zijn broer Frans van dit mooie hertogdom ten gunste van de onttroonde koning van Polen Stanislas Leczinski, schoonvader van Lodewijk XV, ook al kreeg hij er Toscane voor in de plaats en werd zijn huwelijk met Maria-Theresia voor hem (en voor Karel) een succesverhaal. Het belet niet dat het heimwee naar het Lunéville en Nancy van voor 'le roi Stanislas' knaagde bij Karel die aan Lotharingen zoveel mooie jeugdherinneringen had bewaard¹⁴⁹.

Het is dan ook ver van zeker dat 'un nommé Sifflet', zoals Karel hem in zijn persoonlijk zakboekje vermeldde, welkom was en tot bij hem geraakte¹⁵⁰. De landvoogd betaalde hem, via een agent genaamd Giron, 50 dukaten en een gouden tabaksdoos voor het 30,5 cm hoge beeldje in biscuit dat Cyfflé van hem had gemaakt en naar Brussel had meegebracht. Hield hij er niet van, of wilde hij het integendeel laten namaken? Feit is dat hij zes maanden later het beeldje doorstuurde naar de Crumpipen. Was dit naar kanselier van Brabant Joseph de Crumpipen (1737-1809), tevens voorzitter van de Theresiaanse *Académie des Sciences et Belles-lettres*¹⁵¹ of naar Henri de Crumpipen (1738-1811)¹⁵², secretaris van de Algemene Regeringsraad en op het punt tot staatsraad te worden benoemd? Wat bedoelde Karel precies wanneer hij erbij schreef dat hij het aan Crumpipen bezorgde 'pour la faire partir'? Betekende dit 'om het naar Tervuren te sturen'? Inderdaad, kort daarop stond het

149 E. KOVACS, 'Karel-Alexander van Lotharingen en het Hof van Wenen', in: C. LEMAIRE (red.), *Karel Alexander van Lotharingen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, 1987, p. 7-13 en 16-17.

150 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Secretarie van Staat en Oorlog, 2598-2605bis, Geheim dagboek van Karel van Lotharingen.

151 Ch. PIOT, 'Joseph-Ambroise-Henri-Jean-Népomucène de Crumpipen', in: BN, dl. IV, 1873, k. 571-578.

152 Ch. PIOT, 'Henri de Crumpipen', in: BN, dl. IV, 1873, k. 569-571. De algemene rijksarchivaris in de jaren 1950 liet aan M. Noël weten dat het ging om de secretaris van Staat en Oorlog Henri de Crumpipen senior. Die was echter al in 1769 gestorven.

daar in de prinselijke ateliers¹⁵³ en het diende er wellicht tot model¹⁵⁴. Karel van Lotharingen had immers zijn eigen porseleinatelier, samen met de andere kunstateliers die hij had doen oprichten en die exclusief voor hem werkten. Hij zat dus alvast niet te popelen tot iemand met een beeldje in biscuit of ‘bijna porselein’ kwam aandraven¹⁵⁵. In plaats van er nog een aantal exemplaren van aan te kopen, wat de beeldhouwer dan toch wel zal gehoopt hebben, had hij wellicht de bedoeling het gewoon te kopiëren¹⁵⁶.

Joly en Dardenne, hierin schoorvoetend gevolgd door Noël, hebben verzekerd dat Karel enkele keren poseerde voor Cyfflé¹⁵⁷. We denken niet dat het zo is gegaan, maar integendeel dat Cyfflé de landvoogd waarschijnlijk nooit ontmoette. De fysionomie van Karel was voldoende bekend en men ziet hem toch moeilijk poseren voor zo’n biscuitbeeldje met een hoofd dat amper een paar cm groot was. Waar trouwens zou Cyfflé dan dit beeldje wel gebakken hebben? Als hij echt Karel zou ontmoet hebben tijdens *quelques séances de pose*, zou die het dan in zijn notaboekje over ‘un nommé Sifflet’ hebben gehad en zou hij de tabaksdoos niet persoonlijk hebben overhandigd?

Het jaar daarop zocht Cyfflé zijn geluk in Wenen. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat hij tegen de herfst van 1778 een verzoek tot de keizerin richtte, waarin hij haar herinnerde aan een belofte dat ze hem bij de landvoogd in Brussel zou aanbevelen¹⁵⁸. Behalve deze ene allusie ontbreekt echter elk bewijs dat aantoonde dat hij echt naar Wenen trok. Het zou ook een agent ter plaatse kunnen zijn die voor hem een schriftelijke belofte van aanbeveling bewaarde. De reis blijft natuurlijk wel een mogelijkheid, en hij kan er de keizerin of een medewerker hebben ontmoet, maar het verhaal

153 L. INGELREST, *Les manufactures de Charles de Lorraine à Tervueren. Passe-temps princier ou stimulateur économique?*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, UCL, 1987.

154 IDEM, ‘Beeld van Karel van Lotharingen’, in: LEMAIRE, *Karel Alexander van Lotharingen*, p. 270.

155 *Een prinselijke hobby - De ateliers van Karel van Lotharingen*, Catalogus Tentoonstelling, Museum Jubelpark maart-december 2007.

156 Dit zou ook gebeurd zijn, hoewel absolute zekerheid tot hiertoe niet werd aangeboden.

157 NOËL, *Recherches*, p. 135.

158 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Raad van Financies, bundel 2028.

dat er rond is geweven lijkt ons een zo groot ‘Ledoulx-gehalte’ te hebben dat twijfel gewettigd is. Volgens de Bruggeling, ook in dit geval vlijtig nageschreven door Delepierre en anderen, zou Cyfflé de keizerin ontmoet hebben, ze zou hem een ridderorde hebben verleend en ze zou hem gevraagd hebben of hij een groot standbeeld van haar kon maken, zonder echter een formele bestelling te plaatsen.

Na zijn terugkeer in België zouden de Staten van Vlaanderen aan Cyfflé de opdracht hebben gegeven een standbeeld van de keizerin te maken, dat in Brugge op een openbaar plein zou worden opgericht. Dit is ook weer iets dat zijn oorsprong bij Le Doulx vindt en door Delepierre en andere auteurs werd overgenomen. Het is een tamelijk bizar verhaal. Cyfflé was immers al minstens vijftien jaar van het beeldhouwen en van het gieten van beelden overgestapt op het maken van biscuitbeeldjes. Zijn reputatie als beeldhouwer was dan ook verbleekt. Zou men deze recent weer in de Oostenrijkse Nederlanden opgedoken kunstenaar verkozen hebben boven gevestigde beeldhouwers zoals Pieter Pepers (1730-1785)¹⁵⁹ in Brugge, Karel van Poucke (1744-1802)¹⁶⁰ in Gent of Joseph Fernande (1741-1799)¹⁶¹ en zelfs Lambert Godecharle (1751-1835)¹⁶² in Brussel, naast nog andere, in de eerste plaats de internationaal gereputeerde Pieter-Anton Verschaffelt (Gent 1710-Mannheim 1793)¹⁶³, die het bronzen standbeeld van Karel van Lotharingen had gemaakt? Maurice Noël heeft opzoeken gedaan in het archief van de Staten van Vlaanderen en laten doen in Brugge: er werd geen spoor van een opdracht aan Cyfflé gevonden¹⁶⁴.

Daarbij verzekert Le Doulx, en de anderen na hem, dat de dood van Maria-Theresia op 22 november 1780 tot gevolg had dat het

159 E. MARCHAL, ‘Pierre Pepers’, in: BN, dl. XVI, 1901, k. 896-897.

160 IDEM, ‘Charles Van Poucke’, in: BN, dl. XVIII, 1905, k. 97-104.

161 E. JACQUES, ‘Joseph Fernande’, in: BN, dl. VII, 1880-1883, k. 39-41.

162 F. STAPPAERTS, ‘Lambert Godecharle’, in: BN, dl. VII, 1880-1883, k. 834-838.

163 J. A. BERINGER, *Peter Anton von Verschaffelt. Sein Leben und Werk*, Straatsburg, 1902; I. Münch, ‘Peter Anton Verschaffelt’, in: *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, dl. XII, 1997, p. 1282-1288.

164 NOËL, *Recherches*, p. 137-38.

project werd opgedoekt¹⁶⁵. Dit is vreemd. Zou men niet eerder verwachten dat zo een beeld na haar dood nog méér zin had, al was het maar om haar zoon en opvolger Jozef II plezier te doen? Een belangrijker element is dat geen enkel beeld van een vorst in Brugge op een plein werd opgericht. Hun plaats was voorzien in de nissen op de gevel van het stadhuis, waar het stenen beeld van Maria-Theresia inderdaad in 1786 werd geplaatst, als voorlaatste - met nog Jozef II na haar - in de lange rij van afgebeelde heersers, vanaf de eerste graaf van Vlaanderen¹⁶⁶.

TERUG NAAR BRUGGE

Aanvankelijk had Cyfflé gerekend op een terugkeer naar zijn geboortestad, maar dit liep verkeerd. Een eerste opdracht kon hem nochtans goede hoop geven. Op voorstel van zijn leeftijdgenoot en wellicht vriend, provinciaal architect Hendrik Pulinx junior (1724-1787)¹⁶⁷, die voor het project als hoofdaannemer was aangesteld, werd op 8 september 1777 door de kerkraad van de Sint-Salvatorskerk beslist de ovalen bas-reliëfs met de vier evangelisten in buste afgebeeld, die zouden worden geplaatst op de nieuwe preekstoel van de kerk, toe te vertrouwen aan Paulus Cyfflé, *beelthauwer en fabricateur van porceleijn tot Luneville in Lorreijnen*, die ze zou maken *van porceleyn in biscuit gebacken*. Op 23 september werd hiervoor een contract ondertekend met zijn broer Nicolaes. De bas-reliëfs moesten worden uitgevoerd *in de selve materie ende op de gouste* van een afbeelding van Henri IV door Cyfflé, die Pulinx als model aan de kerkraad had voorgelegd. Het honorarium werd vastgesteld op 1100 gulden Vlaams courant¹⁶⁸.

Het is niet uit te sluiten dat Cyfflé en Pulinx junior jeugdvrienden waren. Vanaf 1734 woonde vader Pulinx met zijn gezin in de Korte Zilverstraat, als buurman van de *Gouden Beer*, uitgebaat door grootvader Louis Cyfflé. De jonge Cyfflé, die op minder dan 100 m. van daar woonde, moet ongetwijfeld regelmatig in de Korte

165 JOLY, *Notice biographique*, p. 158; DARDENNE, *Essai*, p. 17.

166 A. JANSSENS DE BISTHOVEN, 'Het beeldhouwwerk van het Brugsche stadhuis', in: *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, 1944, p. 14-15.

167 L. DEVLIEGHER, 'Hendrik Pulinx junior', in: NBW, dl. II, 1966, k. 710-711.

168 DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, p. 60-63.

Zilverstraat zijn opgedoken. Daarbij volgden de twee leeftijdgenoten allebei lessen in de Brugse Kunstacademie. Het zou onbegrijpelijk zijn dat ze elkaar niet zouden gekend hebben. Het lijkt ons zelfs niet uitgesloten dat Cyfflé, op zoek naar nieuwe activiteiten, aan zijn jeugdviend het signaal had gegeven dat hij beschikbaar was. Hoe dan ook, het feit dat men hem in zijn geboortestad niet was vergeten, en dat het de zoon van een bekende collega beeldhouwer en keramist was die aan hem had gedacht, kan mee Cyfflé hebben aangemoedigd om naar zijn geboortestad terug te keren. Contractueel moesten de vier bas-reliëfs ten laatste in februari van het jaar 1778 worden geleverd. Dit was duidelijk een te krappe termijn voor Cyfflé, die toen veel zorgen had en misschien niet eens meer over werkbare ovens beschikte om er stukken van ongeveer 50 op 30 cm in te bakken. Uiteindelijk werd de bestelling niet uitgevoerd en was het beeldhouwer Karel van Poucke die in 1780 vier medaillons in marmer leverde¹⁶⁹. De kritische historicus Michiel English (1885-1962) vond dit twee eeuwen later maar goed ook want, zo schreef hij, *porselein op een preekstoel is een rareiteit. 't Staat beter op een feesttafel. Gelukkig liet men dat gedacht varen*¹⁷⁰.

In de herfst van 1777 was Cyfflé nog niet in Brugge, anders zou zijn broer Nicolaes het contract niet in zijn naam hebben ondertekend. Hoe dan ook, hij had vastgesteld dat hij niet vergeten was. Het lokaal patriottisme omarmde de terugkerende 'verloren zoon'. Dit gaf hem ongetwijfeld de moed om zijn voornemen ten uitvoer te brengen. Hij zou in zijn geboortestad een nieuwe activiteit aanvatten, in het verlengde van wat hij in Lunéville had gedaan.

DE GEPLANDE FAIENCEFABRIEK IN BRUGGE.

Pas een jaar later, einde 1778, diende Cyfflé zijn aanvraag in om een faiencefabriek in Brugge te mogen oprichten. Eerst had hij vergeefs een voorstel gedaan aan de porseleinfabrikant Peterinck (1719-1799)¹⁷¹ in Doornik, om een associatie aan te gaan¹⁷². Dan maar zelf proberen. Het verhaal van deze poging en van zijn mis-

169 DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, p. 60

170 M. ENGLISH, *Dagklapper*, dl. II, Brugge, 1985, p. 123.

171 E. SOIL, *François-Joseph Peterinck*, in: BN, dl. XVII, 1903, k. 94-98.

172 NICAISE, 'Manufacture impériale', p. 11; NOËL, *Recherches*, p. 140.

lukking is na te gaan aan de hand van de documenten die Henri Nicaise (1906-1939) publiceerde. Het was één van de laatste publicaties van deze vroegtijdig overleden historicus, specialist van het porselein¹⁷³.

De eerste aanvraag die Cyfflé in de loop van het jaar 1778 had gericht tot keizerin Maria-Theresia was dubbel. Enerzijds vroeg hij octrooi om een faiencebedrijf te mogen oprichten, hetzij in Brugge, hetzij in Gent, anderzijds vroeg hij een betrekking voor zijn zoon François-André, de ingenieur. Van die tweede vraag werd in de verdere procedure geen gewag meer gemaakt. Ook over een vestiging in Gent werd niets meer gezegd. Het bleef dus gaan om een vraag voor de fabricatie in Brugge van *vaisselle et autres ouvrages de terre de Lorraine, peints en réverbère¹⁷⁴ et dorés, ainsy que des figures en biscuit*. De Weense administratie beperkte zich tot het doorsturen van het rekwist naar landvoogd Karel die het op zijn beurt naar de Raad voor Financies doorgaf.

Einde januari 1779 volgde dan, door bemiddeling van de geaccrediteerde agent Mertens, de officiële aanvraag van Cyfflé voor het oprichten van een bedrijf in Brugge. Volgens de gewoonte van de tijd ging het niet enkel om een uitbatingsvergunning, maar om het verkrijgen van een ganse reeks voordelen. Vooreerst wilde Cyfflé alle fabrieksalaam, samen met zijn persoonlijke inboedel, vrij van invoerrechten in de Oostenrijkse Nederlanden binnenbrengen. Vervolgens wilde hij een octrooi voor de duur van dertig jaar, met de eraan verbonden voorwaarde van taksvrije invoer van grondstoffen en even taksvrije distributie van zijn producten binnen de Oostenrijkse Nederlanden en bij uitvoer. Die vergunning vroeg hij aan voor de productie van '*terre de Lorraine, sans être porcelaine*'. Hij wist immers dat hij moest schipperen om niet in oppositie te komen met het octrooi van De Brauwere (opvolger van Hendrik Pulinx) in Brugge voor faience en met dat van Peterinck in Doornik voor porselein. Hij wilde ook meteen de titel 'Manufacture impériale et royale' gebruiken. In een bijkomend

173 A.-M. MARIËN-DUGARDIN, *Henri Nicaise*, in: BN, dl. XXXVIII, 1973-1974, k. 626-630.

174 Reflecterend.

rekwest vroeg hij ook vrijstelling van provinciale en gemeentelijke taksen. De centrale overheid maakte dit laatste onmiddellijk en met warme aanbeveling over aan de provinciale en gemeentelijke instanties. Die overheid was immers a priori gunstig gezind tegenover elk nieuw industrieel initiatief. Ze tilde niet zwaar aan mogelijke conflicten met de vergunningen verleend aan Pulinx-De Brauwer en Peterinck. Er werd dan ook, na uitwisseling van nota's tussen de bevoegde diensten, op 10 februari 1779 volledige voldoening gegeven aan Cyfflé: zijn vergunning werd toegekend, met alle gevraagde voordelen erbij. De provinciale staten en het Brugse stadsbestuur volgden¹⁷⁵. Hiermee leek alles geregeld.

In de loop van 1779 kwam Cyfflé naar Brugge om de oprichting concreet voor te bereiden. Hij trof er zijn broer Nicolaes aan, die zich zijn zaken aantrok. Waarschijnlijk nam hij ook contact met zijn nog in leven zijnde ooms en tantes, Jeanne-Thérèse Cyfflé en haar man de aannemer Pieter Madere, Broeder Hilarius Cyfflé, Barbara en haar man Jan de Ronde en ten slotte Anne-Thérèse Cyfflé. Buiten hen kon hij ook zijn talrijke neven en nichten aantreffen, in de eerste plaats de vele Maderes, maar ook kinderen en kleinkinderen De Cock, De Ronde, De Sutter en Noë, evenals nog een paar Cyfflés, kinderen van zijn oom Lodewijk. Hij zou zelfs (maar dit is weer een informatie van Le Doulx) les hebben gegeven aan een jonge neef, Jacob Berlant. Ook al hebben we geen documenten die de familiecontacten bevestigen, dat ze er geweest zijn mag grif worden aangenomen. De familiebanden in die tijd bleven nauw en vooral zal men graag de man ontmoet hebben die zich een reputatie had opgebouwd als beeldhouwer in dienst van koning Stanislas en als directeur van een porseleinfabriek in Lunéville. Het is al even waarschijnlijk dat de familie niet bij machte was iets te doen voor de realisatie van zijn wens om in Brugge zijn bedrijvigheid te kunnen voortzetten.

Cyfflé was immers nog niet tevreden met de vergunning die hij had verkregen. Aan de stad Brugge vroeg hij gratis een woning en een fabrieksruimte ter beschikking te krijgen. Na enige discussie

¹⁷⁵ Ook al ging het hier blijkbaar maar om een eerder bescheiden toezegging: die van drank (bier en wijn) vrij van accijnsrecht en andere taksen.

sie verklaarde de stad zich bereid hem in de Stuifzandstraat (thans Jeruzalemstraat) de gebouwen in gebruik te geven van een vroeger klooster van kapucinessen, in 1703 door de stad aangekocht, die er een tuchthuis en vervolgens militairen had in ondergebracht¹⁷⁶. Vanaf 1741 was in die gebouwen een glasblazerij en flessenfabriek aan het werk geweest. De bedrijfsleider, Arnould de Colnet, had er ook samen met zijn gezin en met zijn werklieden gewoond. Zijn zoon, Joseph de Colnet de la Gloriette, was er in 1770 mee opgehouden¹⁷⁷. Toen Cyfflé het al bijna tien jaar leegstaande pand ging bezoeken, was hij geschokt. Wat hij aantrof was een bouwvallig complex dat ernstige restauratie nodig had. Hij had daar zelf de middelen niet voor, betoogde hij, want wat hij aan financies bezat moest hij aanwenden voor het in werking stellen van de fabricatie. Daar had het stadsbestuur echter geen oren naar, oordelende dat het al genoeg tegemoet kwam en geen riskante precedentes moest scheppen.

Waarom eigenlijk was het stadsbestuur niet enthousiaster? Natuurlijk, als het Cyfflé in zijn eisen volgde en de oude fabriek en het woonhuis opknapte, kostte dat geld. Maar als daar tegenover regelmatige werkverschaffing en toegevoegde waarde stond, waarom niet? Het was precies daar dat het schoentje wrong. De stadsbeheerders hadden er geen goed oog in. Cyfflé was een kunstenaar, geen zakenman. Hij had het er niet goed van af gebracht in Lunéville, op de plek nochtans waar hij de nodige grondstof bij de hand had. Hoe zou hij het dan wèl kunnen, op zo een verre afstand? Daarbij, wie zat er eigenlijk op zijn luxeproducten te wachten? Was daar wel een markt voor? Als het dan nog verbruiksvoorwerpen waren die hij maakte, maar neen het waren in de eerste plaats kunstobjecten om in vitrinekasten te plaatsen.

Wat vooral kan hebben meegespeeld was dat zich onder de ogen van het stadsbestuur, in een gelijkaardig bedrijf, een drama aan het afspeelen was. De faïencefabriek van Hendrik Pulinx sr. (1698-1781)¹⁷⁸ had alle mogelijke toelagen en tegemoetkomingen ontvangen, zowel van de nationale als van de regionale en lokale overheid

176 A. DUCLOS, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 558.

177 A. VIAENE, *Glasblazerij te Brugge (1741-1770)*, in: Biekorf, 1957, p. 129-135.

178 L. DEVLIEGHER, *Hendrik Pulinx senior*, in: NBW, dl. II, 1966, k. 711-716.

en daarbij ook nog het gratis gebruik van een stadseigendom gekregen. Toch had Pulinx het niet kunnen redden en was hij er zelfs diep depressief van geworden, zo erg dat hij zijn oude dag in collocatie doorbracht. Het gonsde nu ook van de geruchten dat zijn opvolger Pieter-Jan De Brauwer (1731-1802) weldra zijn financiële verplichtingen niet meer zou kunnen nakomen. Het ging om hetzelfde type van objecten als die van Cyfflé en daarbij ook om meer utilitaire producten, zoals vloer- en muurtegels. Toch slabakte de verkoop¹⁷⁹. Wat zou het dan worden als er nog een concurrent bij kwam? Daarbij waren de Brugse bestuurders, die vaak in Brussel vertoefden en in Gent aan de Statenvergaderingen deelnamen, ook goed ingelicht over wat elders gebeurde. Ze wisten dat ook het porseleinbedrijf van Peterinck in Doornik er niet goed voor zat¹⁸⁰.

Cyfflé bleef ongetwijfeld aandringen, want er was geen weg meer terug. De fabriek in Lunéville was immers stilgelegd, de uitverkoop begonnen en zijn vertrek uit Lunéville aangekondigd. De Lotharingse historicus Nicolas Durival (1713-1795) wist ervan en ging bij Cyfflé een exemplaar kopen van twee van zijn meest geprezen beelden, *Renaud en Armide* en *Hercules en Omphale*¹⁸¹. Want, zo schreef hij in zijn dagboek op 22 juni 1780, *M. Cyfflé se dispose à retourner à Bruges, sa patrie*¹⁸².

Er diende trouwens nog een bijkomende hindernis te worden genomen toen men vaststelde dat de gebouwen nog steeds in erfpacht waren gegeven ten gunste van de weduwe van Joseph de Colnet. De dame, die in Duinkerken woonde, betaalde voor die erfpacht zeven pond per jaar. Om de gebouwen aan Cyfflé door te verhuren vroeg ze niet minder dan 75 pond per jaar. Er volgde juridisch gekibbel over de al dan niet rechtsgeldigheid van de erfpacht. Uiteindelijk kon de stad een overeenkomst sluiten met de weduwe tot beëindiging van de erfpacht en op 22 oktober 1779 kon Nicolaas Cyfflé, namens Paul, een huurcontract met de stad ondertekenen.

179 A. VAN DEN ABEELE, *De faiencefabriek aan het Minnewater te Brugge*, in: ASEB, 1986, p. 61-105.

180 NOËL, *Recherches*, p. 140.

181 P. CHANEL, 'Hercules en Omphale', in: LEMAIRE, *Karel Alexander van Lotharingen*, p. 339.

182 NANCY, *Bibliothèque municipale*, N. DURIVAL, *Journal* (handschrift).

Vanaf 1 januari 1780 kon Paul Cyfflé over de gebouwen beschikken, mits een huurgeld van tien pond per jaar. Heeft hij de noodzakelijke verbouwingswerken aangevat? Niets is minder zeker.

Na al de discussies met de stad en met de erfpachtster, gaf Cyfflé er uiteindelijk de brui aan. Op 10 augustus 1781 zag hij af van het huurcontract¹⁸³ en diende hij bij de Brusselse overheid een nieuwe aanvraag in om de verkregen vergunning te mogen aanwenden voor een fabriek die hij zich voornam in Hastière-Lavaux op te richten. Sommige auteurs, met inbegrip van Nicaise en Noël hebben gemeend dat hij toch al wel een begin van productie in Brugge had gerealiseerd¹⁸⁴. Er is echter geen enkel concreet element om dit te bevestigen. Vaarwel dus Brugge, en voor altijd.

NAAR HASTIÈRE-LAVAUX

Wie of wat heeft er Paul Cyfflé gedreven naar Hastière-Lavaux, een piepklein dorp aan de Maas, enkele km ten noorden van Givet? Wellicht was het zijn van her naar der trekkende broer Nicolaes, die ondertussen Brugge had verlaten en zich in Namen had gevestigd. Hij heeft misschien het 50 km verderop gelegen dorp ontdekt waar een vroegere papierfabriek, die aan de abdij van Waulsort toebehoorde, op een nieuwe bestemming wachtte. Men kon in de streek ook pijpjaarde aantreffen, zodat bevoorrading in grondstof alvast geen probleem leek.

De voorbeeldige snelheid waarmee de administratie in Brussel de eerste aanvraag van Cyfflé had behandeld was er deze keer niet meer bij. Het duurde tot augustus 1783 vooraleer hij de nodige vergunning kreeg. Hierin bleek dat hij ondertussen nog niets uit Lunéville had overgebracht, want opnieuw kreeg hij toestemming om vrij van rechten *effets, meubles, outils et matériels nécessaires à la fabrique* in te voeren, onder voorbehoud van inspectie door de douanebeambten.

183 J. DELFOSSE, 'Van Bourgondisch kamerheer tot neogotisch schrijnwerker, de bewoners van Jeruzalemstraat 56-60 in Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 2010, p. 107-124.

184 NICAISE, 'Manufacture impériale', p. 18-27; NOËL, *Recherches*, p. 141-145.

Paul Cyfflé ging zich in Hastière-Lavaux vestigen, waar zijn vrouw hem ten laatste einde 1784 kwam vervoegen, evenals zijn jongste zoon Louis-Paul, die in 1785 achttien werd. In 1787 liet de vader aan notaris Perrin in Lunéville weten: *Mon Louis a peint son premier tableau qui a étonné tous les connaisseurs*¹⁸⁵. Van de zoon Joseph werd niets meer gehoord: misschien was hij ondertussen overleden. In 1785 waren Paul-Louis en Nicolas nog vennoten toen ze vergunning aanvroegen om de vroegere watermolen weer in werking te stellen.

In juli van dat jaar schreef Paul-Louis naar Perrin dat iedereen in goede gezondheid was en de zaken goed draaiden. Nochtans, tegen het einde van dat jaar verkocht Paul zijn aandeel aan zijn broer, die dus de enige eigenaar werd. Voor de werkingskosten werd in Givet een geldschietter gevonden, de 'commissaire de guerre' Gillot D'Hondt. Paul Cyfflé bleef verder de zaak leiden, wierf medewerkers aan, startte de productie en liet zijn optimisme blijken in een brief aan notaris Perrin in Lunéville. Niet dat het vlot liep, want ondertussen was het al begin 1786, vijf jaar na de eerste aanvraag, maar Paul-Louis bleef optimistisch en schreef naar Perrin: 'Mes affaires prennent un bon chemin'¹⁸⁶. Amper twee jaar zou de fabriek min of meer actief zijn. In september 1788 stuurde Cyfflé een noodkreet naar zijn geldschietter. Hij was ten einde raad, kon zijn schuldeisers niet meer betalen, had zijn personeel afgedankt, zelfs zijn tekenaar en schilder Couturier die hij door zijn zoon Louis verving¹⁸⁷. Als er niet dringend nieuwe geldmiddelen werden gevonden was dit het einde. Men mag aannemen dat in die omstandigheden nog weinig behoorlijk werk werd geleverd.

Er was trouwens ondertussen grote ruzie ontstaan tussen Paul-Louis en zijn broer Nicolaes. Nadat hij aan die broer sommen had geleend die hij niet kon terugbetalen, had hij hem, naast de aandelen in het gemeenschappelijke initiatief in Hastière, een schuldvordering afgestaan van 11.574 pond die de koper van de hofstede in Château-Salins hem nog moest. Nicolaes werd door die schuldenaar al evenmin betaald, wat er hem in 1789 toe bracht beslag

185 JOLY, *Notice biographique*, p. 160.

186 IDEM, *Notice biographique*, p. 161.

187 *L'intermédiaire de chercheurs et des curieux*, 1876, p. 430.

te doen leggen op alles wat die debiteur maar ook wat Paul-Louis nog kon bezitten of aan schuldvorderingen had in Lunéville en omstreken. Procedures hieromtrent, die ook tegen de instrumenterende notaris Perrin werden gevoerd, waren nog hangende voor het Hof van Beroep in Nancy, toen Paul-Louis en Nicolaes Cyfflé twintig jaar later het hoofd neerlegden¹⁸⁸.

Vanaf 1787 begonnen de revolutionaire bewegingen onrust te zaaien. Ook in Namen was er oproer¹⁸⁹. Nicolaes werd als keizersgezinde bedreigd en vluchtte hals over kop naar Brugge. In Namen weergekeerd, moest hij in 1789 opnieuw vluchten, ditmaal naar Givet en toen hij terugkwam was zijn huis geplunderd. Voor wat die tegenslagen hem hadden gekost, diende hij een omstandige en gepeperde rekening in, voor door de Oostenrijkse overheid terug te betalen kosten¹⁹⁰.

In 1789-1790 volgden Patriotten en Oostenrijkers elkaar ook in Hastière-Lavaux op. Paul-Louis Cyfflé, ongetwijfeld net als zijn broer een 'vijg' of keizersgezinde, zocht zijn toevlucht over de grens, in de Vaubanstad Givet, samen met zijn vrouw en zijn zoon. Toen hij einde 1790 terugkeerde, moest hij vaststellen dat zijn woning met atelier, de vroegere watermolen, was geplunderd zowel door Oostenrijkse troepen als door de Patriotten.¹⁹¹

Cyfflé liet onmiddellijk een notariële akte opmaken die melding maakte van de enorme vernieling die was aangericht door de patriotten, maar ook door de Oostenrijkse troepen¹⁹². Begin 1792 diende hij bij de overheid een dossier in met de eis voor een fikse schadevergoeding. De opgemaakte inventaris is interessant en geeft een goed idee van wat een dergelijke fabriek inhield aan gebouwen, machines en materiaal, grondstoffen, vormen en afgewerkte producten. Ook de verloren persoonlijke bezittingen

188 NOËL, *Recherches*, p. 131-134.

189 D. VAN DE CASTEELE, 'Le Sculpteur Paul-Louis Cyfflé et sa manufacture de porcelaine à Hastière-Lavaux', in: *Annales de la Société archéologique de Namur*, 1883, p. 37-60.

190 IDEM, 'Le Sculpteur', p. 45.

191 Het gebouw was gelegen langs de Féron, met als huidig adres n° 17 rue Larifosse in Hastière-Lavaux (zie: *Le patrimoine monumental de la Belgique: Wallonie. Province de Namur, arrondissement de Dinant*, 22-2, Editions Mardaga, 1996, p. 665).

192 VAN DE CASTEELE, 'Le Sculpteur', p. 42-44.

werden in detail opgesomd. De vraag is of de inventaris wel met de waarheid overeenstemde. Of had Cyfflé, wellicht op basis van hoe zijn installatie er in Lunéville had uitgezien, een fictieve toestand weergegeven zoals hij die wel graag had gewild, maar niet had gerealiseerd¹⁹³?

De administratie was alvast niet onder de indruk en schreef in een vernietigend rapport dat Cyfflé nooit anders dan slechte zaken had gedaan en nooit over het nodige kapitaal had beschikt. Nu wilde hij van de gelegenheid gebruik maken om fortuin te maken door de kleine schade die ingekwartierde soldaten hadden aangericht, buitenmatig op te schroeven en voor te stellen als de totale vernieling van een aanzienlijke fabriek¹⁹⁴. Van een vergoeding kwam dan ook zeer waarschijnlijk niets of zeer weinig terecht.

Al die jaren bleef Cyfflé dus bezig met financiële disputen, waar zich dan nog de breuk bij voegde met zijn broer Nicolaes. Toen op 2 november 1793 de sansculotten onder de leiding van maire Le Colle vanuit Givet de streek kwamen onveilig maken en Hastière grondig vernielden, was Cyfflé al enige tijd samen met zijn vrouw en zoon vertrokken. Hij hoopte in Brussel Oostenrijkse bescherming te vinden, maar ook daar was het einde van het Ancien Régime nabij. Zoon Louis-Paul werd 'peintre de batailles' in dienst van markies de Chasteler¹⁹⁵, volgde hem in zijn campagnes tegen de Fransen en werd door hem 'nourri, logé, chauffé, éclairé et payé' zoals Paul-Louis Cyfflé het in februari 1794 aan een correspondent liet weten¹⁹⁶. Het is het laatste wat, voor zover we weten, over die zoon gehoord werd.

193 IDEM, 'Le Sculpteur', p. 46-58.

194 E.J. DARDENNE, 'Paul-Louis Cyfflé, faïencier à Hastière', in: *Annales du 23e congrès archéologique et historique de Belgique*, 1913, p. 157-189, zie : p. 184, Rapport sur la demande de P. Cyfflé d'Hastière.

195 Het ging om generaal, later veldmaarschalk Jean-Gabriel de Chasteler (1763-1825), belangrijk legerleider in Oostenrijkse dienst. G. GUILLAUME, 'Jean-Gabriel-Joseph-Albert, marquis de Chasteler', in: BN, dl. IV, 1873, k. 31-38.

196 *L'intermédiaire des chercheurs et des curieux*, 1876, p. 430.

Le Doulx en Delepierre, de eerste biografen van Cyfflé, deden geen moeite om hem, na zijn Brugse mislukking nog verder op te sporen. Hij was ergens in de Ardennen gaan wonen wisten ze, maar *depuis lors on n'entendit plus parler de lui*. Le Doulx schreef nochtans rond de eeuwwisseling en zou normaal bij Brugse familieleden van Cyfflé bijkomende informatie hebben kunnen krijgen over de nog levende kunstenaar.

In praktisch alle latere bijdragen over Cyfflé staat vermeld dat hij eenzaam en compleet berooid¹⁹⁷ in Brussel is overleden. Louis-Antoine Michel plaatste ten onrechte zijn dood in 1810 en schreef dat hij hem in 1808 in Brussel had ontmoet *dans un état de gêne voisin de l'indigence*¹⁹⁸. Alleen Alexandre Joly deed opzoeken en kwam tot de vaststelling dat Cyfflé niet in 1810, maar al op 24 augustus 1806 en niet in Brussel, maar in Elsene was overleden¹⁹⁹. Hierna geven we preciezer gegevens over de familietoestand en over dit overlijden.

Cyfflé kwam dus in Brussel (Elsene) wonen. Désiré Van de Castele plaatst dit in 1791. Waarschijnlijk baseerde hij zich op Alexandre Joly die van de burgemeester van Hastière-Lavaux het bericht had ontvangen dat Cyfflé in de loop van 1791 de gemeente had verlaten. Er is geen bewijs dat hij direct naar Brussel trok en er woonde tijdens de voor keizersgezinde burgers nogal onaangename periode van de eerste Franse overheersing (november 1792- maart 1793). Een brief van Cyfflé, waaruit blijkt dat hij al goed in Elsene was ingeburgerd, dateert van 1 februari 1794²⁰⁰, zodat mag worden aangenomen dat hij daar ten laatste in de tweede helft van 1793 belandde, tijdens de laatste maanden van het Oostenrijkse bewind. Zijn zoons, of minstens één van hen en die zijn echtgenote, stonden hem bij: *Nos enfants nous ont logé dans une petite maison et ont fait ce qu'ils ont pu*. Het ging om François-André Cyfflé, die al enkele jaren, minstens vanaf begin 1785, in Brussel woonde. Hij was er op 24 april 1786 ge-

197 "le malheureux était complètement ruiné" (A. Joly) - "une ruine complète paralysa ses derniers efforts" (D. Van de Castele) - "mourut indigent à Ixelles" (M. Noël).

198 MICHEL, *Biographie historique*.

199 JOLY, *Notice biographique*, p. 162.

200 *L'intermédiaire des chercheurs et des curieux*, Parijs, 1876, p. 430.

trouwd met Anne-Marie Vigoureux²⁰¹. Tijdens de revolutietijd had hij dienst genomen in het 'Corps franc belge Archiduc Charles'²⁰² en had het tot sergeant-majoor gebracht. In juni 1794 trok dit bataljon zich terug met de Oostenrijkers en *Cyfflé gedroeg zich moedig tijdens de belegering* van Mainz door de Fransen²⁰³. Nadien kwam hij naar Brussel terug.

Ook de broer van Cyfflé, Nicolas-François, zijn trouwe vertegenwoordiger in Brugge en zijn compagnon in het avontuur in Hastière, met wie de relatie door geldelijke twisten was vertroebeld, kwam in Brussel wonen. Nicolaes was nu weduwnaar, maar op 12 mei 1798, zeventig geworden, hertrouwde hij met de veertig jaar jongere Petronilla Vandermersen (° Brussel 1768), de dochter van wagenmaker Jérôme Vandermersen. Op de huwelijksakte werd Cyfflé vermeld als edel-smid (orfèvre) en woonde hij in een huurhuis in de Broekstraat²⁰⁴. Het kerkelijke huwelijk volgde in de Sint-Nicolaaskerk, Boterstraat, op 5 november 1798. De getuigen bij het burgerlijke huwelijk waren vier niet-familieleden. Twee waren kleermaker, van een derde werd geen beroep vermeld en de vierde was iemand met enige reputatie. Het ging om Pierre-François Le Roy (Namen 1739-Elsene 1811) die succes als beeldhouwer had gehad tot aan de revolutietijd en nu, net als de broers Cyfflé, overleefde in Brussel²⁰⁵.

Hoewel Paul-Louis Cyfflé de zeventig naderde toen hij in Brussel kwam wonen, ging hij direct aan het werk, deed penningen slaan met de beeldenaar van zijn vroegere weldoener koning Stanislas en verkocht ze tegen zes frank het stuk²⁰⁶. Er bestaat ook een mogelijkheid dat hij enig werk leverde voor een faiencefabriek in Etterbeek²⁰⁷. Dit lijkt alvast het laatste te zijn geweest wat hij on-

201 *L'Intermédiaire des généalogistes*, Brussel, 1977, p. 235.

202 Het ging om het regiment van Karel-Lodewijk van Oostenrijk (1771-1847), hertog van Teschen, laatste gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden (1792-1794) en belangrijk Oostenrijks veldheer. W. ROMBERG, *Erzherzog Carl von Österreich: Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution*, Wenen, 2006.

203 *L'Intermédiaire des généalogistes*, Brussel, 1976, p. 221 en 225.

204 BRUSSEL, *Stadsarchief*, Burgerlijke stand, huwelijksakten Jaar VI, n° 470.

205 H. HYMANS, 'Pierre-François Le Roy', in: BN, dl. XI, 1890-1891, k. 924-927; M. DEVIGNE, 'La vie et l'œuvre du sculpteur Pierre-François Le Roy', in: *Compte rendu du Ve Congrès international des sciences historiques*, Brussel, 1923.

206 DARDENNE, *Essai*.

207 DEMAT, *Paul Louis Cyfflé*, p. 36.

dernam. Heeft hij nog ambitie gehad om opnieuw te beeldhouwen of beeldjes in faïence te maken? Er zijn geen sporen van teruggevonden en als hij het al zou hebben gewild, zullen de leeftijd en de onzekerheid van de tijden er hem wel hebben van weerhouden.

Zijn echtgenote, Cathérine Marchal, overleed in Elsene op 18 januari 1795 en werd er de 20ste begraven²⁰⁸. Haar ongehuwde oudere zus, Anne-Barbe Marchal (° 1719), woonde bij het echtpaar en vervolgens bij de weduwnaar. Ze overleed in Elsene op 28 september 1802²⁰⁹ en de aangifte werd gedaan door landmeter François-André Cyfflé, gedomicilieerd in Elsene, die dus duidelijk bij haar en zijn vader woonde of beiden toch minstens zeer nabij was²¹⁰.

En dan op 24 augustus 1806, om drie uur dertig (in de nacht of in de namiddag), was het de beurt aan Paul-Louis Cyfflé, die in de overlijdensakte vermeld werd als ‘artiste’. Hij was 82 geworden. De aangevers waren zijn buurman, schoolmeester Antoine Schlim (40 jaar) en zijn vriend Thibaut (50 jaar). Hoewel hij in de akte niet werd vermeld, was ook François-André Cyfflé present en plaatste hij zijn sierlijke handtekening op de overlijdensakte, naast die van burgemeester Hippolyte Legrand²¹¹.

Een jaar later, op 27 augustus 1807, overleed Nicolas-François Cyfflé die nog altijd in hartje Brussel woonde. Zijn ongeletterde schoonbroer, schoenmaker Jan Vandermersen, kwam de aangifte doen, samen met de eveneens ongeletterde schoenmaker Luc Vandenhouten²¹².

Dit alles toont aan dat Cyfflé niet zo geïsoleerd achterbleef als men het heeft voorgesteld. Na de dood van zijn echtgenote was zijn

208 ANDERLECHT, *Rijksarchief*, parochieboeken Elsene: “sepulta est Catharina Marchal ex Nancy uxor Pauli Ludovici Cijfflé quae obiit 18 hujus hora tertia matutina aetatis sua 67 annorum”.

209 ANDERLECHT, *Rijksarchief*, gemeente Elsene, registers Burgerlijke Stand, 6 vendémiaire XI: “morte ce jour, à neuf heures du matin, Marchal Anne-Barbe, particulière, âgée de 83 ans, née à Lunéville, département de la Meurthe, demeurant à Ixelles, célibataire”.

210 *Ibidem*, “par le citoyen François André Cyfflé, demeurant à Ixelles, géomètre, qui a dit être neveu maternel de la défunte, et par le citoyen François Dedecker, demeurant à Ixelles, journalier, voisin de la défunte.

211 *Ibidem*, overlijdensregister 1806.

212 BRUSSEL, *Stadsarchief*, Burgerlijke stand, overlijdensakten 1807.

schoonzuster bij hem blijven wonen, zodat hij nog bijna acht jaar een vrouwelijke aanwezigheid en wellicht oppas in huis had, terwijl hij tot aan zijn dood met minstens één van zijn zoons en diens echtgenote goede contacten had, wellicht zelfs met hen samenwoonde. Als de ruzie werd bijgelegd, wat niet zeker is, was er dan nog zijn broer. Wat wel juist blijkt, is dat Paul-Louis nogal berooid was, bij zover dat zijn zoon aan de nalatenschap verzaakte en zijn meubilair openbaar werd verkocht door het ambt van notaris Van der Linden. Het bracht 205 frank (of gulden) op²¹³. Dit was maar pover, tenzij er wellicht wat verborgen spaarcentjes buiten beeld bleven.

FRANÇOIS-ANDRÉ CYFFLÉ EN DE FAMILIE BERLANT

De hem nabij gebleven zoon, François-André, die bekend stond als ‘ingénieur’, blijkt van zijn kant aan de kost te zijn gekomen niet alleen als gezworen landmeter, maar ook als medewerker van notaris Jean-Baptiste van der Linden. Zijn naam komt voor op de meerderheid van de akten die in die jaren door de Brusselse notaris werden verleden, hetzij als getuige bij verkopen of testamenten, hetzij als landmeter voor opmeten of verkavelen. Een paar keren trad hij ook als testamentuitvoerder op²¹⁴. In 1791-1792 traceerde hij tussen de Elsenesteenweg en de Waverse steenweg de Francartstraat en de Kleine-Francartstraat (thans Sint-Bonifaciusstraat)²¹⁵.

Hij en zijn echtgenote, de in Parijs geboren Anne-Marie Vigoureux (1756-1826²¹⁶), lieten bij het besef dat hun huwelijk kinderloos zou blijven op vrijdag 20 december 1805, nog voor de dood dus van Paul-Louis Cyfflé, bij notaris Van der Linden elk een testament registreren waarbij ze in geval van overlijden hun hebben en houden aan elkaar overmaakten²¹⁷. De akte vermeldt niets over de omvang van wat ze

213 ANDERLECHT, *Rijksarchief*, gemeente Elsene, registers Burgerlijke Stand, Enregistrement des déclarations de mutation par décès, register 267, akte 229 van 13 februari 1807.

214 *Ibidem*, minuten notariaat Van der Linden.

215 A. GONTHIER, *Histoire d'Ixelles*, 1960.

216 ANDERLECHT, *Rijksarchief*, gemeente Elsene, registers Burgerlijke Stand Elsene, 1826.

217 *Ibidem*, *Rijksarchief*, minuten notariaat Van der Linden: “Je laisse à mon épouse Anne Marie Thérèse Vigoureux tous mes biens meubles et immeubles que je délaisserai après mon décès, la nommant et instituant mon héritier universel”.

zouden nalaten, maar het moet dan toch wel voldoende belangrijk geweest zijn om zich de moeite van een notariële akte te getroosten.

Wat met de zoons Stanislas-Thomas en Joseph Cyfflé was gebeurd, konden we niet achterhalen. Aangezien ze niet vermeld werden in de akte van nalatenschap van Paul-Louis Cyfflé, mag worden vermoed dat ze in 1806 al gestorven waren, zonder nakomelingen. Hetzelfde mag gelden voor Louis Cyfflé, die richting Oostenrijk was vertrokken als grafisch verslaggever van oorlogsoperaties. De kinderloze weduwnaar François-André Cyfflé legde op 30 januari 1830 het hoofd neer²¹⁸. Hij werd vermeld als rentenier en zijn testament en nalatenschap toonden aan dat hij niet onbemiddeld was²¹⁹. Zijn bezit werd op 13.500 gulden netto bepaald, inclusief zijn woning in Elsene, gelegen langs de baan naar Etterbeek. Die woning werd op 8.000 gulden geschat, de meubels op 1.400 gulden en het saldo van de activa bestond uit hypothecaire renten²²⁰. Was dit uitsluitend het resultaat van zijn eigen arbeid, of was er misschien toch nog iets terechtgekomen van de processen die zijn vader zovele jaren lang had gevoerd?

De begunstigde van de erfenis was zijn ‘kozijn’, de Brugse en weldra Mechelse kopergieter August Berlant (°1799)²²¹. Bij testament van Cyfflé het echter zo geregeld dat het de echtgenote Berlant, geboren Julia Martin (°Mechelen 1796), was die het vruchtgebruik kreeg, terwijl de naakte eigendom naar de drie kinderen van het echtpaar ging²²².

De in het testament vermelde verwantschap was er, maar dan toch met een tamelijke afstand. De oudere zus van de grootvader van François-André, de juwelier Paul-Frans Cyfflé, Maria-Anna Cyfflé was, zoals we hoger zagen, in 1717 getrouwd met bakker Jacobus de Sutter, bij wie ze tien kinderen kreeg. We meldden al dat een dochter trouwde met Nicolaes Cyfflé. Een andere doch-

218 *Ibidem*, Overlijdensakten Elsene 1830.

219 *Ibidem*, minuten notaris Stuyck, Ukkel, Olografisch testament van 18 september 1829.

220 *Ibidem*, Nalatenschappen Ukkel, 1830, n° 744.

221 SAB, Bevolkingsboeken, adressen C18-20 en C18-24. Het gezin woonde in Eekhoutstraat 24, naast vader Jacobus Berlant. In november 1829 verhuisde het naar Eekhoutstraat 20, om op 15 september 1830 naar Mechelen te verhuizen. We konden niet nagaan of dit op een of andere manier het gevolg was van de verkregen erfenis.

222 De kinderen Berlant waren August (°1825), François (°1827, wellicht petekind van François Cyfflé, die hem speciaal in zijn testament bedacht met een diamant) en Joseph (°1829).

ter, Theresia-Clara de Sutter (1737-na 1829²²³) trouwde met bakker Albert Lameire. Het was hun dochter Theresia Lameire (1770-1829) die trouwde met kunstschilder Jacob Berlant (1768-1845)²²⁴. Dit betekende dat François-André Cyfflé en de vrouw van Jacob Berlant, achterneef en -nicht waren. De relatie met de als erfgenaam aangeduide zoon, August Berlant, bevond zich dan nog een trapje verder af. Er moeten dus sterkere vriendschapsbanden aangehouden zijn dan met andere familieleden, want onder de nazaten van Louis Cyfflé-Heldewijs waren er nog anderen met eenzelfde of zelfs nauwere verwantschap. Het is opmerkelijk dat in een aan de akte toegevoegd document werd vermeld dat bij gebrek aan testament, August Berlant juridisch ‘*zou geweest zijn zijnen eenigen en universelen erfgenaam*’. Dit was dan alvast voorbijgaan aan vader en moeder Jacob Berlant en aan andere verwanten.

Jacob Berlant, zoon van tabakverkoper Jan Berlant en Maria-Josepha Nobus, was in zijn jeugdijaren niet alleen leerling aan de Brugse Academie maar tevens acteur bij de ‘Vlaemsche Commedianten’ die in de Brugse schouwburg optraden. Om te kunnen meespelen had hij het er zelfs voor over in de Academie te spijbelen en hiervoor gestraft te worden²²⁵. Hij verwierf een bescheiden bekendheid als schilder van arcadische landschappen en marines²²⁶ en werd tevens, vooral na 1830, een zeer productieve en succesvolle toneelschrijver²²⁷. Drie van zijn werken werden in 1842 gedrukt²²⁸ bij zijn bijna-buurvrouw, de weduwe De Laere-Bogaert, die haar drukkerij had langs de Rozenhoedkaai²²⁹. In een periode waarin het nationale gevoel sterk was, terwijl weldra ook de lichtelijk revolutionaire volksmaatschappijen zeer actief werden²³⁰, verdedigde hij in som-

223 Op de overlijdensakte van haar dochter in 1829 werd ze vermeld als nog in leven en 91 jaar oud.

224 J.G. FREDERIKS & F. Jos. VAN DEN BRANDEN, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, Amsterdam 1888-1891, vermeldt (hierin misleid door de *Bibliographie nationale*) foutief 1796 als geboortedatum. De gegevens van de burgerlijke stand zijn onbetwistbaar: geboorte op 28 september 1768, overlijden op 2 maart 1845.

225 DENDOOVEN, *De Brugse Academie*, p. 285-86; A. VAN DEN ABEELE, ‘Het Concert’, in: *Brugs Ommeland*, 1994, p. 171-242.

226 *Lexicon Westvlaamse kunstenaars*, dl. IV, 1995, p. 44.

227 *Lexicon Westvlaamse schrijvers*, dl. VI, 1989, p. 14.

228 *Bibliographie nationale*, Brussel, 1886, p. 88.

229 A. VAN DEN ABEELE, ‘Bogaert, drukkers in Brugge’, in: *Biekorf*, 1985, p. 47-74.

230 R. VAN EENOO, ‘Post-revolutionaire contestatie. Priester Beeckman en zijn blad “Het Brugsche Vrije” (1848-1853)’, in: *Standen en Landen*, Gent, 1972; A. VAN DEN

mige van zijn meer dan 60 toneelwerken (53 in het Nederlands, negen in het Frans) principes die aansloten bij wat later als socialistische ideeën zou worden bestempeld. Zo vermeldde het althans zijn enige biograaf, Louis Van Peteghem (Brugge 1825-Brussel 1901). De geboren Bruggeling Van Peteghem, was, naast publicist, ook tekenaar en lithograaf. In de jaren 1860-1880 was hij zeer actief in de Brusselse afdeling van de Eerste Socialistische Internationale²³¹.

Als jonge tiener zou Jacob Berlant, volgens Van Peteghem, les hebben gekregen van Paul-Louis Cyfflé²³². Gelet op zijn geboortedatum zal dat wel niet in Lunéville geweest zijn, maar na de terugkeer van Cyfflé in 1777-1778 naar België en met tussenpozen naar Brugge. Het kan dan ook maar tijdens een korte periode geweest zijn. Dit had dus klaarblijkelijk banden gesmeed tussen de volgende generatie, namelijk tussen August Berlant en François Cyfflé. Het was immers niet Jacob Berlant die François' erfgenaam werd, ook al leefde hij toen nog, maar zijn enige zoon, August, en meer bepaald die zijn vrouw Julia Martin en hun kinderen²³³. De Berlants waren welstellend. Vader Jacob had in zijn herenhuis een aanzienlijke verzameling aangelegd van onder meer medailles en gravures²³⁴. Hij liet ook zichzelf, zijn vrouw en zijn zoon August portretteren door Joseph Odevaere, die als zijn boezemvriend werd betiteld. Zijn kleinzoon François Berlant, die dicht bij het Noordstation in Brussel woonde, was in 1880 in het bezit van deze schilderijen²³⁵.

ABEELE, 'De Hoop van Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 1982, p. 293-323.

231 H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Eerste Internationale*, Leuven-Parijs, 1970-1971; E. DE SEYN, *Dictionnaire biographique*.

232 L. VAN PETEGHEM, *Levensschetsen van hedendaegsche kunstoevenaeren*, Brussel, 1881, p. 10-11.

233 In 1830 woonde het gezin Berlant-Martin nog in de Eekhoutstraat, maar het jaar daarop verhuisde het naar Mechelen. Ook de vader woonde in de Eekhoutstraat, naast de ingangspoort van de voormalige Eekhoutabdij.

234 L. VAN BIERVLIET, 'Nadere gegevens over Jacob Berlant, Brugs kunstschilder en dramaturg', in: *Biekorf*, 1983, p. 435.

235 VAN PETEGHEM, *Levensschetsen*, p. 11.

Met de dood van zoon Cyfflé in 1830 verdween de laatste afstameling en directe getuige van het leven van Paul-Louis Cyfflé. Over zijn laatste jaren schreef biograaf August Van der Meersch²³⁶: *C'était, disaient les personnes qui le connurent au déclin de sa vie, un petit vieillard fort gai et très spirituel, ce qui lui avait valu sans doute l'épithète de 'joyeux compère'*²³⁷. Van der Meersch citeerde als bron architect Mathieu-Prospér Morey (1805-1886)²³⁸, die deze woorden in de mond legde van de in de haven van Antwerpen werkende conducteur van bruggen en wegen Clément, die met vader en zoon Cyfflé in Brussel had geluncht en (jaren nadien uiteraard) deze appreciatie aan Morey meedeelde.

Hoe dan ook, voortaan getuigen alleen nog zijn werken voor hem. Ze doen het welsprekend²³⁹.

236 P. BERGMANS, 'Auguste Van der Meersch (1810-1881)' in: BN, dl. XIV, 1897, k. 260-261 schreef over hem: *travailleur aussi modeste que zélé*. Van der Meersch was vanaf 1861 voltijds verbonden aan de *Biographie nationale* en schreef zeer talrijke 'kleine' biografieën.

237 A. VAN DER MEERSCH, 'Paul-Louis Cyfflé', in: BN, dl. IV.

238 MOREY, 'Les statuettes'.

239 Over Paul-Louis Cyfflé publiceerden de beide auteurs een studie in het Frans, in: *Le Parchemin*, Brussel, 2008, p. 82-127.

De Romeinse Lucretia en haar Poolse tegenhangster: een poëtisch dispuut te Brugge tussen de Vlaamse humanist Stefaan de Grave en de Poolse diplomaat Johannes Dantiscus

Brugge, de eerste helft van de zestiende eeuw. De metropool van het Noorden was al over haar hoogtepunt heen, althans gezien vanuit louter economisch standpunt. De cultuur en vooral het literaire leven bloeiden desondanks als in de vorige eeuw, toen het Bourgondische hof nog regelmatig in de stad verbleef en er resideerde in het Prinsenhof. Dit stadspaleis was evenwel niet verlaten: het werd vanaf het begin van de zestiende eeuw bewoond door Karel van Hedenbault (°ca.1444-†1527), wiens familie al sedert generaties in dienst was van de Bourgondische hertogen. Deze concierge stelde de ruime residentie maar al te graag ter beschikking van zijn familie, zoals kanunnik Jan van Fevijn (°Veurne, 1490-†1535) en zijn zuster Eleonore, die wellicht als gastvrouw fungeerde, maar ook van occasionele gasten zoals Erasmus, die in een brief enthousiast dankte voor de hartelijke ontvangst, en openlijk solliciteerde om een onderkomen te vinden in het Prinsenhof, in een stad waarin hij zovele vrienden telde, o.a. Marcus Laurinus, ver weg van een Leuven vol twist.¹

Die Marcus Laurinus (°1488-†ca. 4 nov. 1540) had ook al enkele keren als gastheer voor Erasmus gefungeerd, o.a. in 1517 en in augustus 1521², en zou zich ontpoppen tot de spil van een kleine geleerdenkring, en dit vooral vanaf het ogenblik dat hij benoemd werd tot deken van het kapittel van Sint-Donaas, op 24 september 1519.

¹ P.S. ALLEN, H.M. ALLEN & H.W. GARROD (red.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi*, 12 vols (Oxford, 1906-1958), dl. IV (1922), ep. 1012 p. 64 (in het vervolg afgekort als ALLEN, *Opus*).

² ALLEN, *Opus*, dl. III (1913), ep. 64, p.73-74; dl. IV (1922), ep. 1227, p. 565-566.

Tot die kring kunnen wij naast meer occasioneel aanwezige vrienden als Erasmus en Thomas More ook de diplomaat Cornelis de Schepper rekenen, de reeds genoemde kanunnik Jan van Fevijn, de secretaris van het kapittel Stephanus Comes of Stefaan de Grave, kanunnik Antoon van Schoonhove, Petrus Vulcanius, de stadspensionaris Frans van Cranevelt, en voorts de Spaanse humanist Juan Luis Vives, Guy Morillon, en nog enkele anderen.

Telkens de gelegenheid zich voordeed en een of andere voraanstaande diplomaat of geleerde Brugge aandeed, organiseerde Marcus Laurinus in zijn woning in de Gouden-Handstraat een van zijn befaamde *convivia docta* oftewel geleerdendiners. Daarop werden dan, in de beste traditie van de Griekse symposia, allerlei actuele onderwerpen aangesneden en bediscussieerd. Een echo van een dergelijk diner kunnen wij opvangen uit een briefje van 8 juni 1531, geschreven door de uit Maldegem afkomstige Adrianus Chilius; hij was op dat ogenblik leraar aan de school van Sint-Donaas, en werd door Laurinus samen met Fevijn en Livinus Ammonius uitgenodigd toen de ontdekker van vijf verloren boeken van Livius, Simon Grynaeus (°1493-†1541), en zijn Bazelse uitgever Johannes Bebel bij hun terugkeer uit Engeland (op zoek naar handschriften) een tussenstop in Brugge maakten.³

Een gelijkaardig *convivium doctum* werd in Brugge hoogstwaarschijnlijk georganiseerd enkele maanden voordien in datzelfde jaar 1531. Vanaf half januari 1531 was keizer Karel met zijn hofhouding terug in de Nederlanden. De diplomaat Cornelis de Schepper, die op 6 december 1528 getrouwd was met Elisabeth Donche, de jonge weduwe van Pieter Laurinus, broer van Marcus, ijfde naar Brugge om zijn familie te zien. Zijn vriend, de Poolse diplomaat Johannes Dantiscus, reisde samen met keizer Karel naar Brussel, waar het hof verbleef van 24 januari tot 13 maart. In die periode heeft Dantiscus ongetwijfeld een bezoek gebracht aan zijn vriend Cornelis de Schepper. Het is een aantrekkelijke hypothese dat Marcus Laurinus te dier gelegenheid een bijeenkomst en een *convivium doctum* heeft belegd, waarbij de Poolse diplo-

3 ALLEN, *Opus*, dl. IX (1938), ep. 2499, p. 274-275.

maat nader kennis kon maken met de Brugse humanistenkring. Een van de debatten, die dan gevoerd werden, en ongetwijfeld het meest beklijvende, ging over de houding die men moest aannemen tegenover zelfdoding, zoals overgeleverd in het verhaal van de Romeinse Lucretia. Enkele verzen, bewaard in een onaanzienlijke verzameling gedichten, een *Sylvula carminum*, gepubliceerd te Brugge enkele jaren na de dood van de auteur van het merendeel van die gedichten, leggen van dit debat getuigenis af.

Vooraleer ons evenwel meer in detail bezig te houden met deze specifieke verzen, lijkt het aangewezen vooraf de essentie van dit verhaal van Lucretia te recapitulieren, zoals het in de klassieke oudheid werd verteld, en meteen even na te gaan hoe men in de late oudheid, de middeleeuwen en de renaissance met deze verhaalstof is omgesprongen.

KLASSIEKE OUDHEID

Het verhaal van Lucretia, de jonge en mooie echtgenote van Lucius Tarquinius Collatinus, is een van de oudste en meest aangrijpende verhalen uit de Latijnse oudheid. Zij werd verkracht door Sextus Tarquinius, de jongste zoon van de laatste Etruskische koning, Tarquinius Superbus, en besloot daarom zelfmoord te plegen, een daad die uiteindelijk leidde tot de stichting van de Romeinse Republiek.

De drie voornaamste versies van dit verhaal dateren alle drie uit de Augusteïsche periode. De Griekse historicus Dionysius van Halicarnassus, die vanaf rond 30 v.C. te Rome leefde als leraar Griekse retoriek, heeft in het derde en vierde boek van zijn *Antiquitates Romanae* (III, 46-IV, 85) een zeer gedetailleerd overzicht geboden van de gebeurtenissen. De Romeinse historicus Titus Livius behandelde Lucretia in de laatste hoofdstukken van het eerste boek van zijn geschiedenis van Rome, *Ab urbe condita*, wat wij kunnen beschouwen als de tegenhanger in proza van Vergilius' *Aeneis*. Enkele jaren later was het de beurt aan Ovidius, die Livius' dramatische voorstelling van de feiten uitdiepte en verinnerlijkte in het tweede boek van zijn *Fasti* (boek II, 721-852). Van deze drie versies is die van Livius veruit de meest invloedrijke gebleken. Zo heeft enkele eeuwen later ook Sint-Augustinus, die

zo dadelijk onze aandacht zal verdienen, Livius als vertrekpunt genomen. Livius blijkt ook van cruciaal belang voor latere auteurs, zoals de zestiende-eeuwse Brugse dichter Stefaan de Grave, die verder aan bod zal komen.

De Romeinse historicus begint zijn verhaal, net zoals Dionysius van Halicarnassus, bij de lange en vervelende belegering door de Romeinen van het stadje Ardea. Op een nacht, in het kamp van de Romeinen, hadden de jonge edelen zich verzameld in de tent van Sextus Tarquinius, en zoals dat gaat onder jonge mannen, ging het gesprek al snel over vrouwen, en wel over hun respectievelijke echtgenotes. Iedereen prees natuurlijk de zijne als de deugdzaamste en de allerbeste. De enig mogelijke oplossing die zij zagen om dit dispuut te beëindigen bestond erin ter plekke ieders huishoudelijke situatie te controleren. Livius gaat dan verder⁴:

(57) (...) Ze waren verhit door de wijn. ‘Goed, dat doen we,’ riepen ze allemaal; ze gaven hun paard de sporen en weg ijlden ze naar Rome. Bij het invallen van de duisternis kwamen ze daar aan, en vervolgens reden ze naar Collatia, waar ze Lucretia in heel andere omstandigheden aantroffen dan de schoondochters van de koning, die ze de tijd hadden zien doorbrengen met vrolijke gastmalen te midden van leeftijdgenoten. Lucretia zat nog laat in de avond ijverig te spinnen, terwijl haar slavinnen bij het lamplicht om haar heen aan het werk waren, in het binnenste vertrek van haar huis. De eerste prijs van de wedstrijd in vrouwelijke deugden kwam haar toe. Ze ontving haar thuishkomende man en de zoons van Tarquinius hartelijk en de triomferende echtgenoot nodigde de jonge prinsen gastvrij uit voor de maaltijd. Daar maakte zich de onzalige begeerte meester van Sextus Tarquinius om Lucretia met geweld te bezitten; haar schoonheid en beproefde kuisheid prikkelden hem. Maar voorlopig keerden ze na hun nachtelijk jongensavontuur naar de legerplaats terug.

(58) Enige dagen later ging Tarquinius, zonder dat Collatinus er iets van wist, vergezeld van maar één man naar Collatia. Daar werd hij vriendelijk ontvangen - niemand wist van zijn opzet - en na de maaltijd naar het gastvertrek gebracht. Brandend van begeerte ging hij, toen alles om hem heen veilig leek en iedereen in diepe

4 LIVIUS, *Sinds de stichting van de Stad. Vertaald door H.W.A. van Rooijen-Dijkman en F.H. van Katwijk-Knapp. Samengesteld en toegelicht door H.W.A. van Rooijen-Dijkman*, Amsterdam, 2000, p. 36-37.

slaap verzonken, met getrokken zwaard naar de slapende Lucretia. Met de linkerhand op haar borst hield hij haar in bedwang en zei: 'Stil, Lucretia! Ik ben Sextus Tarquinius; ik heb een zwaard in mijn hand; één geluid en je sterft!' Sidderend van schrik ontwaakte de vrouw uit haar slaap. Ze zag de dood voor ogen en niets wat haar kon helpen. Toen begon Tarquinius haar zijn liefde te verklaren, te smeken, dreigementen en smeekbeden door elkaar te uiten, alles te doen om dit vrouwenhart te vermurwen. Toen hij merkte dat zij standvastig was en dat zelfs de angst voor de dood haar niet aan het wankelen kon brengen, ging hij nog verder en dreigde haar met ontering: wanneer zij dood was, zei hij, zou hij ook zijn slaaf om het leven brengen en die naakt naast haar neerleggen; dan zou men zeggen dat ze vermoord was toen ze ontucht pleegde met een slaaf. Uit angst dat dit zou gebeuren, zwichtte haar vastberaden kuisheid voor het geweld van zijn hartstocht die, naar het scheen, had overwonnen. Tarquinius verliet haar huis in een wilde roes van glorie over dit verkrachten van een eerbare vrouw. Lucretia, wanhopig door haar grote ongeluk zond eenzelfde boodschap naar haar vader in Rome en haar man in Ardea: of ze wilden komen, ieder met een vertrouwde vriend. Ze moesten iets doen en vlug, want er was iets verschrikkelijks gebeurd. (...)

Bij hun aankomst troffen de mannen een ontredde Lucretia in haar slaapkamer aan.

Bij de komst van haar vader en haar man schoten de tranen in haar ogen en toen haar man vroeg: 'Is het goed met je?' antwoordde ze: 'Nee, helemaal niet! Hoe kan het goed gaan met een vrouw die haar eerbaarheid verloren heeft? Er zijn, Collatinus, sporen van een andere man in je bed; maar alleen mijn lichaam is geschonden, mijn hart is onschuldig - daarvan zal mijn dood getuigen. Geef me je rechterhand en je woord van trouw dat de schender van mijn eer niet ongestraft zal blijven. Sextus Tarquinius is het die hier vannacht vriendschap verruilde voor vijandschap en gewelddadig en gewapend zijn lusten op mij botvierde, tot mijn ondergang en - als jullie mannen zijn - ook tot de zijne!' Zij troostten de vrouw, die ziek was van ellende, door de schuld van haar af te wentelen op de boosdoener die haar tot de daad had gedwongen: het was de ziel die zondigde, niet het lichaam; waar de opzet om kwaad te doen ontbrak, was er ook geen sprake van schuld. Zij zei: 'Zie toe dat hij zijn verdiende loon krijgt. Wat mijzelf betreft: hoewel ik mij van schuld vrijspreek, de straf scheld ik mij niet kwijt. Van nu af aan zal geen ontuchtige vrouw het leven behouden, naar het

voorbeeld van Lucretia.’ Met een mes dat zij onder haar kleed had verborgen, doorstak ze haar hart, zakte voorover op haar wond en viel sterfend neer. Haar man en haar vader schreeuwden het uit.

Dankzij deze dappere daad werd Lucretia door de latere generaties, zowel uit heidense als uit christelijke middens, beschouwd als een heroïsch voorbeeld van deugdzaamheid, vrouwelijke kuisheid en manmoedigheid.

DE HOUDING VAN SINT-AUGUSTINUS

Livius heeft een verhaal over seksueel geweld en wraak opengewerkt door aandacht te besteden aan de ontstellende ervaring van de misbruikte vrouw, aan haar motivering om tot zelfdoding over te gaan en aan het debat over schuld en straf dat daarbij aansluit. De gevolgen van die ontsluiting lieten zich duidelijk gelden in het onderwijs van de redekunst, waar de zelfdoding van Lucretia een geliefde discussietopos werd. Die lijn kwam tot een beslissend hoogtepunt in het begin van Augustinus’ *De civitate Dei* (I, 16-19)⁵, het werk waarmee de kerkvader na de eerste inval van de barbaren in Rome (410) de christelijke identiteit verdedigt tegen de insinuaties van de heidenen. Deze laatsten gaven te verstaan dat hun Lucretia dan toch maar de moed opgebracht had te kiezen voor zelfdoding, iets waar de verkrachte christen vrouwen en religieuzen niet aan toe gekomen waren. Augustinus dringt binnen in de opening die de heidense Livius gemaakt had, en keert diens argumentatie tegen het heidendom.

In zijn behandeling van de topos gaat hij tewerk in twee stappen. Eerst troost hij de eigen mensen door aan te tonen hoe misleidend het schaamtegevoel (*pudor*) is. Het zit geklemd tussen het (hoge) geweten en de (lage) weerloosheid van het lichaam. Het komt er voor de vrouwen op aan die gradatie in te zien en te beseffen dat, wat hun lichaam en hun gevoel ook ervaren hebben, dit niets afdoet van de zuivere intentie van hun in deemoed aan God gehoorzamend geweten (kuisheid: *pudicitia*). Ze mogen zich dus niet

5 De Latijnse teksten worden geciteerd naar de uitgave in de Teubnerreeks: *Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII*. Recognoverunt Bernardus Dombart et Alfonsus Kalb ... Editio quinta, 2 vols (Stuttgart, 1981).

laten misleiden door het overweldigend karakter van de schaamte en ze moeten moedig aanvaarden dat hun kuisheid intact gebleven is en dat ze bijgevolg niet gezondigd hebben (sterkte: *fortitudo*). Vanuit die achtergrond gaat hij vervolgens ter attentie van zijn heidense tegenspelers het Lucretia-exemplum ontleden. Aan een heidense redenaar ontleent hij het vers: ‘Mirabile dictu, duo fuerunt et adulterium unus admisit’ (‘Wonderlijk om zeggen: ze waren met twee en slechts één pleegde overspel’). Dus zijn ook de heidenen bekend met zijn stelling, zo betoogt hij. Waarom heeft Lucretia dan aan de misdaad van de overspelige Sextus ook nog de misdaad van haar zelfmoord toegevoegd? In dit pathetisch uitspelen van Lucretia, als de onschuldige verkrachte, tegen Lucretia, als de schuldige zelfmoordenares, gaat Augustinus zo ver dat hij het vermoeden uit dat zij misschien toch heimelijk ingestemd heeft met wat haar is aangedaan en dat ze bijgevolg niet een onschuldige heeft gedood (*De civitate*, I, 19):

An forte ideo ibi non est, quia non insontem, sed male sibi consciam se peremit? Quid si enim (quod ipsa tantummodo nosse poterat) quamvis iuveni violenter inruenti etiam sua libidine inlecta consensit idque in se puniens ita doluit, ut morte putaret expiandum?

Of is zij daar (nl. in de onderwereld) misschien niet, omdat zij zichzelf niet heeft omgebracht als een onschuldige, maar als iemand die zich van schuld bewust was? Het zou toch kunnen zijn dat zij (alleen zij zelf kon dat weten), ook al overviel de jongeman haar met geweld, toch door haar eigen wellust verleid met hem instemde, en dat zij dit in zichzelf heeft willen straffen en het zo diep betreurd heeft dat zij de dood als een geëigende boete beschouwde.⁶

Zo confronteert de geoefende redenaar zijn lezers met een vlijmscherp dilemma:

Sed ita haec causa ex utroque latere coartatur, ut, si extenuatur homicidium, adulterium confirmetur; si purgatur adulterium,

6 Deze Nederlandse vertaling, evenals de volgende, werd ontleend aan: AURELIUS AUGUSTINUS, *De stad van God*, vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld (Ambo-Klassiek), derde druk (Baarn, 1992), p. 70 (§19), p. 66 (§17) en p. 78 (§26).

homicidium cumuletur; nec omnino invenitur exitus, ubi dicitur: “Si adulterata, cur laudata; si pudica, cur occisa?”

In dat geval komt echter de zaak aan beide kanten vast te zitten: vindt men de moord minder erg, dan wordt de echtbreuk bevestigd; ontkent men de echtbreuk, dan wordt de moord erger gemaakt. Er is geen ontkomen aan het dilemma: Als ze overspel heeft gepleegd, waarom is ze dan geprezen? Als ze een kuis vrouw was, waarom is ze dan gedood?

Hoe moet uiteindelijk geoordeeld worden over Lucretia? In zijn besluit laat Augustinus het eerste deel van het dilemma vallen, namelijk dat ze zich schuld bewust zou gedood hebben, en spitst hij zich toe op het tweede deel. Waarom heeft de kuis Lucretia zich gedood? Omdat ze zich niet, zoals de christen vrouwen, kon verantwoorden tegenover God en haar geweten maar in de plaats daarvan, als heidense, schaamte (*pudor*) en kuisheid (*pudicitia*) met elkaar verwarde en niet anders kon dan toegeven aan de zwakheid van de schaamte en van het maatschappelijk oordeel (*pudoris infirmitas*, tegengesteld aan de christelijke *fortitudo*).

Samenvattend kan men stellen dat de herinterpretatie van het gezagvolle antieke exemplum door de kerkvader erop gericht was de waarden van de heidense cultuur onderuit te halen, en de nieuwe, christelijke levenswijze lijnrecht daartegenover te stellen. Door zijn uiterst scherp gestelde redenering in verband met de psychologische en morele positie van de verkrachte Lucretia en zijn onvoorwaardelijke veroordeling van zelfmoord heeft Augustinus de grondslagen gelegd voor alle latere reacties tegen een blind idealiseren van deze heidense heldin uit de oudheid, en tevens voor de moderne sociale, wettelijke en theologische houding tegenover zelfdoding in de westerse wereld.

MIDDELEEUWEN EN RENAISSANCE

Gedurende de middeleeuwen was er nauwelijks enige poging om de onverbiddelijke logica van Augustinus te temperen en enig oog te hebben voor het lijden van de jonge vrouw en haar uiteindelijke beslissing. Een eerste, belangrijke, stap werd genomen door Dante. Hij vertrok daarbij van de volgende verzen uit Vergilius'

Aeneis (VI, 434-436) 'qui sibi letum / Insontes peperere manu lucemque perosi / Proicere animas' ('die zichzelf onschuldig hebben omgebracht en levensmoe hun ziel prijsgaven'), die Augustinus zelf ook al had vermeld (*De civitate*, I, 19). Op basis daarvan ging hij moedig in tegen de algemeen geldende katholieke opvatting en weigerde hij Lucretia te veroordelen. Hij plaatste haar niet in de hel - waar zelfmoordenaars thuishoren - maar in het Voorgeborchte, samen met de onschuldige heidenen die niet verlost waren, maar geen zonde hadden begaan (*Inferno*, IV, 127-128):

Vidi quel Bruto che cacciò Tarquinio,

Lucrezia, Iulia, Marzia e Corniglia ...

Dat zijn keuze niet zo evident was bewijst het feit dat Giovanni Boccaccio zich verplicht voelde om Dante's beslissing te verdedigen in zijn commentaar op de *Divina Commedia*. Diezelfde Boccaccio behandelde Lucretia ook in hoofdstuk 48 van zijn boek *De mulieribus claris*. Daar wordt haar zelfdoding niet enkel voorgesteld als een middel om haar waardigheid te herwinnen, maar ook als de oorzaak van de Romeinse vrijheid, dus van de Romeinse republiek:

cum ex eadem non solum redintegratum sit de cus, quod feditate facinoris iuvenis la befactarat ineptus, sed consecuta sit Romana libertas.

Want daardoor werd niet alleen haar zedelijke waardigheid, die de arrogante jongeman door zijn afschuwelijke daad had geschonden, in eer hersteld, maar kwam als resultaat ook de vrijheid van Rome voort.

Met deze laatste woorden knoopt Boccaccio tevens aan bij Francesco Petrarca, die bij verschillende gelegenheden Lucretia's heldhaftig gedrag opgehemeld had, bijv. toen hij haar een prominente rol liet spelen als voorspreekster van de Romeinse vrijheid in zijn epos *Africa* (III, 643-802).

Het mag dus duidelijk zijn dat de topiek van Lucretia de aandacht van de humanisten heeft getrokken vanaf het prille begin van het humanisme, met Petrarca en Boccaccio. De verschillende bewerkingen van het Lucretia-verhaal zijn opgebouwd rond de drie door Livius aangereikte thematische kernen, met name de echtelijke trouw en kuisheid van de ideale vrouw, de motivatie voor haar zelfdoding en de politieke gevolgen van de daaropvolgende wraakactie.

De thema's van kuisheid en van politieke vrijheid vinden meer dan eens hun uitdrukking in eerder korte en eenduidige versies. Zo is het laatste thema, dat van de Romeinse vrijheid, doorslaggevend in de teksten van Petrarca en Boccaccio. Het thema van de kuisheid en echtelijke trouw duikt bijv. op in de twaalfde dialoog van de *Linguae Latinae exercitatio* (1539), getiteld 'Domus', evenals in de *De institutione feminae christianae* van de Spaans-Brugse humanist Juan Luis Vives uit 1523.

Maar het is voornamelijk het tweede van deze drie thema's dat het meest aanleiding kon geven tot discussies en dat dan ook het vaakst aanleiding gaf tot retorische en dramatische bewerkingen.

Vooraf de uitdagende *Declamatio Lucretie* (1367), een prozatekst van de hand van de Florentijnse humanist Coluccio Salutati (°1331-†1406), is van doorslaggevend belang gebleken voor de soms heel verschillende houding die Neo-Latijnse auteurs aannamen in hun bewerkingen van het Lucretia-verhaal.

Coluccio Salutati's *Declamatio* is een retorische discussie in twee delen, tussen Lucretia's vader en haar echtgenoot enerzijds en de heldin anderzijds. Erin wordt haar *virtus*, haar manmoedigheid zoals die door Livius en, op een andere manier, door Augustinus werd voorgesteld, verworpen, en er wordt een poging gedaan om begrip op te brengen voor Lucretia's verwarde en tegenstrijdige gevoelens, iets waarin Ovidius voorgegaan was.

In de eerste rede zijn haar vader Spurius Lucretius en haar echtgenoot Collatinus Tarquinius aan het woord. Zij zijn van oordeel dat Lucretia deze verschrikkelijke ervaring achter zich moet laten. Zij heeft voldoende bewezen dat haar helemaal geen schuld treft, dat zij niets anders is dan een slachtoffer van de misdaad die de koningszoon tegen haar begaan heeft, en dat zij terecht getuige kan zijn van de bestraffing van haar verkrachter. De twee mannen ontwikkelen hun argumentatie in drie stappen. Eerstens, zo brengen zij aan, is het duidelijk dat haar deugdzaamheid ontegensprekelijk bewezen werd bij het onverwachte bezoek van haar echtgenoot met zijn vrienden enkele dagen voordien. Dit gegeven op zich

volstaat om dadelijk over te gaan tot de bestraffing van de onbeschaamde koning en zijn misdadige zoon. Ten tweede voeren zij aan dat Lucretia haar belager nog geen bijkomende genoegdoening moet verschaffen door zichzelf te doden en op die manier haar vader, echtgenoot en kinderen te straffen. De wraak zal enkel volledig zijn, indien de misdadiger zich realiseert dat het niet zijn brutale verkrachting is die hier aan de winnende hand is, maar de eervolle bekendheid van zijn slachtoffer. Ten slotte is er geen enkele reden voor zelfmoord. Lichamelijk had zij geen enkele verdediging tegen haar aanvallers, terwijl zij moreel gezien had weerstand geboden aan een jongeman die omwille van zijn afkomst en andere capaciteiten heel aantrekkelijk was voor vrouwen. Haar geest was niet bezoedeld, en niets kon haar grotere roem brengen dan het feit dat zij resoluut had weerstaan aan Sextus' brutale aanval. Toen zij uiteindelijk toegaf, was dat niet omdat zij de dood vreesde, maar omdat zij te allen prijze de schande wou vermijden waarmee Sextus dreigde haar reputatie te vernietigen. In de conclusie van die eerste rede worden de drie argumenten nog eens hernomen, waarbij dan nog wordt onderstreept dat haar eventuele zelfdoding precies zou kunnen geïnterpreteerd worden als een schuldbekentenis.

In haar antwoord weerlegt Lucretia onmiddellijk twee elementen uit hun argumentatie. Door dapper de dood in te gaan wil zij bewijzen dat zij niet bang was te sterven, maar dat zij wilde vermijden dat haar naam te schande werd gemaakt. De enige keus voor een kuis Lucretia is uit het leven te stappen: enkel een overspelige Lucretia zou kunnen blijven verderleven. Wat het motief van de wraak betreft: hier is haar voornaamste bekommernis een einde te maken aan seksueel geweld in Rome. Indien inderdaad zelfs een edele en hoogstaande vrouw als zij slachtoffer kan worden van een dergelijke daad van agressie, dan is geen enkele vrouw nog langer veilig.

Haar eigen standpunt ontwikkelt Lucretia eveneens in drie tijden. In eerste instantie onderstreept zij dat haar eigen identiteit, haar vrouw en echtgenote zijn, volledig kapotgemaakt is. Op die manier weerlegt zij het tweede argument van de mannen, die haar wilden overhalen haar eer en haar intieme banden met haar familie te bewaren. Met haar tweede argument weerlegt zij het eerste

van de mannen. Haar belager had zich uitgedaagd gevoeld door haar beleving van de waarden waaraan zij het meest van al belang hechtte in haar leven. Zijn voornaamste bedoeling was geweest haar kuisheid te vernietigen. Zoals zij er nu aan toe is, kan zij enkel nog leven als een slet. Ten slotte verwerpt zij in een uitgewerkte derde onderdeel het derde punt dat de mannen aangebracht hebben. Haar lichaam en haar ziel zijn onuitwisbaar getekend door de gevoelens die ze ervaren heeft tijdens haarsamenslaap met Sextus. Enkel door zichzelf te doorsteken, en wel op de plaats waar dat ontoelaatbaar contact begonnen is, kan zij haar eigen vrouwelijkheid herwinnen. En het is enkel door geen medelijden met zichzelf te tonen dat zij kan ontsnappen aan de woelige kolk van tegenstrijdige gevoelens die haar momenteel teisteren.

In haar conclusie onderstreept Lucretia ook nog de elementen van moed en wraak die verbonden blijven met haar zelfdoding. Haar onschuldige geest zal in de onderwereld Sextus voor de rechtbank brengen, terwijl in deze wereld het voorbeeld van haarzelfmoord een aansporing zal blijven om zich te wreken op tirannen, en een steun voor Romeinse vrouwen die hun eerbaarheid willen verdedigen.

Voor zover het gaat om het feitelijke verhaal, leunt Salutati's bewerking dicht aan bij Livius' tekst, al zijn er ook een aantal echo's uit Ovidius op te vangen. Maar het is voornamelijk met Augustinus dat Salutati de dialoog aangaat. Salutati's zin 'Solus ille, cum duo tantum essetis, violentiam intulit et in corpus tuum adulterium patravit atque perfecit' ('hoewel jullie met tweeën waren, heeft hij als enige geweld gebruikt, je lichaam onteerd en echtbreuk gepleegd') is niets anders dan een echo van Augustinus: 'Duo fuerunt et adulterium unus admisit'.

Het voornaamste onderscheid tussen Salutati en Augustinus heeft te maken met het probleem van genot dat vrouwen eventueel kunnen ervaren wanneer ze verkracht worden, een probleem dat door Augustinus werd aangebracht. Augustinus doet een poging om een oplossing te vinden voor christelijke slachtoffers door een duidelijk onderscheid te maken tussen het dubbelzinnige gevoel van *pudor* en de ondubbelzinnige *fortitudo* (standvastigheid) die

aan de basis ligt van *pudicitia*. Maar Salutati wil niet weten van die hooggestemde *virtus* (manmoedigheid) en biedt een meer realistische visie op Lucretia's probleem. Zij vergelijkt zichzelf in haar rede met de weifelende Dido, die zij in herinnering brengt met het zinnetje 'Agnoverim maritalis vestigia flammae', een directe echo van Dido's: 'Agnosco veteris vestigia flammae' ('Ik herken de sporen van een vroegere liefde') uit Vergilius' *Aeneis*, IV, 23.

Salutati's heldin komt uiteindelijk in een situatie terecht die heel goed met Livius te vergelijken valt. De humanist poogt evenwel in de loop van de opgebouwde rede verder in te gaan op de motivatie van Livius' woorden (I, 58, 10): 'Ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero'.

Gezien vanuit het juridische en ethische standpunt dat door de mannen verdedigd wordt, treft Lucretia geen enkele schuld en moet zij dus vrijuit gaan. Maar zij is zo diep gekwetst in haar concrete bestaan dat de enige uitweg voor haar ligt in het offer van haar eigen leven.

Door dat existentieel aspect van Lucretia's ervaring nader te belichten komt Salutati onvermijdelijk in conflict met de veroordeling van haar zelfmoord door Augustinus.

DANTISCUS EN LUCRETIA

DE 'LUCRETIA' VAN JOHANNES DANTISCUS

Johannes Dantiscus heette eigenlijk Jan von Höfen. De naam 'Dantiscus' heeft hij aangenomen omdat hij geboren werd in Danzig (Gdansk), en wel op 1 november 1458. Na studies in Greifswald en Krakau trad hij in dienst bij de Poolse koning Sigismund I. Hij werd door hem op talrijke diplomatieke missies gestuurd, o.a. naar Spanje en de Nederlanden. In 1530 werd hij benoemd tot bisschop van Chełmno (Kulm) en in februari 1532 keerde hij terug naar Polen. Hij wisselde zijn bisschopszetel in tegen die van Ermland (Warmia) in 1537, waar hij stierf in 1548. Van hem zijn een flink aantal brieven en gedichten bewaard en

aan hem wordt ook een gedicht *Lucretia* toegeschreven. Slechts enkele eigentijdse bronnen leggen daarvan getuigenis af: een brief van de Duitse dichter Helius Eobanus Hessus (°1488-†1540), een gedicht van de proost van Riga Heinemann Rode (Heinemannus Rhodius, °ca. 1490), een gedicht van Dantiscus aan zijn vriend Alfonso de Valdés en een ander dat Dantiscus in februari of maart 1547 adresseerde aan Georgius Sabinus (°1508-†1560).⁷

Deze Sabinus was de schoonzoon van Philipp Melanchthon en op dat ogenblik de eerste rector van de pas opgerichte universiteit van Königsberg (nu de Russische enclave Kaliningrad).⁸ Na te hebben vermeld dat hij met groot genoegen zijn nieuw boek gelezen heeft (hoogstwaarschijnlijk een verzameling van zijn recentste gedichten), verontschuldigt Dantiscus zichzelf omdat hij niet in staat is hem op gepaste wijze dank te betuigen.⁹ Hij legt uit dat zijn poëtische mogelijkheden beperkt zijn en dat hij de dienst der Muzen lang geleden achter zich gelaten heeft. Daarbij maakt hij gebruik van de specifieke term waarmee de Romeinse dichter Persius de Muzen aanduidt ('Heliconidas' in plaats van het normale 'Heliconiadas'), evenals van nog een andere woordcombinatie uit Persius (*Saturae*, IV, 52: 'curta supellex'):

- 7 De brief van Eobanus Hessus wordt vermeld door H. DE VOCHT, *John Dantiscus and his Netherlandish Friends as revealed by their Correspondence 1522-1546, published from the Original Documents with Introduction and Notes*, Humanistica Lovaniensia, 16 (Leuven, 1961), p. 70. Het gedicht van Heinemann Rode berust in: OSNABRÜCK, *Gymnasium Carolinum*, hs. 38 (= O), net als het opdrachtgedicht van Dantiscus aan Alfonso de Valdés, de verzen 1-40 van de *Contentio* en het afsluitende gedicht van Dantiscus, *In Lucretiam Romanam*. Een kopie van dezelfde verzen van de *Contentio*, opgedragen aan Alfonso de Valdés en van het gedicht *In Lucretiam Romanam* wordt bewaard in: NÜRNBERG, *Stadtbibliothek*, hs. Strob. 38, f. 38^r-39^r. (= N).
- 8 Voor Georgius Sabinus zie nu: J. STARNASKI, *Die Bezeichnungen des Humanisten Georg Sabinus (1508-1560) zu Polen'*, in: E. KESSLER & H.C. KUHN, *Germania latina - Latinitas teutonica. Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, Humanistische Bibliothek I, 54, 2 vols, München, 2003, dl. I, p. 469-481; L. MUNDT, 'Die Lehrtätigkeit des Georg Sabinus an der Universität Königsberg', in: H. MARTI & M. KOMOROWSKI (red.), *Die Universität Königsberg in der Frühen Neuzeit*, Keulen - Weimar - Wenen, 2008, p. 77-115.
- 9 *Ioannis Dantisci poetae laureati carmina*. Edidit, praefatione instruxit, annotationibus illustravit Stanislaus Skimina, *Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochranovium*, dl. VII, Krakau, 1950, p. 215. Vroegere edities van Sabinus' gedichten kunnen ook geraadpleegd worden op het internet, bijv.: *Poemata Georgii Sabini Brandenburgensis v. cl. et numero librorum et aliis additis aucta, et emendatius denuo edita*, Leipzig, 1578, p. 331-332.

- 10 Dignas hinc tibi gratias re ferre
Deberem siquidem, sed est supellex,
Scis, quam curta mihi, sub hac palaestra
Iampridem qui Heliconidas reliqui.

Vandaar dat ik je weliswaar gepaste dank zou moeten betuigen, maar je weet hoe beperkt mijn dichterlijke kwaliteiten zijn, ik die sinds lange tijd al de kunst der Muzen niet meer beoefen.

Maar hij wil toch niet ondankbaar lijken en zendt hem daarom zijn *Lucretia*:

- Ingratus tamen esse nolo totus:
15 Si Lucretia nostra non placebit,
Quam mitto, veniam dabis; placere
Quod possit tibi forte, deinde mittam.

Toch wil ik helemaal niet ondankbaar zijn. Je zal me vergeven, indien onze Lucretia, die ik je toezend, jou niet bevalt. Later zal ik je iets zenden dat je wellicht wel bevallen kan.

Twee elementen zijn hier vermeldenswaard. Eerst en vooral het feit dat Dantiscus verklaart dat hij slechts beperkte capaciteiten heeft als dichter, iets wat - minstens gedeeltelijk - weinig meer dan een gemeenplaats is. Ten tweede: hij heeft al sinds lange tijd geen poëzie meer geschreven. Vandaar een eerste conclusie: deze *Lucretia* was geen zeer lang gedicht en was tot stand gekomen heel wat jaren voordat het naar Sabinus gezonden werd. Het is dan ook onterecht dat Hans Galinsky op basis van deze verzen tot het besluit kwam dat Dantiscus een *Lucretia*-epos geschreven had, waarvan toentertijd geen exemplaar meer bekend was.¹⁰

Wat Helius Eobanus Hessus betreft¹¹: deze Latijnse dichter heeft Dantiscus ontmoet tijdens de Rijksdag van Augsburg, georgani-

10 H. GALINSKY, *Der Lucretia-Stoff in der Weltliteratur*, Sprache und Kultur der germanisch-romanischen Völker. B. Germanistische Reihe, 3, Breslau, 1932, p. 62: 'Das Werk ist verschollen. Das epos "Lucretia" ist mithin wohl in der Nähe dieses Datums <1547> anzusetzen.'

11 Zie voor H. Eobanus Hessus de biografische schets van E. KLEINEIDAM in: P.G. BIETENHOLZ & T.B. DEUTSCHER (red.), *Contemporaries of Erasmus*, 3 vols., Toronto - Buffalo - Londen, 1985-1987, dl. I, p. 434-436.

seerd door keizer Karel V in 1530, en kwam met hem op goede voet te staan. Enkele maanden later, op 4 april 1531, zond hij Dantiscus een brief waarin hij diens *De duabus Lucretiis* ophemelde:

Quid enim carmine tuo de duabus Lucretiis elegantius, quod ideo facile patior te vocare nugas, quod sciam ita solere te amanter mecum atque etiam de te ipso nugari nonnumquam.

Wat is er immers in sierlijker taal gesteld dan jouw gedicht over de twee Lucretia's? Ik heb er om die reden helemaal geen probleem mee dat jij dit betitelt als onschuldig tijdverdrijf, omdat ik weet dat het je gewoonte is regelmatig en op vriendschappelijke manier met mij en zelfs met jezelf de draak te steken.

Voor eerst is het helemaal niet duidelijk of dit gedicht, getiteld *De duabus Lucretiis*, te identificeren valt met dat korte gedichtje dat Dantiscus zelf met de titel *Lucretia* aangeduid heeft. Maar in elk geval biedt deze brief ons een *terminus ante quem* voor dit gedicht *De duabus Lucretiis*, dat enige tijd voordien tot stand is gekomen, zonder dat wij met zekerheid kunnen stellen of het nu om weken of maanden gaat.

LUCRETIA IN DE NEDERLANDEN

Vooraleer nu dieper in te gaan op de relatief korte periode die Dantiscus in de Nederlanden heeft doorgebracht en de verzen die hij aan Lucretia gewijd heeft, lijkt het aangewezen eerst even te blijven stilstaan bij de receptie van het verhaal van Lucretia op het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw in onze contreien.

Hier was het Lucretia-verhaal levend gebleven doorheen de middeleeuwen. In 1296 speelde zich één van de meest dramatische fasen uit de Hollandse geschiedenis af. Floris V, graaf van Holland en Zeeland, werd vermoord door Gerard van Velsen, als wraakneming voor de verkrachting van Van Velsens vrouw Machteld door de graaf - aldus de klassieke versie die eeuwenlang in allerlei literaire vormen werd overgeleverd.¹² Wanneer een laat-vijftiende-eeuwse kroniekschrijver, de Haarlemse karmeliet

¹² Voor enkele anonieme Nederlandse gedichten uit de veertiende-vijftiende eeuw, zie M. CARASSO-KOK, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, 's-Gravenhage, 1981, p. 271-274, nrs. 248-250.

Johannes a Leydis (Jan van Leyden, of Leydis) dit verhaal in zijn *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectensium* vertelt, karakteriseert hij de ongelukkige vrouw als een Lucretia (*instar Lucretiae*). Leydis wordt dan de bron van Renerus Snoyus (Reinier Snoy), met wie de humanistische geschiedschrijving van de Nederlanden een aanvang neemt. In zijn *Historia Hollandie* (ca. 1516) ontwikkelt zich bij Van Velsens thuiskomst een gesprek tussen Van Velsen en zijn door de graaf misbruikte vrouw, dat om zo te zeggen woordelijk overgeschreven is uit Livius:¹³

Hij vroeg naar de reden, of alles wel goed was. 'Nee, helemaal niet', zei ze, 'wat blijft er over voor een vrouw, als ze haar eerbaarheid verloren heeft? Er zijn, Gerardus, sporen van een andere man in je bed. Maar alleen mijn lichaam is geschonden, mijn hart is onschuldig. Daarom wilde ik je geen onzuivere kus geven.' En meteen bekende zij de bijslaap met de graaf; hij troostte de vrouw die ziek is van ellende, door de schuld van haar af te wentelen op de boosdoener die haar tot de daad had gedwongen: het was de ziel die zondigde, niet het lichaam; waar de opzet om kwaad te doen ontbrak, was er ook geen sprake van schuld.

Toen de toenmalige intelligentsia de naam Lucretia hoorden of lazen, dachten zij evenwel niet enkel aan de Romeinse jonge vrouw, maar zeker ook aan de protagoniste van een stomende liefdesgeschiedenis. Die passie tussen een mooie jonge dame van Siëna en een Duitse ridder is het onderwerp van de Latijnse novelle van Enea Silvio Piccolomini, *Historia de duobus amantibus Eurialo et Lucretia*. Die novelle is gekaderd in een brief die Piccolomini in 1444 richtte tot Mariano Sozzini en maakte dus deel uit van de verzameling brieven van Piccolomini, die grote bekendheid verwierf als paus Pius II.¹⁴ De pittige tegenstelling tussen de frivole novelle en zijn latere vrome levenswandel vormde natuurlijk de

13 C. MAAS, 'Het gezicht van de geschiedschrijver: Historiografisch *persona* bij Reinier Snoy en Hadrianus Barlandus', in: *Neolatinisten Nieuwsbrief* nr. 21 (2008), p. 17-30 (25); IDEM, 'Reception of Livy and representation of politics in the Works of Marcantonio Sabellico and Reynier Snoy', in: A. WEBER, e.a. (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Uppsala, 2009)*, 2 vols., Leiden-Boston, 2012, p. 649-660, speciaal p. 657.

14 Uitgegeven als onderdeel van Piccolomini's correspondentie door R. WOLKAN, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, 4 vols., Wenen, 1909-1918, dl. I, p. 353-393, nr. 152.

beste reclame om het oeuvre van Piccolomini aan de man te brengen. Het succes van de novelle was dan ook immens, zowel in handschrift als in druk: zij werd nog voor het einde van de vijftiende eeuw meer dan zestig keer herdrukt. In de Nederlanden was het een van de vroegste drie boeken die door Dirk Martens te Aalst in 1473 ter perse gelegd werd.

Niet minder interessant was dat vanaf de laatste decaden van die vijftiende eeuw de hierboven besproken *Declamatio Lucretie* van Salutati regelmatig gedrukt werd als onderdeel van die brievenverzameling van Enea Silvio Piccolomini, om een soort tegengewicht te bieden tegen die frivole novelle. Het lijkt zeer goed mogelijk dat langs die weg Salutati's *Declamatio* onder ogen kwam van Leuvense humanisten zoals Hadrianus Barlandus (°1486-†1538), de eerste professor Latijn aan het Leuvense *Collegium Trilingue*. Deze professor liet het eerste boek van Livius voor zijn studenten drukken in 1521 bij Michiel Hillen te Antwerpen. In zijn commentaar nam hij een *Declamatiuncula ad Lucretiam* op. Daarbij wilde hij de indruk wekken dat die commentaar van hem was en spontaan bij hem opgekomen was op het ogenblik dat hij met zijn studenten de tekst van Livius las en hem voor hen commentarieerde: 'quae nobis excidit haec commentantibus'. Een snelle vergelijking van zijn *Declamatiuncula* met Salutati's tekst wijst evenwel onverbiddeijk uit dat Barlandus heel sterk afhankelijk is van de Italiaanse humanist.¹⁵

Nog te Leuven, maar deels ook in Brugge, begon de Spaans-Brugse humanist Juan Luis Vives in januari 1521 aan een nieuwe editie van Augustinus' *De civitate Dei*, die hij voorzag van een uitvoerige commentaar. Hij startte dit werk op Erasmus' verzoek, en maakte daarbij gebruik van een handschrift dat Erasmus hem ter beschikking gesteld had; dankzij Marcus Laurinus kon hij gebruik maken van een tweede handschrift dat in de Sint-Donaaskerk bewaard werd, en van een derde uit het Brugse karmelietenklooster. Hij beëindigde zijn commentaar bij de eerste zes boeken vóór 10 juli, en op 14 juli van het jaar daarop kon hij aan Erasmus rappor-

15 Cf. P. THOEN & G. TOURNOY, 'Lucretia Lovaniensis. The Louvain Humanists and the Motif of Lucretia's Suicide', in: *Humanistica Lovaniensia*, 56 (2007), p. 87-119, vooral p. 99-103.

teren¹⁶: ‘Absolvi tandem, Christo gratia, 22 lib. de Civit. Dei.’ De volledige editie werd uiteindelijk gedrukt te Basel door Froben in september 1522.¹⁷ Hoewel Vives in zijn commentaar Augustinus’ interpretatie niet in vraag stelde, is het helemaal niet uitgesloten dat Lucretia’s zelfmoord een van de onderwerpen was die uitgebreid ter sprake kwamen tijdens een of andere geleerde discussie tussen Vives en zijn Brugse vrienden. Het lijkt aannemelijk dat Dantiscus enkele jaren later deelgenomen heeft aan een dergelijke discussie tijdens een van zijn bezoeken aan Brugge.

DANTISCUS IN DE NEDERLANDEN

Dantiscus was inderdaad samen met het keizerlijke hof begin januari 1531 teruggereisd naar de Nederlanden. Hij verbleef hier meer dan een jaar, totdat hij uiteindelijk definitief terugkeerde naar Polen in het voorjaar van 1532. De Poolse ambassadeur verbleef meestal in Brussel, vanwaar hij makkelijk Brugge kon bereiken.¹⁸ Daar was zijn vriend, de Vlaamse diplomaat Cornelius Duplicius Scepperus of de Schepper (° ca. 1520-†1555), in 1528 getrouwd met de weduwe van Peter Laurinus. De schoonbroer van zijn vrouw was Marcus Laurinus (°1488-†1540), die vanaf 1519 niet enkel deken was van het Sint-Donaaskapittel, maar vooral de centrale figuur van de humanistische kring in Brugge. Ongetwijfeld was het tijdens een van hun vriendenbijeenkomsten dat het Lucretia-thema ter sprake gekomen is.

16 ALLEN, *Opus*, dl. IV (1922), ep. 1222, p. 550-551; dl. V (1924), ep. 1303, p. 97-99.

17 Voor een volledige technische beschrijving van die uitgave, zie E. GONZALEZ, S. ALBINANA & V. GUTIERREZ, *Vives. Edicións princeps*, Valencia, 1992, p. 139-140, nr. 16. Voor een gedetailleerd overzicht van de snelle vooruitgang die Vives maakte bij zijn uitgave en commentaar, zie: G. TOURNOY, J. ROEGIERS & C. COPPENS (red.), *Vives te Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 28 juni-20 augustus 1993*, Leuven, 1993, p. 33-54 en p. 96-101; G. TOURNOY, ‘Juan Luis Vives and the World of Printing’, in: *Gutenberg-Jahrbuch* 1994, p. 128-148, vooral p. 134-136; F. JORDI PEREZ I DURA, ‘Génesis y vicisitudes de los *Ad divi Aurelii Augustini “De civitate Dei” libros commentarii* de Juan Luis Vives’, in: *Studia Philologica Valentina*, 2 (1997), p. 101-117.

18 Cf. *Ioannes Dantiscus’ Correspondence with Alfonso de Valdés ...*, ed. Anna Skolimowska, *Corpus Epistularum Ioannis Dantisci* II.3, Warschau-Krakau, 2013, p. 85 en p. 391.

De literaire sporen van deze bijeenkomsten leidden verschillende jaren een sluimerend bestaan, samen met een aantal andere poëtische probeersels van Stefaan de Grave.¹⁹ Maar toen die man stierf, rond 15 augustus 1544, achtte zijn collega en goede vriend Antonius van Schoonhove het zijn plicht diens naam te vereeuwigen bij middel van de publicatie van een deel van zijn literaire output; daarbij voegde hij nog een aantal andere gedichten ontstaan in de kring van de Brugse humanisten. Voorafgegaan door een brief van Van Schoonhove, gedateerd op 29 oktober 1544, kwam te Brugge enkele dagen nadien een klein boekje van de pers met de titel *Stephani Comitit Bellocassii Sylvula carminum*.²⁰ Het bevatte onder meer een aantal epitaphia voor Marcus Laurinus en Juan Luis Vives, die beiden in 1540 gestorven waren.²¹ Veel belangrijker evenwel in deze context is de aanwezigheid van een drietal gedichten die betrekking hebben op Lucretia. Eerstens zijn er, op f. C.2^r, twee disticha voorafgegaan door de titel *Lucretia Romana*. De auteur ervan is niet expliciet vermeld, maar dit lijkt niet onnatuurlijk in een bundel gedichten van Stefaan de Grave. Deze disticha worden gevolgd, op f. C.3^v-D.1^v, door een meer uitgewerkte compositie, eveneens zonder auteursnaam, zodat men geneigd is dit gedicht ook toe te schrijven aan dezelfde Stefaan de Grave. Het draagt als titel: *Contentio de duabus Lucretiis, Romana scilicet et barbara, inter R.D. Ioannem Dantiscum episcopum Culmensem & Stephanum Comitem*. Ten slotte biedt f. D.1^v een laatste gedicht van zeven disticha, getiteld *Dantiscus in Lucretiam Romanam*. Hier is de naam van de auteur duidelijk weergegeven.

- 19 Voor meer biografische informatie over deze Latijnse dichter, zie de notitie van IG & PGB in: BIETENHOLZ & DEUTSCHER (red.), *Contemporaries of Erasmus*, dl. II, p. 275-278 (verkeerdelijk onder de naam Etienne Lecomte), en J. IJSEWIJN & G. TOURNOY, e.a., 'Litterae ad Craneveldium Balduiniana. A Preliminary Edition. 2. Letters 31-55 (February 1521-May 1521)', in: *Humanistica Lovaniensia*, 42 (1993), p. 18-20.
- 20 Deze editie wordt in het kritisch apparaat van de hierna volgende uitgave weergegeven door het sigel **B**; andere gebruikte sigla zijn **C** voor de editie van Cricius' gedichten (zie hierna, n. 27), **N** voor het reeds vermelde handschrift bewaard in Nürnberg, en **O** voor het handschrift van Osnabrück (zie n. 7).
- 21 De epitaphia voor Vives werden twintig jaar geleden al gepubliceerd door G. TOURNOY, 'An Unnoticed Bruges Collection of Latin Poems Mourning the Death of Juan Luis Vives', in: *Studia Philologica Valentina*, 1 (1996), p. 161-176.

De retorische structuur van deze gedichten weerspiegelt een discussie ter gelegenheid van een *convivium doctum*, waar de humanisten zo dol op waren. Deze discussie omtrent het heroïsch gehalte van Lucretia's zelfmoord werd hier gegoten in de vorm van een poëtische polemiek tussen de Brugse humanist Stefaan de Grave en de kort voordien tot bisschop benoemde Johannes Dantiscus. Laten wij even deze drie gedichten van naderbij bekijken.

1. Met het eerste gedicht opent De Grave de discussie. Hij vat kort de essentiële elementen van Lucretia's motivatie bij Livius samen en maakt voor deze metrische parafrase zelfs zoveel mogelijk gebruik van de oorspronkelijke verwoording, zoals mag blijken uit een korte confrontatie:

Lucretia Romana

(f. C. 2ⁱ)

Flore *puđicitiae amisso* quid erit mihi *salvum*?

Mens tamen est *insons, mors cito testis erit.*

Nulla meo *exemplo uxor vivet* adultera: quamvis

Me noxa absolvo, haud libero supplicio.

Vergelijk hiermee Livius, *Ab urbe condita*, I, 58, 7 en 10: '*Quid enim salvi est mulieri amissa puđicitia? ... Ceterum corpus est tantum violatum, animus insons; mors testis erit. - Ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo vivet.*'

2. Daarop volgt de *Contentio de duabus Lucretiis*, waarbij Dantiscus en De Grave elk tweemaal aan het woord komen. Enkel en alleen op basis van de tekst in de Brugse uitgave is het niet duidelijk of het hele gedicht, net zoals de meeste andere in de bundel, aan Stefaan de Grave moet toegeschreven worden; hij zou dan in principe ook verantwoordelijk kunnen zijn voor de verzen die onder de naam van Dantiscus figureren, en wellicht zelfs diens ideeën vertolken.

Door de ontdekking van het feit dat Dantiscus het eerste deel van deze *Contentio* (20 disticha), onder de titel *De duabus Lucretiis* of *De Lucretia barbara* kort na het debat aan enkele van zijn vrienden

heeft toegestuurd, en daarvoor gelukwensen ontving, wordt deze hypothese onhoudbaar. Dantiscus zelf is dus wel degelijk de auteur van deze dubbele interventie in de *Contentio*, evenals van het afsluitende gedicht.

In het eerste deel nu van de *Contentio* verhaalt Dantiscus een episode uit de recente Poolse geschiedenis die sterke gelijkenissen vertoont met de Lucretia-story. Hij wil evenwel niet de echte namen van de betrokken personen meedelen om hun privacy te beschermen. Indien dit met de werkelijkheid zou overeenstemmen, dan zou de betrokken koning niemand anders zijn dan een van de zonen van koning Casimir IV van Polen (°1427-†1492). Casimir zelf huwde in 1454 Elizabeth van Habsburg (°1436-†1505), en niet minder dan drie van hun zonen werden ook koning van Polen: Jan I Albrecht (†1501), Alexander I (°1461-†1506) en Sigismund I van Polen (°1467-†1548). De meest waarschijnlijke kandidaat is evenwel nog een andere zoon van Casimir, namelijk de levenslustige Vladislaus II, die op 22 augustus 1471 tot koning van Bohemen gekroond werd, en in 1476 met de handschoen de jonge Barbara van Brandenburg (°1464-†1515) huwde. Al snel beschouwde hij dit huwelijk als ongeldig, en in 1491 trouwde hij met de weduwe van Matthias Corvinus, Beatrice van Napels (°1457-†1508). In 1500 verklaarde Paus Alexander VI dit huwelijk evenwel ongeldig; daarop nam Vladislaus in 1502 Anne de Foix tot bruid.

Nog een ander merkwaardig detail is Dantiscus' opmerking in de verzen waarmee hij zijn *De duabus Lucretiis* opstuurt naar zijn vriend Alfonso de Valdés (°c. 1500/1504-†1532); daarin geeft hij te kennen dat Valdés de man was die hem in feite het verhaal heeft aangereikt (v. 3-4): 'Materiam dederas, versus tibi reddo, puellae / Per quos barbaricae fertur ad astra decus' - 'Jij hebt mij het materiaal aangereikt; ik schenk je een poëtische versie terug, waardoor de deugd van dit barbaarse meisje hemelhoog geprezen zal worden.' Al deze elementen verdienen nader onderzocht te worden.

(1) Dantiscus' eerste tussenkomst begint met het verhaal van de gebeurtenissen: een koning wordt verliefd op een jonge hofdame die in dienst is van de moeder van de koning. Zij laat zich even-

wel niet vermurwen, maar met zijn moeders hulp kan de koning binnendringen in haar vertrekken, waar zij aan het borduren is. Om te voorkomen dat zij verkracht wordt, misleidt zij de koning en springt uit het venster, haar dood tegemoet (1-16). Zoals bij Augustinus het geval is, overtreft ook hier de christen vrouw de antieke heldin. In vier stappen wordt die vergelijking uitgewerkt (17-30), waarbij zijdelings nog een ander niet-Romeins *exemplum* betrokken wordt: na de nederlaag van de Teutonen moesten driehonderd van hun vrouwen slavin worden bij de Romeinen. Zij smeekten te mogen dienen in de tempel van Ceres en Venus. Toen dit verzoek geweigerd werd, brachten zij al hun kinderen om en de volgende morgen vond men hen dood in elkaars armen: zij hadden elkaar tijdens de nacht gewurgd (31-34)²². Als besluit kan dus gelden dat de barbaarse Lucretia binnen haar niet-Romeinse wereld een lofwaardigheid bereikt heeft die de roem van haar antieke tegenspeelster ruim overtreft (35-40).

(2) In zijn repliek gaat De Grave frontaal in de aanval. Vanuit Augustinus' theologisch standpunt betreffende de zelfdoding zijn beide Lucretia's geen bewondering waard maar zonder meer schuldig. Wie echt kuis wil zijn, moet ook leren moedig te zijn: Augustinus' *fortitudo* (41-44). Wie dieper op de twee geschiedenissen ingaat, ziet in de antieke Lucretia een verkrachte echtbrekerster - Augustinus' insinuatie daaromtrent én het eerste deel van zijn dilemma - en in de barbaarse een maagdelijke roos (45-46), een vergelijking die in twee stappen verder uitgewerkt wordt: de eerste kort en snedig, net als Augustinus' dilemma (47-48), de tweede met de nadruk op enerzijds de vindingrijkheid van het eigentijdse meisje en anderzijds de onbetrouwbaarheid van haar antieke tegenspeelster (49-54). De conclusie keert terug naar het uitgangspunt. Naar menselijke maatstaven hebben beiden de roem en de goede naam (*gloria, fama*) nagestreefd (de *pudoris infirmitas* bij Augustinus) maar voor de eeuwige zaligheid (*beata*) geldt een hogere norm, die ten gevolge van hun zelfdoding door geen van beiden gehaald werd (55-58). Dit oordeel illustreert De Grave door te verwijzen naar het antieke voorbeeld van Herostratus, de naam die spreekwoordelijk

22 Zie LUCIUS ANNAEUS FLORUS, *Epitoma de T. Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo*, 1,38, 16-17, en VALERIUS MAXIMUS, *Facta et dicta memorabilia*, 6,1 ext. 3.

staat voor iemand die te allen koste, zelfs door misdaad, beroemd wil worden. In zijn geval gaat het om het in brand steken van één van de wereldwonderen, de Diana-tempel in Efese (59-60).²³

(3) Om die scherpe uitval te pareren moet Dantiscus twee dingen doen: de benadering van het probleem verruimen en de afstand tussen de twee Lucretia's doen toenemen. Het verruimen van de problematiek kwam reeds bij Augustinus voor. Zijn scherp dilemma kon de kerkvader uiteindelijk zelf niet volhouden. Met de vrouwen die tot zelfdoding overgegaan zijn om hun eer te bewaren, kan men terecht meevoelen, schrijft de kerkvader in *De civitate*, I, 17. Toch blijft hij in zijn verdere analyse radicaal volhouden dat de zelfdoding nooit onvermijdelijk is. En dat leidt tot een ernstig probleem (I, 26):

Sed quaedam, inquiunt, sanctae feminae tempore persecutionis, ut insectatores suae pudicitiae devitarent, in rapturum atque necaturum se fluvium proiecerunt eoque modo defunctae sunt earumque martyria in catholica ecclesia veneratione celeberrima frequentantur. De his nihil temere audeo iudicare. Utrum enim ecclesiae aliquibus fide dignis testificationibus, ut earum memoriam sic honoret, divina persuaserit auctoritas, nescio; et fieri potest ut ita sit. Quid si enim hoc fecerunt, non humanitus deceptae, sed divinitus iussae, nec errantes, sed oboedientes? sicut de Samsone aliud nobis fas non est credere.

Maar er zijn, zeggen ze, wel heilige vrouwen geweest die in een tijd van vervolging aan de belagers van haar kuisheid hebben proberen te ontkomen door in een rivier te springen die haar wel moest meesleuren en doen omkomen. En nadat zij op die manier zijn overleden, worden haar graven in de katholieke Kerk druk bezocht en vereerd.

Over deze vrouwen durf ik zo maar niet een oordeel te geven. Ik weet namelijk niet of Gods gezag door enigerlei geloofwaardige mededelingen de Kerk ertoe gebracht heeft haar gedachtenis zo te eren. Dat zou mogelijk zijn. Misschien hebben zij niet door een menselijke vergissing zo gehandeld, maar op grond van een goddelijk bevel, niet dwalend, maar gehoorzaamend, zoals wij dat toch ook van Samson moeten aannemen.

23 Dit verhaal staat onder meer te lezen bij VALERIUS MAXIMUS, *Facta et dicta memorabilia*, 8.14, ext. 5. Voor de actualiteit van dit *exemplum*, zie o.a. A. BOROWITZ, *Terrorism for Self-Glorification. The Herostratos Syndrome*, Kent, Ohio, 2005.

Gods ondoorgrondelijke wil biedt ruimte voor een nuancering waarvoor de scherpe dialectiek van de voorafgaande argumentatie moet wijken, zoals dadelijk vooral uit de vv. 95-96 zal blijken. Dantiscus neemt het dus resoluut op voor 'zijn' Lucretia (*nostra(m)*, vv. 65 en 93). Hij verwijt De Grave zijn te strenge oordeel (61-64). De keuze van 'onze' Lucretia voor de dood om haar kuisheid te behouden is volkomen gerechtvaardigd (65-68). Van diezelfde houding getuigen zoveel christelijke martelaressen zoals de H. Catharina van Alexandrië.²⁴ Zij hebben de dood verkozen boven ontering. Had 'onze' Lucretia de kans gekregen niet haar eigen beul te zijn, zou ze ongetwijfeld voor die mogelijkheid gekozen hebben, zoals omgekeerd in haar geval de H. Catharina voor de zelfdoding zou gekozen hebben (69-74). Tegenover haar tegenstander, die het uitsluitend op haar maagdelijkheid gemunt had, kon 'onze' Lucretia niets anders doen (75-80). Het streven naar roem en de vergelijking met Herostratus kunnen onmogelijk als argument tegen haar ingebracht worden (81-88) ... maar wél tegen de Romeinse Lucretia die daarom thuis hoort in de heidense onderwereld (89-92). 'Onze' gedoopte Lucretia hoort thuis in de hemel. En dat zij er op die manier is aangekomen, heeft wellicht te maken met Gods ondoorgrondelijke wil - het punt waar Augustinus zijn eigen scherpe redenering achter zich moest laten (93-96). De Grave die ooit meer begrip had opgebracht, zoals mag blijken uit zijn eerste, nauw bij Livius aansluitende, gedichtje, zal dus zijn ondertussen gewijzigde mening moeten herzien en terugkomen op zijn scherpe standpunt (97-98).

(4) Het antwoord van De Grave is opvallend kort: voor hem is de discussie afgesloten (99-100). Hij is niet te streng maar volgt de algemeen aanvaarde leer van de Kerk: zelfdoding kan niet en martelaren hebben nooit zichzelf gedood (101-104). Misschien is hij even meegegaan met de tegenstemmen (Livius, Dantiscus, zelfs de verruimde Augustinus!) maar hun argumenten zijn te zwak. En die zwakheid komt uiteindelijk neer op goddeloosheid (105-106). Zou

24 Het leven van de H. Catharina van Alexandrië, dochter van koning Costus, op wie keizer Maxentius verliefd werd staat uitvoerig beschreven in de *Legenda aurea*. Zie: Th. GRAESSE (red.), *Jacobi a Voragine legenda aurea* (tweede editie: Leipzig, 1801), cap. 172, p. 789-797. Een recente kritische editie, G.P. MAGGIONI (red.), *Iacopo da Varazze, Legenda aurea*, verscheen te Firenze in 1998.

hij dan de leer van de Kerk tegenspreken, die door geen argumenten te ontcrachten is? Hij mag een strenge criticus genoemd worden: hij verkiest toch de waarheid boven voortvarend gekibbel (107-110).

3. Het is duidelijk dat Dantiscus geen zin had om nog meer kritiek uit te oefenen op de kerkelijke orthodoxie. De talrijke processen en veroordelingen van ketters die tijdens die periode in de Nederlanden plaatsvonden zullen de nieuw-benoemde bisschop wel ervan weerhouden hebben zich nog verder op dat glibberige pad te wagen. Bij zijn afsluitende verzen kan men zich voorstellen dat Dantiscus voor één van de eigentijdse afbeeldingen van Lucretia's zelfdoding is gaan staan, die wellicht de concrete aanleiding tot de hele poëtische discussie vormde.

Gedichten bij schilderijen zijn geen uitzondering in de renaissance-literatuur, zoals omgekeerd veel picturale en grafische voorstellingen van tekst voorzien zijn in de afbeelding zelf of als onderschrift. In Vives' reeds vermelde twaalfde dialoog *Domus* van de *Linguae Latinae exercitatio* is bij het bezoek aan een huis de zelfdoding van Lucretia te zien als eerste schilderij in een reeks van voorbeeldige mannen en vrouwen uit het heidendom en het christendom en is op het schilderij een korte kritische zin aangebracht, duidelijk ter attentie van minder kuise dames: 'Multae hoc mirantur, quia non cuique tantum dolet' - 'vele vrouwen brengen hier bewondering voor op, omdat niet alle er evenveel onder lijden'. In Duitsland en de Nederlanden was de zelfdoding van Lucretia een bijzonder geliefd onderwerp bij schilders en grafici van de vroege renaissance. Onder de Brugse kunstenaars is het vooral de Meester van het Heilig Bloed die herhaalde keren de zelfdoding van Lucretia uitgebeeld heeft.²⁵ Soms wordt in de achtergrond van de zelfdoding de verkrachtingsscène voorgesteld. Dit is het geval bij de Antwerpse en met de Brugse meesters gerelateerde Meester van de Vrouwelijke Halffiguren.²⁶ Dantiscus' laatste verzen zouden precies passen als poëtisch commentaar bij een dergelijk kunstwerk dat de twee fasen van het drama uitbeeldt.

25 C. RIMAUX, *Lucretia in de Duitse en Nederlandse traditie van de vroege zestiende eeuw: een iconografische studie*. Scriptie Universiteit Gent, 2010-2011 (te raadplegen via het internet), p. 62-65; afb. 2.74-79; zie ook p. 68-69 voor Ambrosius Benson.

26 RIMAUX, *Lucretia*, p. 73-76, afb. 2.88; zie ook, voor een gravure van Frans Crabbe van Esplegehem, p. 69-73, afb. 2.85.

Meester van het H. Bloed (actief te Brugge tussen 1500 en 1520),
Lucretia (BOEDAPEST, Szépművészeti Múzeum)

De dichter vraagt haar waarom zij zichzelf gaat neersteken. Met de ideeën van Augustinus biedt hij haar om zo te zeggen een laatste kans om het niet te doen: waarom niet geloven in haar kuisheid en in de weerloosheid van haar lichaam tegenover geweld (1-4)? Haar zelfdoding zal als een schuldbekentenis overkomen, wat ook weer Augustinus suggereerde in het eerste deel van zijn snijdend dilemma (5-6). Ze was beter omgekomen voordat ze toegaf aan Tarquinius -wat met Dantiscus' barbaarse Lucretia gebeurd is (7-8). Tegenover dit beeld staat dan - als een tweede tafereel - hetgeen zich effectief heeft voorgedaan. Dantiscus werkt het uit in een wat onhandig spel rond de rol van de dolk. In zijn voorstelling had Lucretia er al één bij zich, toen ze uit vrees voor Tarquinius' wapen toegaf, en gebruikt ze haar wapen nu - te laat - om zichzelf

te doden (9-12). In zijn besluit laat Dantiscus de verleide Lucretia in complete verwarring naar de onderwereld verdwijnen en voegt hij er enigszins ironisch aan toe dat uitgerekend zo iemand als voorbeeld van kuisheid moet gelden (13-14).

ONTSTAANSPERIODE VAN DEZE GEDICHTEN

Zoals voordien al aangestipt, vormt de datum van de brief van Eobanus Hessus (4 april 1531) de *terminus ante quem*. Anderzijds levert de titel van de *Contentio* een *terminus post quem*. Dantiscus wordt er inderdaad voorgesteld als *episcopus Culmensis*, als bisschop van Chełmno (Kulm), een benoeming die hem in 1530 ten deel viel.

De tijdsperiode tussen beide *termini* kan nog enigszins bijgesteld worden, indien men enerzijds in rekening brengt dat Dantiscus en De Grave elkaar pas kunnen ontmoet hebben enige tijd na Dantiscus' aankomst in de Nederlanden, hoogstwaarschijnlijk dus tussen einde januari en einde maart 1531. Anderzijds heeft Dantiscus die gedichten opgestuurd aan Eobanus Hessus in Nürnberg; zelfs al heeft Eobanus onmiddellijk geantwoord (op 4 april), dan nog lijkt het redelijk aan te nemen dat Dantiscus zijn brief samen met het gedicht *De duabus Lucretiis* ten vroegste rond half maart verstuurd heeft.

DANTISCUS' AUTEURSCHAP ONDER VUUR?

De ontdekking van het eerste deel van de *Contentio* en van Dantiscus' laatste gedicht tussen de gedichten van Andreas Cricius (Krzycki, °1482-†1537) en met name in het zesde boek (*Carmina amatoria*), kon aanvankelijk enige twijfel voeden over Dantiscus' auteurschap.²⁷ Met deze Poolse humanist, secretaris van de Poolse

27 Voor Cricius zie de notitie van H. KOWALSKI in: BIETENHOLZ & DEUTSCHER, *Contemporaries of Erasmus*, dl. II, 275-278. De twee gedichten bevinden zich in *Andreae Cricii Carmina*, ed. Casimirus Morawski, *Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochanovium*, 3 (Krakau, 1888), p. 197-201 (vooral p. 199-201). Wellicht is hier de plaats om op te merken dat de uitgever suggereerde (p. 199, n. 2) dat de koningin-moeder wel eens Bona Sforza zou kunnen zijn, de tweede echtgenote van koning Sigismund I, die haar zoon Sigismund August behulpzaam wou zijn. Indien dit waar zou zijn, dan kon de *Contentio* nauwelijks ontstaan zijn vóór 1537, het jaar van Cricius' overlijden. In dit jaar werd de jonge Sigismund August zeventien, en hij was daarenboven geen koning.

koningin en koning en later bisschop en aartsbisschop, onderhield Dantiscus vanaf zijn jeugd enge vriendschapsbanden, zoals hun onderlinge correspondentie over de jaren heen laat uitschijnen. Het is dan ook uiterst onwaarschijnlijk dat Dantiscus schaamteloos een paar gedichten van Cricius onder zijn naam naar andere vrienden zou gestuurd hebben. Een ander scenario lijkt veel meer voor de hand te liggen.

De uitgever zelf van Cricius' gedichten noteerde in zijn voorwoord dat zich tussen de gedichten van Cricius die hij had kunnen recupereren heel wat epigrammen van anderen bevonden. Enkele ervan zouden door Cricius zelf uit belangstelling gekopieerd kunnen zijn, andere door de man die grotendeels verantwoordelijk was voor het verzamelen van Cricius' verzen, Stanislaus Górski, kanunnik en secretaris van Piotr Tomicki (°1464-†1535), zelf vice-kanselier van de koning vanaf 1515 en bisschop van Przemyśl (1514), Poznań (1520) en Krakau (1525).²⁸ De Poolse geleerde Ryszard Ganszyniec was er zelfs van overtuigd dat nog heel wat meer gedichten die door Morawski aan Cricius toegeschreven geweest waren, niet uit zijn pen waren gevloeid.²⁹

Men kan dus met vrij grote zekerheid stellen dat Dantiscus de auteur is geweest van verschillende delen in de *Contentio*, evenals van het derde gedicht *In Lucretiam Romanam*. Hij liet deze verzen in de handen van Stefaan de Grave, wiens vriend Antonius van Schoonhove ze ontdekte tussen zijn papieren en ze publiceerde in oktober/november 1544, met het volgende titelblad:

Stephani Comitiss Bellocassii Sylvula carminum non minus docta quam iucunda. Cum nonnullis epitaphiis Marci Laurini et Iohannis Lodovici Vivis, Brugis, Typis Roberti Gualteri & Erasmi Verreeckii sociorum typographorum, M.D.XLIIII.

28 *Ibid.*, p XIX: 'Quorum carminum nonnulla sine dubio in codicillis ipsius Cricii sunt inventa, epigrammata aliorum auctorum, quibus delectabatur, excerptis; alia vero a Gorscio addita videntur.'

29 R. GANSZYNIEC, 'Polonolatina. X. Ps.-Criciana', in: *Pamiętnik Literacki*, 25 (1928), 55-60. Maar zie het meer realistische oordeel van Cl. BACKVIS, 'Un poète latin de la Pologne humaniste: André Krzycki - Andreas Cricius (1482-1537)', in: *Latomus*, 6 (1947), 45-67 (p. 53).

STEPHANI COMITIS BELLOCASSII

Syluula carminum, non minus do-
cta quàm iucunda.

Cum nonnullis Epitaphijs Marci Laurini
& Iohannis Lodouici Viuis

BRVGIS,
Typis Roberti Gualteri & Erasmi Verreeckij
sociorum typographorum.
M. D. XLIII.

Stephani Comitis Bellocassi Sylvula carminum... (Brugge, 1544).

BIJLAGE

[Stefaan de Grave]: de Romeinse Lucretia

Wat rest er mij nog ongeschonden, nu ik de bloem van mijn eerbaarheid verloren heb?
Mijn geweten is nochtans zuiver; daarvan zal mijn dood spoedig getuigenis afleggen.
Geen overspelige vrouw zal naar mijn voorbeeld verder kunnen leven:
al pleit ik mij vrij van schuld, ik onttrek me geenszins aan mijn straf.

Discussie over twee Lucretia's, de Romeinse en de barbaarse, gevoerd door de eerwaarde heer Ioannes Dantiscus, bisschop van Kulm, en Stefaan de Grave

Ioannes Dantiscus

1. Een aantrekkelijke jonkvrouw leefde bij de moeder van de koning. De koning werd verliefd op haar. Toen hij haar niet kon ompraten met smeekbeden noch met cadeautjes³⁰, kreeg de moeder medelijden met haar zoon en kwam hem heimelijk te hulp.

5. Zij liet de hartstochtelijk verliefde in de kamer, waar enkel de jonkvrouw verbleef; zij borduurde er met hagelwitte handen een kunstig motief op zijden weefsel. Hij trad de kamer binnen en belaagde al dadelijk het verschrikte meisje met geweld. Maar zij lachte hem verleidelijk toe en zei: "Ik kan me maar beter voorbereiden op wat komen gaat; trek je wat terug, en ik zal je uit eigen beweging geven wat jij met geweld van mij wil afdwingen."

11. Vol verwachting bleef de hartstochtelijke minnaar voor de deur staan. Zij zocht duizend manieren om te vluchten. Maar zij was ingesloten en kon hem niet ontlopen. Om niet verkracht te worden stortte zij zich halsoverkop uit het raam met de woorden: "Ik vertrouw mij en mijn zuivere lichaam toe aan de hemelingen." En zo bewaarde zij haar eer en smoorde zijn lust in de kiem. Jullie die de heldinnen uit de Oudheid de hemel in prijzen, bestond in vroeger tijden wel een groter eergevoel?

19. In vroeger tijden doorstak Lucretia zichzelf met een zwaard nadat zij verkracht was; zij verkoos te sterven vooraleer geweld te ondergaan.

Lucretia droeg na haar verkrachting het kind van een machtige koning onder haar hart; zij bleef ongeschonden, en verkoos de dood boven de koning.

Deze Romeinsedame, gebroken door bedreigingen, gaf haar eerbaarheid prijs; maar niets heeft deze barbaarse jonkvrouw doen zwichten. Uit vrees dat de echtbreker de schanddaad naderhand zou uitbrengen maakte de Romeinse Lucretia als eerste de misdaad bekend, en doorstak zichzelf met haar eigen zwaard.

27. Door haar schande te verbergen had de barbaarse Lucretia kunnen hopen op

30 Cf. OVIDIUS, *Fasti*, II, 806: 'nec prece nec pretio nec movet ille minis.'

Lucretia Romana

(f. C.2^r)

Flore pudicitiae amisso quid erit mihi salvum?
Mens tamen est insons, mors cito testis erit.
Nulla meo exemplo uxor vivet adultera: quamvis
Me noxa absolvo, haud libero supplicio.

Contentio de duabus Lucretiis, Romana (f. C.3^v)
scilicet et barbara, inter R.D. Ioannem Dantiscum
episcopum Culmensem et Stephanum Comitem

Ioannes Dantiscus

- Regis apud matrem degebat virgo decenti
Forma, rex cuius captus amore fuit.
Quam prece nec precio quum flectere posset, amanti
Mater opem nato clam miserata tulit.
5. Immisit thalamo cupidum, quo sola puella
Texebat nivea serica picta manu.
Ingressus pavidam mox vi tentavit; at illa
Blanditias fingens talia verba dedit:
“Est quod agam quo sim magis apta, recede parumper
10. Hinc modo; quod poscis vi, tibi sponte dabo.”
Substitit ante fores spe fervidus ille recepta,
Illa fugae coepit quaerere mille modos.
Clausa tamen quum non evadere posset amantem,
praeceps stuprum ne pateretur, ait:
15. “Ex hac me superis castam commendo fenestra”,
Servato fregit sicque pudore gulam.
Dicite qui veteres extollitis Heroinas,
Estne pudicitia clarior ulla prior?
Se fixit vim passa prius Lucretia ferro,
20. Quam vi corrumpi malluit ista mori.
Haec compressa tulit prognatum rege potenti,
Casta manens regi praetulit ista necem. /
Prodidit³² haec Romana minis³³ deiecta pudorem, (f. C.4^r)
Barbara re nulla victa sed ista fuit.
25. Haec metuens facinus ne post vulgaret adulter

32 Prodidit **B**: Perdidit **C, N, O**.

33 minis **N, O**: nimis **B, C**.

rijkdom en eerbetuigingen, en allerlei privileges in haar leven. Zij had kunnen genieten van de verfijnde genoegens aan het hof van zo'n machtige vorst. Maar zij achtte het oneervol verder te leven beladen met een dergelijke schandvlek. En dus beroofde zij zich van het leven zonder schuldig te zijn, in navolging van wat de Teutoonse vrouwen lang geleden hadden gedaan. Maar toch moet zij hoger geacht worden dan hen. Zij vreesden na de dood van hun mannen aan de vijanden uitgeleverd te worden. Zij weigerde levend in de handen te vallen van een koning die haar liefhad. De prestatie van deze jonkvrouw heeft dus aangetoond in welke mate de heldendaad van de Italische Lucretia in onze streken overtroffen is geworden. O jij, gezegende maagd boven alle andere die vroegere eeuwen hebben voortgebracht, jij bent het grote sieraad van barbaarse bodem. Haar naam heb ik tot nog toe verzwegen, opdat het uitlekken van dit recente gebeuren niet tot commotie zou leiden. Later zal zij grote faam genieten.³¹

De Grave

41. Geen van beide Lucretia's verdient het geprezen te worden omwille van haar kuisheid. Zij die haar eer heeft willen bewaren, zal als voorbeeld van moed gelden. Indien je het christen geloof aanhangt, dan heeft geen van beiden een gedenkwaardige daad verricht, maar hun straf zal elk van hen niet ontlopen.

45. Indien nu rede en gevoel hen beiden beoordelen, dan moet de verkrachte echtbreekster het afleggen tegen de maagdelijke roos.

De ene verkoos de dood boven oneervolle onderwerping; de andere stierf na een smadelijke verkrachting een nog schandelijker dood.

Zij overtreft dus de Romeinse Lucretia zowel door de bloem van haar maagdelijke eer als door haar ongebroken geest.

Wat een fantastisch doorzicht! Wat een fijn bedachte woorden! Wat een sluwe list! Om op die manier de binnengesmokkelde aanbieder te kunnen misleiden.

53. De Romeinse Lucretia had evenwel in volle duisternis haar ontering kunnen vermijden, maar naar mijn mening stemde ze in al haar doortraptheid toe.

Indien je nu alles op een rijtje zet, komt geen van beiden enige roem toe, hoewel precies hun eergevoel de oorzaak was van hun beider dood. Zelfs al zou naar menselijke maatstaven hun enige lof moeten worden toegezwaid, dan nog kan geen van beiden in recht en billijkheid gelukzalig genoemd worden.

Al is het zo dat, alles wel beschouwd, elk van beiden Herostratus heeft nagevolgd, voor wie een toorts aan de basis lag van eeuwige roem.

31 SEXTUS PROPERTIUS, *Elegiarum liber quartus*, 11, 72: "Laudat ubi emeritum libera fama rogam."

- Fassa scelus, proprio concidit ense prius³⁴.
 Dedecus ista tegens potuisset opes et honores
 Sperare, et vitae commoda multa suae
 Deliciisque frui tam magni regis in aula;
 30. Vivere sed duxit turpe, manente nota.
 Sic Cymbras imitata olim se casta necavit,
 Sed tamen hinc³⁵ Cymbris anteferenda venit.
 Hostibus hae tradi amissis timuere maritis;
 Noluit haec vivens rege ab amante capi.
 35. Quantum igitur nostris virtus superatur in oris
 Itala, monstravit virginis huius opus.
 O foelix una ante alias quas prisca tulerunt
 Saecula, barbarici gloria magna soli.
 Nomen adhuc, res ipsa recens ne cognita laedat,
 40. Suppressi³⁶, quod post libera fama dabit.

Comes

- Neutra pudicitiae digna est Lucretia laude,
 Esse docet fortem, quae esse pudica volet.
 Si Christi sectare fidem, memorabile neutra
 Patravit factum, at crux sua utramque manet.
 45. Verum si ratio sensusque expendit utramque,
 Cedit virgineae moecha stuprata rosae.
 Malluit ista mori quam accumbere turpiter, illa
 A turpi accubitu turpius occubuit. /
 Ista igitur vincit Romanam flore pudoris (f. C.4^v)
50. Virginei, intacto vincit et ingenio.
 O quantum ingenium! Quam callida verba! Quis astus!
 Sic intromissum fallere posse procum.
 Illa autem in mediis evadere supra tenebris
 Quierat, assensit sed male vafra reor.
 55. Omnia si expendas, debetur gloria neutri,
 Quanquam utriusque neci gloria causa fuit.
 Etsi humana ipsis tribui laus debeat ulla,
 Neutra bono dici iure beata potest.
 Ast utraque in summa est imitata Herostraton illum,
 60. Cui fax perpetui nominis auctor erat.

34 prius **C, O**: prior **B**, manu **N**.

35 hinc **C, N, O**: haec **B**.

36 Suppressi **C**: Suppressit **B, N, O**.

Dantiscus

61. Volgens jouw streng oordeel verdient de Romeinse Lucretia helemaal geen lof, en onze barbaarse ook maar heel weinig: laat mij zeggen, met jouw welnemen, dat je elk van hen al te onverbiddeijk gebrandmerkt hebt; je hebt de hele aangelegenheid met meer nadruk dan billijk is aan de kaak gesteld.

65. Onze Lucretia was ertoe gedwongen haar kuisheid met de dood te beschermen: op geen andere manier kon zij haar eer bewaren.

Onteed worden, dan wel vrijwillig en zonder smet de dood ingaan, zeg eens, wat kan er volgens jou rechtvaardiger of heiliger zijn?

Hoeveel christengelovige maagden hebben in het verleden geen foltering doorstaan en hebben de dood niet verkozen boven ontering?

Ook zij zou met plezier gestorven zijn door de hand van de beul, liever dan zich zo hals over kop in de dood te storten om geweldpleging te vermijden. Indien de dochter van koning Costus op een dergelijke manier opgesloten was geweest, had zij wellicht wel dezelfde misdaad begaan.

75. Voor haar deur stond geen vijandelijke koning, maar een minnaar; hij had enkel een probleem met haar maagdelijkheid. Wat had zij gedaan, toen geen hulpgeroep of weerstand hielp, indien er niets aan te doen was en er geen enkel uitzicht was op vluchten? Zij zou uiteindelijk niets anders gekund hebben dan de verkrachting te ondergaan; wat had die maagd, die nooit een man gekend had, anders kunnen doen?

81. Roem was hier niet de aanleiding tot het gevecht, maar eergevoel en al wat deze verderfelijke minnaar met geweld trachtte te winnen.

De oorzaak van haar dood lag dus niet in het najagen van roem, zoals jij aangeeft, maar in het feit dat ze geen smadelijk leven wilde.

Zij streefde helemaal niet naar roem, toen zij, alleen, uit haar kamer ontsnapte uit vrees afschuwelijke schanddaden te moeten ondergaan.

Nochtans beweert jij dat zij die Herostratus navolgde, die zich een naam verworven heeft door een misdaad te begaan.

89. Op dat punt wil ik de Romeinse Lucretia niet verdedigen - wellicht werd zij aanvankelijk voortgestuwd door haar zucht naar roem, dan pas door vrees -, omdat ik denk dat zij niet met recht en reden gelukzalig kan genoemd worden, en dat zij op goede gronden naar de wateren van de Styx gebracht werd.

93. Maar ik denk dat onze Lucretia daarentegen, die door het doopselwater aan de hemelingen gewijd was, nu tussen de hemelbewoners verblijft.

Wellicht wilde God zelf dat zij op deze manier haar kuisheid bewaarde, Hij wiens oordeel niemand kennen kan.

Ofwel moet je dus je mening herzien en teruggeven wat je hebt ontnomen, ofwel zal de uiteindelijke uitkomst je ertoe dwingen, jij die je zopas kritisch erover hebt uitgelaten.

Dantiscus

- Quod Romana nihil Lucretia, nostra parumque
Barbara te duro iudice laudis habet,
Pace tua dicam, nimis acer utramque notasti,
Quam par est trutina rem graviore notas.
65. Nostra pudicitiam cum morte coacta tueri,
Non alio potuit casta manere modo.
Stupra pati, vel sponte mori sine labe, quid esse
Iustius, aut dic quid sanctius esse potest?
Nonne prius tot Christicolae tormenta puellae
70. Perpressae, stupris praeposuere necem?
Carnificisque manu cecidisset et ista libenter,
Quam sic vim vitans praecipitata mori.
Filia si regis Costi sic clausa fuisset,
Forsitan in facinus lapsa fuisset idem./
75. Astatat foribus non hostis rex, sed amator, (f. D.1^r)
Cui bellum nisi cum virginitate fuit.
Quid faceret, cum nec clamor nec lucta valeret
Ulla diu posset, nec ratio ulla fugae?
Sic tandem stuprum per vim sufferre coacta,
80. Quid prius hic expers virgo viri faceret?
Certamen dedit hic non gloria, sed pudor et res
Quam vi tentavit perniciosus amans.
Non igitur quam tu designas gloria mortis
Sed male quod nollet vivere causa fuit.
85. Ambivit nihil haec famae, quum sola cubile
Excideret metuens probra scelesti pati.
Tu tamen hanc, inquis, imitatam Herostraton illum,
Qui male re gesta crimine nomen habet.
Hic ego Romanam nolo defendere; forsan
90. Impulit hanc primum gloria, deinde metus,
Illaque quod nequeat dici puto iure beata,
Ad Stygios merito quod sit adacta lacus.
Sed nostram superis ex sacro fonte dicatam,
Inter caelestes (credo) latere deos.
95. Hocque modo castam forsan Deus ipse volebat,
Cuius iudicium noscere nemo potest.
Aut igitur recinas, detractaque redde, vel olim
Qui Criticus fueris, res dabit acta tibi.

De Grave

99. Waarom zou ik met jou zo lang blijven discussiëren? Een korte repliek volstaat. Ik ben geen al te harde rechter, heel de Kerk van Christus oordeelt zo, evenals een ganse menigte van geleerden (die beweren dat) niemand zichzelf mag ombrengen; de heiligen zijn omgekomen door andermand hand.

Wellicht zou ik daarin kunnen meegaan, al pakken zij met een zwak argument uit; en indien jij dat allemaal negeert, dan zal dit niet getuigen van zwakte, maar van ongodsdienstigheid.

Zeg dus, moet ik herroepen wat de Kerk van Christus als vaststaand voorhoudt, en wat je met argumenten niet onderuit kan halen?

Ik zal dit niet herroepen, al word ik een onbuigzame criticus genoemd: ik verkies de waarheid boven snelle verwijten.

Dantiscus tot de Romeinse Lucretia

Waarom heb je je zwaard getrokken en tracht je nu je stralend-witte borst te treffen?

En waarom dwing je je sneeuwwitte handen tot jouw verderf?

Wil je na je onttering niet de zaak van je kuisheid verdedigen, en getuigenis afleggen van het geweld dat je werd aangedaan?

Zelfs al sterf je, toch zal je niet zonder schuld kunnen zijn: altijd zullen er tekenen blijven van je verloren eer.

7. Het ware beter geweest eerder te sterven dan het vuige liefdeswerk van een dreigende Tarquinius te ondergaan. Maar uit vrees voor de dolk die de echtbreker in zijn rechterhand hield, heb jij vastgenomen wat gewoonlijk onder de kleren verborgen blijft.

11. En nadat hij zijn zoete misdaad vol wellust heeft voltrokken, doorsteek jij jezelf met het zwaard, geschonden in de waardigheid van je huwelijck.

En op die manier verleid en buiten zinnen haast je je naar de onderwereld, terwijl je, naar men zegt, een ideaalbeeld biedt voor kuisse vrouwen.

Comes

- Quid tecum longo pergam contendere filo
100. Verborum? Paucis replicuisse sat est. /
Non nimis³⁷ acer ego iudex, Ecclesia Christi (f. D.1^v)
Tota est, doctorum totaque turba virum:
Quod sibi non liceat mortem consciscere, sancti
Alterius caesi procubuere manu.
105. Forsitan et cedo³⁸: argumentum debile reddunt,
Et quae si aufers, non debile, at impium erit.
Dic igitur, recinam quod Christi Ecclesia firmat,
Quodque argumentis invalidare nequis?
Non recinam, Criticus quamvis appeller et acer,
Vera ego festinis praefero conviciis.

Dantiscus in Lucretiam Romanam

- Cur petis haec stricto tua candida pectora ferro,
Cogis et has niveas in tua fata manus?
Visne pudicitiae causam polluta tueri,
Et vim testari quae tibi facta fuit?
5. Non poteris culpa (quamvis moriari) carere:
Amisisti semper signa pudoris erunt.
Ante mori satius fuerat, quam ferre minantis
Tarquini foedum turpis amoris opus.
Sed metuens telum quod dextra gessit adulter,
10. Cepisti quod sub veste latere solet.
Hocque voluptatis facinus quum dulce peregit
Coniugii laesa te fodis ense fide.
Et sic mentis inops properas corrupta sub Orchum,
Castarum specimen te tamen esse ferunt.

37 nimis *correxi* e minus **B**.

38 cedo *correxi* e credo **B**.

De terechtstelling van een duivelse moordenaar op 23 februari 1673 in Poperinge

Tussen de heksenvervolgingen van Maije Lupaers, Vegherijne, Cathelijne, Maijken, Jacquemijne en Christijne van Beddelem in 1650-1651 en die van Marie Goddein in 1676-1677², vond er nog in 1673 in Poperinge nog een andere strafvervolging plaats waarin er sprake was van een verbond met de duivel en het met diens hulp berokkenen van schade aan medemensen, maar waarbij de vervolgte uiteindelijk niet als heks, maar als een duivelse moordenaar werd gestraft.³ Het betrof de strafvervolging van de Franse landloper en vrijgezel Jean Joigneau, die geboren was in Poigny in het bisdom Chartres en op 20 februari 1673 door een aantal boeren was aangehouden omdat hij op die dag, omstreeks 11 uur in de voormiddag, meester Jean Makeblijde⁴, licentiaat in de rechten en inwoner van Poperinge, had vermoord op de weg van Poperinge naar Abele.

Toen Joigneau Jan Makeblijde van ver zag aankomen had hij zich valselijk voorgedaan als een mankende bedelaar en smekend om een aalmoes op zijn beide knieën langs de kant van de weg gezet met een kruis in zijn handen. Makeblijde had hierdoor geen argwaan en was daarom rustig blijven doorlopen tot hij voor Joigneau kwam te staan. Op dat ogenblik sloeg Joigneau hem, geheel onverwachts en zonder ook maar ook iets zeggen, met zijn kruk op het hoofd tot Makeblijde op de grond viel. Meteen sprong Joigneau hem op het lijf en bracht hem met het handvat van zijn rapier meerdere slagen en steken toe. Intussen riep hij voortdurend: 'Abrenuntio!' ('Verzaak!'). Makeblijde werd hierbij letterlijk een oog uitgestoken en zijn ander oog pulde half uit en hing op

1 Met dank aan de doctorandi Hannelore Franck en Marjan De Smet (beiden Kulak) voor hun nuttige opmerkingen.

2 Over die processen zie J. MONBALLYU, 'Heksenvervolgingen in Poperinge (1650-1677)', te verschijnen in een volgend nummer van onze *Handelingen*.

3 Alle stukken van dat proces bevinden zich in: POPERINGE, *Stadsarchief*, Oud archief, 494.

4 Of hij familie was van baljuw Lodewijk Makeblijde wordt nergens vermeld.

zijn kaak. Makeblijde smeekte Joigneau om zijn leven te sparen waarop Joigneau hem zei dat hij hem verder niets meer zou misdoen indien hij God verzaakte. Makeblijde deed dat, maar nadat hij had gedaan, sneed Joigneau hem de keel over tot diep in de hals met een mes dat met een lederen lint aan zijn gordel hing. Vervolgens stak hij Makeblijde nog éérentwintig keer met dat mes in zijn ogen, lippen, kaken en borst. Om vast te stellen dat Makeblijde wel degelijk dood was, schopte hij met zijn beide voeten op zijn lijk, nam vervolgens zijn hoed in zijn handen, zette die op een hoopje aarde en zei spottend zei: *'Qui va là'*.

Voerlui die dat zagen gebeuren, poogden de moord te verhinderen door met stokken op Joigneau's rug te slaan, maar dat was vergeefs. Een voorbijganger uit Ieper probeerde dat ook te doen, maar slaagde daar evenmin in. Joigneau gaf hem met de platte kant van zijn rapier meerdere slagen, bedreigde hem ermee dat hij hetzelfde lot zou ondergaan als Makeblijde en riep hem toe dat hij zijn weg moest vervolgen, wat die voorbijganger uiteindelijk ook deed. Toen de voermannen en de voorbijganger waren weggelopen, doorzocht Joigneau de zakken van zijn slachtoffer en haalde er enkele papieren, een sleutel en een paar schellingen uit die hij in zijn eigen zakken stopte. Met zijn krukken en zijn rapier onder zijn arm haastte hij zich zo vlug mogelijk weg van de plaats van de moord, maar werd al vlug ingehaald door enkele boeren die hem gevangen namen ondanks het feit dat hij zich tegen zijn aanhouding met zijn rapier hardnekkig verdedigde. Tijdens die aanhouding riep hij ook voortdurend: *'Abrenuntio'* en vloekte hij alsof hij van de duivel was bezeten. Nu en dan trok hij met zijn rapier een kruis in de aarde en zei daarbij telkens dat diegene die dat kruis overschreed het met zijn dood zou bekopen. In het gevecht met zijn aanhouders liep hij een zware hoofdwonde op die chirurgijn Guillaume de Swarte op kosten van de stad Poperinge verzorgde.

De boeren leverden Joigneau uit aan de amman van Poperinge die op dat ogenblik de baljuw van Poperinge verving. De burgemeester en schepenen van Poperinge ondervroegen hem nog dezelfde dag en deden dat de dag nadien (21 februari 1673) nog eens over op basis van een vragenlijst die de amman intussen had op-

gesteld aan de hand van het gerechtelijk vooronderzoek. Tijdens zijn ondervragingen bekende Joigneau spontaan de moord op Jean Makebljide alsook dat hij drie jaar eerder in Montreuil (Frankrijk) God, zijn christelijk geloof, zijn doopsel en zijn vormsel had afgezworen en zich, terwijl de aarde onder zijn voeten beefde, met lichaam en ziel had overgegeven aan een duivel die aan hem was verschenen in de gedaante van een zwarte hond. Die duivel beval hem om geslachtsgemeenschap te hebben met een zekere Michèle, dochter van een plaatselijke herbergier, iets wat hij heel graag had gedaan. Op aanraden van een priester uit Montreuil had hij zich later in het bezit gesteld van twee doodbeenderen om schatten en verloren goederen te vinden. Eén van die beenderen stak nog in zijn reiskoffer toen hij werd aangehouden. Het tweede doodsbeen was hij intussen verloren. In zijn reiskoffer staken ook nog twee boeken met een stuk evangelie in het Vlaams. Joigneau beweerde dat hij dat die twee boeken had gekregen van een pater recollect in Kassel om hem te beschermen tegen de duivel die van zijn lichaam bezit had genomen. Hij bekende ook dat hij tweemaal per dag met zijn tong de grond likte in de vorm van een kruis.

Omdat de amman van Poperinge van oordeel was dat Joigneau hem nog niet alle details van de moord op Jean Makebljide had meegedeeld en misschien ook nog enkele andere zware misdaden pleegde, vorderde hij op 21 februari 1673 zijn ondervraging onder tortuur. De burgemeester en schepenen stonden dit toe en nog diezelfde dag om drie uur in de namiddag folterde Franchoys de Ruelle, beul van Ieper, hem in Poperinge. Voordien stak men hem in een nieuwe, linnen wambuis en een nieuwe, linnen broek.

Al na een half uur tortuur beloofde Joigneau aan de burgemeester en schepenen van Poperinge dat hij, van zodra hij uit de halsband bevrijd zou zijn, de volledige waarheid zou vertellen over de moord op Jean Makebljide en alle andere zware misdaden die hij in zijn leven had gepleegd. De burgemeester en schepenen gingen op zijn aanbod in en bevrijdden hem van de halsband. Meteen bekende Joigneau allerlei nieuwe details over de moord op Jean Makebljide. Voorts zei hij dat hij vijf jaar eerder in de Savoie een vrouw vermoord had die zich tegen hem verzette toen hij haar

wou verkrachten, drie jaar eerder in Piëmont een man met een pistoolschot had afgemaakt, in diezelfde periode in de omgeving van Orléans op de openbare weg een vrouw vermoord had en in de Languedoc midden in de dag en op een openbare weg een jonge man had omgebracht. Van een vrouw bij wie hij in Nosan Le Roy het schoenmakersambacht leerde en volgens hem een heks was, had hij een eigen duivel ('een duivel familier') gekregen die er uitzag als een zwarte kat en in een glazen fles zat opgesloten. Dagelijks gaf hij die duivel wat brood te eten⁵ en door op die duivel een beroep te doen kon hij alle vrouwen krijgen die hij wilde. Met succes deed hij dat met een vrouw in Nosan Le Roy en een vrouw in Italië. Na twee jaar gaf hij die duivel terug aan de vrouw die hem die duivel had gegeven.

Eén dag later (22 februari 1673) om negen uur in de voormiddag, vorderde de amman dat Joigneau zijn verklaringen nog eens zou herhalen voor het volledige college van burgemeester en schepenen en ook de namen zou geven van zijn mededaders en medeplichtigen. Joigneau bevestigde gewillig zijn eerdere verklaringen en zei dat hij zijn eerdere wandaden had gepleegd met de bijstand van drie Normandische landlopers.

Nog diezelfde dag, om vijf uur in de namiddag, vroegen de burgemeester en schepenen aan Joigneau wat meer details over deze laatste medeplichtigen. Maar in plaats van hun namen te noemen en te zeggen waar zij zich bevonden, trok Joigneau al zijn beken- tenissen in over de moorden in Piëmont, Savoie, Languedoc en de streek van Orléans en zei hij ook dat hij uit de zakken van Jean Makebljide geen geld had gestolen. Alle eerdere beken- tenissen hield hij wel staande.

Omdat Joigneau zijn misdaden maar bleef ontkennen, lieten de burgemeester en schepenen van Poperinge hem nog diezelfde

5 Een afbeelding van zo een duivel in een fles is te vinden in de houtsnede op het titelblad van de editie van Ludovicus Milichius' *De Zauber Teuffel* (Frankfurt, 1566). Zie voor deze afbeelding en een andere afbeelding van een duivel in een fles: R. VERVOORT, *De heksen van Bruegel. Hekserijvoorstellungen in de Lage Landen tussen 1450 en 1700*, Brugge, 2016, p. 56.

Der Zauber Teuffel:
Das ist/

Von Zaubererey/

Wartung/ Beschwehren/

Segen/ Aberglauben/ Hexerey/ vnd man

cherley Wercken des Teuffels/ wolgegründter/

vnd so viel einem Glaubigen davon zu wissen dienstlich/

gaugfamer Berichts/ nicht allein dem Gemeinen Mann/son

der auch den Weltlichen Regenten/ vnd einfeltigen Predi

gera nützlich vnd Kurtzweilig zu lesen/ Auf heiliger
Schrift vnd bewerten Scribenten/ mit fleiß
zusammen getragen / Durch

Ludouicum Milichium.

Getruckt zu Franckfurt/ M. D. L. XVI.

Afbeelding van een duivel in een fles (zie hiernaast, noot 5).
© Parijs, Bibliothèque Nationale de France

dag (22 februari 1673) een tweede keer folteren door Franchoys de Ruelle, beul van Ieper. Toen hij na twee uur foltering niets nieuws meer bekende, besloot de amman dat hij al genoeg elementen had om Joigneau veroordeeld te krijgen en vorderde hij voor hem op 22 februari 1673 een passende straf. Zoals de strafrechtspleging het toen voorschreef, vroegen de burgemeester en schepenen van Poperinge daarna vooreerst aan Joigneau of hij nog iets ter zijner verdediging had in te brengen. Toen hij daarop negatief antwoordde namen zij zijn zaak onmiddellijk in beraad.

De dag nadien al, op 23 februari 1673, velden de burgemeester en schepenen van Poperinge een eindvonnis en beslisten dat Joigneau de volgende feiten had gepleegd:

1° Van een heks in Montreuil had hij een familiale duivel gekregen die eruit zag als een kat in een glazen fles. Met deze duivel had hij twee vrouwen verleid en na een zekere tijd had hij die duivel teruggegeven aan de heks in Montreuil.

2° In Montreuil had hij ook zijn geloof, zijn doopsel en zijn vormsel afgezworen en zijn ziel en lichaam gegeven aan een duivel die eruitzag als een zwarte hond. Door toedoen van deze duivel had hij seks gehad met een herbergierster.

3° Met doodsbeenderen had hij schatten en verloren voorwerpen opgezocht.

4° Door te gebaren dat hij moeilijk kon gaan omdat hij enkele tenen had verloren had hij bedrieglijk gebedeld.

5° Op Jean Makeblijde, inwoner van Poperinge, had hij een roofmoord gepleegd.

6° Tenslotte was hij ervan verdacht om in het buitenland nog andere moorden gepleegd te hebben.

Voor deze verschillende misdaden veroordeelden de burgemeester en schepenen Joigneau nog diezelfde dag tot de volgende straffen:

1° Het slepen van zijn lichaam op een slede naar een schavot op de Grote Markt van Poperinge, waarbij de kruk waarmee hij Jean Makeblijde had geslagen en het mes waarmee hij diens keel had doorgesneden aan zijn hals waren vastgemaakt.

2° Het verbranden op het schavot van het doodsbeen dat in zijn

valies stak en van alle andere voorwerpen die daarin staken om te stelen, te roven en te moorden.

3° Het radbraken op het schavot van zijn armen en benen.

4° Het afsnijden op het schavot van zijn keel met het mes waarmee hij Jan Makeblijde had vermoord.

5° Het afhakken op een schavot van zijn hoofd met een bijl.

6° De tentoonstelling op een staak van zijn hoofd op de plaats waar de moord was gepleegd en waaraan ook de kruk en het mes waren opgehangen.

7° De tentoonstelling van de rest van zijn lichaam op een rad op het galgenveld van Poperinge.

8° De confiscatie van al zijn goederen.

Franchoys de Ruelle, beul van Ieper, voerde nog diezelfde dag de zeven eerste delen van die spectaculaire veroordeling uit. Meteen kwam er een einde aan een strafrechtelijke vervolging waarin er sprake was van een verbond met de duivel en het met diens hulp berokkenen van schade aan medemensen, maar waarvan de dader uiteindelijk wegens het seksueel verleiden van vrouwen, het bedrieglijk bedelen en het plegen van roofmoorden niet als heks werd verbrand, maar als een duivelse moordenaar werd geradbraakt, gekeeld en onthoofd.

Chirurgijn De Swarte kreeg nadien twee ponden en acht schellingen uitbetaald voor het verzorgen van de hoofdwonde van Joigneau. Een zekere Bernard de Witte kreeg 28 schellingen uitbetaald voor het leveren van het linnen hemd en de linnen broek die Joigneau moest aantrekken vooraleer hij gefolterd werd. Zeven gerechtsdienaren kregen in totaal 48 ponden uitbetaald voor het bewaken van Joigneau in de gevangenis van Poperinge. Een zekere Antheunis Roussereij kreeg negen ponden uitbetaald voor het leveren van de staak waarop het hoofd van Joigneau werd gestoken na zijn onthoofding. Meester Franchoys de Ruelle, beul van Ieper, kreeg, na enige discussie, honderd ponden uitbetaald voor zijn teerkosten en de twee folteringen en de straffen die hij had uitgevoerd. Een zekere Dieryck Verschote kreeg vijf ponden om het lichaam van Joigneau gesleept te hebben naar het schavot en het rad en om het wiel geleverd te hebben waarop het radbraken plaatsvond.

De eerste oorkonde van Filips van de Elzas te Atrecht (1167)

Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen van 1128 tot 1168, werd vanaf 1157 (zijn derde reis naar het H. Land) frequent vervangen door zijn 15-jarige zoon en opvolger Filips. Ook na Diederiks terugkeer bleef Filips actief bij het bewind betrokken en voerde hij verder de titel van graaf, terwijl zijn vader dit *de jure* was.

In 1167 kende Filips van de Elzas een jaarlijkse rente van 10 £ toe aan de Sint-Augustijnsabdij van Terwaan, om een brandstichting die hij begaan had, goed te maken. Het bedrag kwam overeen met een rente die de Veurnse Sint-Niklaasabdij hem verschuldigd was; de abdij van Terwaan moest die rente daarom in Veurne ontvangen. Vier jaar eerder had zijn vader al een gelijke rente aan de Sint-Augustijnsabdij gegeven om diezelfde brandstichting goed te maken, deze keer te betalen door de Duinenabdij, eveneens in Veurne. Dit gegeven is vrij bekend en wordt wel geïnterpreteerd als een bewijs van de jeugdige voortvarendheid van de Elzasser.¹

De originele schenkingsakte van Filips van de Elzas ging verloren. De Gentse academici Th. de Hemptinne en A. Verhulst, die de erudiete uitgave van de oorkonden van de 12de-eeuwse graven van Vlaanderen uit het huis van de Elzas verzorgden, vonden alleen een afschrift van omstreeks 1275 terug in een cartularium van de abdij, bewaard in het Rijksarchief Gent. In de 17de en de 18de eeuw werden al enkele fragmenten - zij het met een fout in de datum - gepubliceerd door Malbrancq en in de *Gallia Christiana*, maar het is niet duidelijk waarop zij zich baseerden. Een moderne uitgave kwam er pas - op basis van het vermelde cartularium - in 1925 door H. Nelis in zijn studie *Chartes inconnues de Philippe d'Alsace*, waarmee hij de regestenlijst van H. Coppieters Stochove van enkele decennia eerder aanvulde.²

¹ O.m. H. VAN WERVEKE, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat: Filips van de Elzas*, Haarlem, 1976, p. 34-35; E. DE MAESSCHALCK, *De graven van Vlaanderen, 861-1384*, Leuven, 2012, p. 151.

² Zie voor dit alles *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*, II. *Uitgave* - band I, *Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128-17 Januari 1168)*, ed. Th. DE HEMPTINNE, A. VERHULST m.m.v. L. DE MEY, Brussel, 1988, p. 427-428,

Tweede zegeltype van Filips van de Elzas, naar O. VREDIUS, *Sigilla comitum Flandriæ*, Brugge, 1639, p. 19.

Nochtans was deze oorkonde al eens gepubliceerd, op basis van een 14de-eeuws *vidimus*, dat in afschrift bewaard bleef. In 1349 bevestigde graaf Lodewijk van Male namelijk de schenking van Filips van de Elzas, waarbij hij zoals zijn voorganger de abdij in zijn bescherming opnam - en daartoe zelfs speciaal zijn *vallet* Jehan de Lille³ een *sauvegarde*-opdracht gaf. Lodewijk van Male nam hierbij de tekst van de originele oorkonde helemaal in zijn bevestiging over. Dat stuk werd gekopieerd in een kanselarijregister dat in 1898 door Th. de Limburg-Stirum gepubliceerd werd.⁴ Geen van de geleerde 20ste-eeuwse uitgevers lijkt die versie gekend te hebben.

Uiteraard kan je je afvragen of het opsporen of vermelden van de zoveelste versie van een oorkonde, waarvan het origineel of

nr. 270 (de akte van Diederik p. 348-349, nr. 223).

- 3 Jan van Rijssele, ridder, baljuw van Veurne, uit Veurne-Ambacht: zie P. DONCHE, 'Gailliards lijst van edelen van het graafschap Vlaanderen uit de tijd van Lodewijk van Male (14de eeuw)', in: *Vlaamse Stam*, 46 (2010), p. 364; F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*, Gent, 2011, p. 598 (vanaf 1351, met verwijzing naar eerder gepubliceerde adelslijst d.d. 1362-3).
- 4 *Cartulaire de Louis de Male, 1348-1358*, ed. Th. DE LIMBURG-STIRUM, dl. 1, Brugge, 1898, p. 90-91. Over dit register: J. BUNTINX, 'De XIVe eeuwse Kanselarijregisters van het graafschap Vlaanderen', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 113 (1948), p. 205-221.

(zoals hier) een oudere kopie bestaat, de moeite loont en wel wat bijbrengt.⁵ In dit specifiek geval moeten we die vraag evenwel positief beantwoorden.

Vooreerst vermeldt het *vidimus* dat Lodewijk van Male de originele akte zag en dat die nog voorzien was van het zegel van graaf Filips: *seellees de son seel*. Hoe weinig nauwkeurig dit ook omschreven is, het toont aan dat de oorspronkelijke oorkonde toen nog vrij gaaf bewaard was. Vermoedelijk betreft dit het tweede zegeltype dat Filips van de Elzas omstreeks 1167 het meest aanwendde.⁶ Een eerste type gebruikte hij minder vaak vanaf 1163, maar het komt toch nog voor tot in 1175 - het kan dus niet echt uitgesloten worden, maar het is minder waarschijnlijk. Een derde type dateert pas van later.

Dat zegel wordt blijkbaar niet vermeld in het oudere cartularium van de abdij. Lodewijk van Male zegt niet waar het origineel in zijn tijd bewaard werd, maar ongetwijfeld was dit in het abdijsarchief van Sint-Augustinus Terwaan zelf, dat immers de bevestiging en nieuwe bescherming verkreeg. Beide afschriften zullen dus op dezelfde bron, het origineel, teruggaan.

Toch stemt de tekst niet helemaal overeen. De uitgave door de Hemptinne en Verhulst wijkt namelijk voor een beperkt aantal woorden af van wat het *vidimus* van Lodewijk van Male in de uitgave van de Limburg-Stirum weergeeft: *mihi* (r. 23) is hier *monete* (sic!) geworden, *notariorum* (r. 34) werd *notarii* - beide allicht door een foute oplossing van een onbegrepen afkorting - en zo zijn er nog wat beperkte variaties.

Daarnaast is er een variant, die ons belangrijker lijkt, namelijk in de *datatio*, de dateringsformule. De eigenlijke datering is gelijk: in 1167, de *feria tertia ante festum beate Marie Magdalene*, wat 18 juli ople-

5 W. PREVENIER - beslist een ervaringsdeskundige - formuleerde hierover al meermaals zijn bedenkingen: zie o.m. 'Ontsluiting van bronnen uit de middeleeuwen', in: *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis*, ed. K. KOOYMANS e.a., 's Gravenhage, 1985, p. 13-27.

6 *De oorkonden*, p. LXXIII-LXXV en LXXXVII-XCI; R. LAURENT, *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482*, dl. I/1, Brussel, 1993, p. 156-157 en dl. II, pl. 17, nr. 17¹/bis en pl. 18, 18¹⁻².

vert.⁷ Maar waar de uitgave van de Hemptinne en Verhulst *Actum Domini anno. . .* geeft, is dit in het *vidimus Actum hoc Attrebati anno. . .* Dat betekent dat graaf Filips van de Elzas toen in Atrecht (Arras) geweest zou zijn, en dat is wel een bijkomend gegeven.

Volledigheidshalve dient vermeld dat dit geen verschrijving van de Limburg-Stirum is. Het originele cartularium van Lodewijk van Males kanselarij bevat duidelijk de volledige *datatio*, wel gelijk inclusief de plaatsaanduiding.⁸

Er zijn dus twee versies van de datering, die telkens in één afschrift voorkomen en beiden diplomatisch aanvaardbaar zijn, met hun eigen teksttraditie qua publicatie. En meer versies zijn er niet bekend. Welke versie is nu “de juiste”? Doordat het origineel niet bewaard is, lijkt dit moeilijk uit te maken.⁹ Toch durven we opteren voor de versie die Lodewijk van Male onder ogen kreeg en overleverde, de versie die we hier signaleren. Het lijkt ons immers aannemelijker dat er een woord weggelaten is in een kopie die voor eigen gebruik vervaardigd werd (nl. in het cartularium van de abdi) dan dat in een officieel - zij het ook slechts in afschrift bewaard - *vidimus* één of twee woorden toegevoegd zouden zijn (in het cartularium van Lodewijk van Male). Woorden die eigenlijk niets wezenlijks toevoegen aan de inhoud, de verplichting tot betaling van die rente aan Sint-Augustinus. Woorden evenwel die ons zoveel eeuwen later wat bijkomende informatie verstrekken over de bewegingen van graaf Filips van de Elzas, en meer bepaald over de allereerste oorkonde op zijn naam die in Atrecht uitgevaardigd werd.¹⁰

7 Bij Malbrancq en in de *Gallia Christiana* is “ante” weggelaten (zie de uitgave van de Hemptinne en Verhulst). Terzijde kan opgemerkt worden dat het *vidimus* dus bevestigt dat in de datering bij Malbrancq en de *Gallia Christiana* een fout sloop.

8 GENT, *Rijksarchief*, Varia II, nr. 506, f. 16v.

9 de Hemptinne en Verhulst (zie n. 1) wezen er op dat de oorkonde van Filips sterk schatplichtig is aan de oorkonde van zijn vader, maar ook die is niet gelocaliseerd, zodat *Attrebati* zeker niet hieruit komt; het moet een eigen localisatie van Filips betreffen.

10 Daarna pas in 1169, toen Diederik van de Elzas reeds overleden was: zie *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*, II. *Uitgave* - band II, *Regering van Filips van de Elzas (Eerste deel: 1168-1177)*, ed. Th. DE HEMPTINNE, A. VERHULST m.m.v. L. DE MEY, Brussel, 2001, p. 57-59, nr. 309.

Juan Luis Vives en een veranderende houding tegenover armoede en jongerencriminaliteit

Met *Over de hulp aan de armen* zorg R. Debaene voor de eerste vertaling naar het modern Nederlands van het werk *De subventione pauperum* uit anno 1526 van de Spaanse humanist Juan Luis Vives (1493-1540) en dat alleen al is een grote verdienste. Debaene beoogt met deze nieuwe vertaling geen wetenschappelijke uitgave, maar eerder een toegankelijke tekst, geschikt voor een breed publiek. In de inleiding neemt de vertaler de lezer mee doorheen alle verschillende visies die bestaan op Vives en zijn *magnum opus*: moeten we Vives beschouwen als 'een progressieve humanist' of toch eerder als 'de ideoloog van het kapitalisme'? Op deze wijze tracht de auteur de tekst van Vives te demythologiseren en terug te brengen tot de eigenlijke bewoordingen van Vives. Doorheen de inleiding voel je duidelijk de overtuiging van de auteur dat de tekst ook vandaag nog een grote waarde heeft. De worsteling die de tekst van Vives kenmerkt - tussen menselijkheid en de harde hand - is immers vandaag nog steeds relevant. Na de inleiding volgt de eigenlijke vertaling van de tekst. De auteur baseerde zich hierbij voornamelijk op de Engelstalige vertaling en de originele Latijnse tekst zoals deze werd uitgegeven door C. Mattheeussen en C. Fantazzi. De tekst leest zeer vlot en is goed te volgen door de indeling in paragrafen. Debaene verkoos om de oorspronkelijke Latijnse tekst niet weer te geven en om zo weinig mogelijk voetnoten en verwijzingen toe te voegen aan de Nederlandse vertaling, wat zeker te verantwoorden is in het licht van een toegankelijke tekst. Hierin slaagt Debaene zonder twijfel, toch zijn er enkele bemerkingsen te maken bij deze uitgave.

Waar de inleiding uitblinkt in het schetsen van de verschillende visies op Vives' tekst, schiet ze te kort wat de bredere context betreft. Zowel de situatie van voor de hervormingsgolf waartoe

Vives behoorde als andere voorbeelden van hervormingsinitiatieven, zoals de hervorming in leper van 1525, worden niet vermeld. De auteur laat ook achterwege te wijzen op de relatief beperkte impact van de tekst van Vives op het eigenlijke beleid. Hierdoor lijkt de tekst in een vacuüm te zweven terwijl een goed begrip van de context en maatschappij waarin de tekst tot stand is gekomen, onontbeerlijk is voor een goed begrip. Ook het ontbreken van extra uitleg bij de tekst zelf, al dan niet in de vorm van voetnoten, bemoeilijkt een correcte interpretatie. De lezer die op zoek is naar een goede Nederlandse vertaling met een korte inleiding zal zeker tevreden zijn met dit boek. De lezer die echter meer omkadering verwacht, zal op zijn honger blijven zitten. Ook het ontbreken van een aanvullende bibliografie kan voor de lezer die op zoek is naar extra informatie een teleurstelling zijn.

Een boek dat goed aantoont dat het werk van Vives belangrijk en relevant blijft, is *Sluit ze op...: jongeren in de criminaliteit 1400 tot nu* van Romain Vanlandschoot. In dit werk, dat intussen al dateert uit 2008, geeft de auteur een overzicht van de aanpak van jongeren die in armoede en criminaliteit verzeilen tussen ruwweg de late middeleeuwen en vandaag. In negen hoofdstukken, chronologisch en thematisch opgedeeld, gaat Vanlandschoot op zoek naar de wortels van het huidige bijzondere jeugdzorgbeleid. Het boek is een zeer gedegen literatuurstudie, waarvan ook de uitgebreide voetnoten aan het einde van elk hoofdstuk getuigen, maar brengt geen nieuw bronnenonderzoek. De start van een specifieke aanpak bij jongeren moeten we volgens Vanlandschoot plaatsen bij het verschijnen van *De subventione pauperum* van Vives. Het is in deze periode, zo beargumenteert de auteur, dat er voor het eerst belang wordt gehecht aan onderwijs en opvoeding voor jongeren en dat er een specifieke aanpak ontstaat die zich daarna verder zal ontwikkelen. De auteur onderscheidt hierbij een slingerbeweging tussen een hardere aanpak gericht op bestraffen en een zachtere methode gericht op opvoeden. Het is de verdienste van de auteur om al deze literatuur bij elkaar te brengen en te verwerken. Zeker in de eerste hoofdstukken plaatst hij de lokale ontwikkelingen steeds in een ruimer kader van Europese en internationale ontwikkelingen. Dit zorgt ervoor dat er weinig voorkennis nodig is om de belangrijkste evoluties te kunnen begrijpen.

Helaas laat de auteur deze bredere context achterwege bij het laatste hoofdstuk dat zich uitsluitend beperkt tot België. Deze breuk met de andere hoofdstukken is hinderlijk voor de lezer die plots geen informatie meer krijgt over verschillende landen en casussen die in de vorige hoofdstukken wel werden uitgewerkt. Dit laatste hoofdstuk is een ellenlange opsomming van verscheidene wetten en maatregelen in België waardoor het moeilijk leesbaar is en geen duidelijke boodschap bevat. Doordat er ook geen echte conclusie volgt, enkel een beperkt nawoord, blijft de lezer met een gevoel van onvolledigheid achter, wat zeer jammer is.

Wanneer we de houding van deze twee zeer verschillende werken ten aanzien van Vives vergelijken, komen we tot interessante parallellen. Beide studies zien het verschijnen van *De subventionone pauperum* van de humanist Vives als een kantelmoment in de aanpak van respectievelijk armoedebestrijding en (jongeren) criminaliteit. Spijtig hierbij is dat beide auteurs weinig aandacht besteden aan de situatie van voor de hervormingsbeweging van de zestiende eeuw, noch aan de effecten van de tekst van Vives. Zonder afbreuk te willen doen aan het belang van *De subventionone pauperum*, is het zo dat er op verscheidene vlakken sprake is van continuïteit, waardoor er vraagtekens kunnen geplaatst worden bij de tekst van Vives als kantelmoment. Dat beide auteurs nalaten dit te doen, is een gemiste kans. Desondanks leren beide monografieën ons veel over hoe de samenleving omging én omgaat met zij die aan de marge van deze samenleving vertoeven.

Hannelore Franck

Juan Luis VIVES, *Over de hulp aan de armen*, Raf DEBAENE (vert.). - Zoetermeer: Uitgeverij Klement, 2015. - 148 p. - ISBN 978 90 86871711
Romain VANLANDSCHOOT, *Sluit ze op... : jongeren in de criminaliteit 1400 tot nu*. - Leuven: Davidsfonds, 2008. - 295 p. - ISBN: 978 90 5826 539 5

Ondergrondse drukkers en anonieme drukken in de zestiende eeuw

De zestiende eeuw is de eeuw van het boek. In deze mediarevolutie waren de Nederlanden prominent aanwezig. Wat drukkerswerkplaatsen toen de wereld instuurden, werd de voorbije jaren in kaart gebracht in nationale bibliografieën of, meer precies uitgedrukt, in *short title* catalogi op basis van bestaande exemplaren. *Belgica Typographica 1541-1600* (BT)¹ repertorieert edities die in de Zuidelijk Nederlanden, zeg maar België, werden uitgebracht; de tegenhanger voor de Noordelijke Nederlanden, zeg maar Nederland, werd *Typographia Batava 1541-1600* (TB)² gedoopt. Eerder hadden Wouter Nijhoff en Maria Elisabeth Kronenberg de postincunabelenperiode (1501-1540) voor hun rekening genomen. Deze *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540* onderscheidde zich van BT en TB door de gehele Nederlanden voor zijn rekening te nemen en dit in de vorm van uitgebreide, analytische beschrijvingen.

Typographia Batava kwam uit in 1998 en is het levenwerk van de Nederlandse bibliograaf Paul Valkema Blouw (1916-2000). Tijdens het samenstellen van dit bibliografisch naslagwerk werd Valkema Blouw geconfronteerd met flink wat anonieme drukken, boeken die zonder drukkersadres of onder pseudoniem op de markt werden gebracht, zowat een derde van de circa 7.500 edities die hij bijeen had gebracht. In de TB zijn de meeste van deze anonieme drukken nu wel toegewezen aan een concrete drukker-uitgever. Het betrof, in deze tijd van religieus en politiek verzet, vaak ondergrondse werkplaatsen of ateliers in vluchtelingengemeenten in Duitsland, Engeland en, in mindere mate, Frankrijk. Het onderzoek waarin Valkema Blouw vaak in onnavolgbare detectivestijl deze schijnadressen ontmaskerde, vergeten drukkers

1 E. COCKX-INDESTEGE, G. GLORIEUX & B. OP DE BEECK (ed.), *Belgica Typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Nieuwkoop, 1968-1994, 4 vols.

2 P. VALKEMA BLOUW, A.C. SCHUYTVLOT (bewerkt door), *Typographia Batava 1541-1600: repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600 = A repertorium of books printed in the Northern Netherlands between 1541 and 1600*, Nieuwkoop, 1998, 2 vols.

tot leven wekte en verborgen netwerken blootlegde, ligt besloten in 36 verspreide artikelen, gepubliceerd in de periode 1979-2004. Deze artikelen werden nu postuum door Ton Croiset van Uchelen en Paul Dijstelberge gebundeld in *Dutch typography in the sixteenth century*. In dit monument, net geen duizend bladzijden in groot formaat, staan deze artikelen in chronologische volgorde, alles in een keurige Engelse vertaling door Alastair Hamilton. *Typographia Batava* en *Dutch typography in the sixteenth century* horen duidelijk samen. Samen vormen ze het levenswerk van een volbloed bibliograaf die zich als jongeman bekwaamde binnen het Nederlandse antiquariaat (Beyers in Utrecht, Menno Hertzberger in Amsterdam) en zich vanaf 1968, in de schoot van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, voltijds vastbeet in het toen al een aantal jaren lopende project voor de zestiende-eeuwse Nederlandse *Short Title Catalogue*. Wat toen een project van een drietal jaren leek, nam uiteindelijk 30 jaar in beslag, maar leverde, naast een STC met 7.438 beschrijvingen, ook een corpus van boekhistorische artikelen van bijzonder hoog niveau op. Valkema Blouw combineerde in zijn onderzoek een uitzonderlijke typografische kennis - een scherp oog en een feilloos geheugen - met een diep historisch inzicht en een uitstekende kennis van de gespecialiseerde literatuur, en vertaalde dit alles in een toegankelijke, verhalende stijl. Het is veelzeggend dat de artikelen waarvan sommige meer dan 30 jaar oud zijn, er vandaag nog steeds staan en dat de ingreep van beide tekstuitgevers beperkt kon blijven tot een algemene opfrisbeurt.

Wie geïnteresseerd is in boekgeschiedenis, is ongetwijfeld vertrouwd met Valkema Blouws werk en zal de uitgave van deze verzamelde artikelen heel hard toejuichen. Interessant is dat de netwerken die in deze artikelen aan de orde zijn, zich niet laten opsluiten binnen de categorieën Zuidelijke of Noordelijke Nederlanden. Dit maakt dat ook de lezer van de *Handelingen* hier best aan zijn trekken komt, met drukkers, uitgevers en edities die verbonden zijn met Brugge of met Vlaanderen.

Zo laat de titel “A Printer in Four Countries: Albert Christiaensz in Vianen, Sedan, Emden and Norwich, 1565 to 1570”, (p. 753-790), aanvankelijk gepubliceerd in *Quaerendo* in 1996, niet vermoeden

dat hier de queeste naar de drukker en uitgever van de anoniem uitgegeven satirische sermoenen van de Brugse minderbroeder Cornelis van Dordrecht (“Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht”, 1569) een bevredigende oplossing krijgt. Vooral op basis van typografisch onderzoek, in het bijzonder van initialen en ornamentele randen, toont Valkema Blouw aan dat deze scherpe satire gedrukt werd door Albert Christaensz in de Engelse stad Norwich. Christaensz, wellicht afkomstig uit Antwerpen, had reeds een fel bewogen carrière als ondergronds drukker achter de rug, toen hij in Norwich aan de slag ging. Hij deed dit in een werkplaats die werd gefinancierd door Anthony de Solepme, een protestantse koopman uit Mechelen die in 1566 naar Antwerpen was verhuisd, maar na het Wonderjaar 1566 de wijk had genomen naar Norwich. Christaensz en De Solempne werden bovendien allebei bij verstek veroordeeld door Alva’s Raad van Beroerten. In eenzelfde beweging maakt Valkema Blouw duidelijk (p. 775, noot 76) dat het vervolg op de sermoenen (“Het tweede boeck van de sermoenen”) in 1578 door Willem Silvius in Leiden werd gedrukt.

In “The Anonymous Work of Gillis van den Rade, Antwerp 1577 to 1585” (p. 897-911) laat typografisch onderzoek Valkema Blouw toe om vooral de Antwerpse drukken van Gillis van den Rade (Aegidius Radaeus, ca. 1540-ca. 1620) in kaart te brengen. In de jaren 1577-1585 zette Van den Rade zijn Antwerpse drukpers volop in ten dienste van Willem van Oranje en de Opstand tegen Spanje. Zo drukte hij er in 1582 het *Waerachtig verhael* (Nederlandse en Franse editie, BT 7156 en 4805), een verhaal in pamfletvorm over de aanslag op Willem van Oranje in het Brugse prinsenhof in dat jaar. Nochtans was Van den Rade een Gentenaar, leerling en gezelschap bij Hendrik van den Keere, die pas na 1569, toen hij zich zelfstandig vestigde, voor Antwerpen koos. Tijdens deze Antwerpse periode, in 1576, dook Radaeus plots in Brugge op. Het colofon van de vijfde folio over de Romeinse geschiedenis (*Sicilia et Magna Graecia* en *Siciliae historia posterior*), het ambitieuze Brugse editieproject van Marcus Laurinus en Hubertus Goltizus, vermeldt dat Aegidius van den Rade dit deel drukte in opdracht van Goltizus. Bovendien diepte Albert Schouteet uit het Brugse stadsarchief een rekwes van Radaeus aan het stadsbestuur van Brugge op waarbij de drukker in hetzelfde jaar 1576 steun vroeg om in deze stad een geleerde drukkerij op te richten, zeg maar om

de werkplaats van Goltzius over te nemen. Er kwam niets van in huis en over Radaeus' passage in Brugge is er intussen niets meer bekend³. Over de productie van Van den Rade in de daarop aansluitende periode, toen hij opnieuw naar de Scheldestad toog, zijn we nu met Valkema Blouw wel goed ingelicht. In 1585 ten slotte trok Radaeus naar het noorden en werd hij drukker van de Staten van Friesland en van de Academie van Franeker.

Ten slotte stippen we nog een derde casus aan waarvan bouwstenen verspreid liggen in opeenvolgende artikelen van Valkema Blouw. In het spannende artikel "The Secret Background of Lenaert der Kinderen's Activities, 1562 to 1567" (p. 173-217) treedt één van de meest intrigerende figuren van de zestiende-eeuwse boekgeschiedenis uit de schaduw. Lenaert der Kinderen werd lange tijd voor een fantoom aanzien: zijn naam werd enkel aangetroffen op de titelpagina van vijf bijbeledities die in de jaren 1562-67 in Emden het licht zagen. Emden was een bescheiden havenstad in Oost-Friesland, aan de monding van de Eems, maar een belangrijk schuiloord voor politieke en religieuze vluchtelingen uit de Nederlanden. Zo reconstrueerde H.F. Wijnman in de jaren 1963-1966 de activiteiten van de boekdrukker Willem Gailliard in Emden en hij kwam hierbij tot het besluit dat Lenaert der Kinderen een pseudoniem was die door Gailliard werd gehanteerd. Valkema Blouw maakte van Der Kinderen wel degelijk een man van vlees en bloed en plaatste hem binnen het geheime netwerk dat in de jaren zestig door Christoffel Plantijn werd gecreëerd om een flink aandeel van de lucratieve productie van volkstalige Bijbels naar zich toe te trekken. In Emden werkte Lenaert der Kinderen daartoe inderdaad samen met Gailliard, wat onder meer blijkt uit het delen van dezelfde letterkorpsen. Dit levert een scherper beeld op

3 A. SCHOUTEET, 'Rade, Gillis van den', in: *NBW*, 5 (1972), kol. 709-717. H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "private press" in de Nederlanden: Marcus Laurinus en de "Officina Goltziana"', in: IDEM, *Uit de wereld van het boek, I: humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam, 1975, p. 77 volgt Schouteet en vermoedt bovendien dat Radaeus reeds in 1574, bij de vierde folio (*Caesar Augustus*, het tweede deel van de *Historiae imperatorum caesarumque Romanorum*), aan het roer stond in Goltzius' atelier. De La Fontaine Verwey voegde in voetnoot (p. 83, n. 21) toe dat Sybren Sybrandy Schouteets opvattingen over Van den Rades Brugse jaren bestrijdt in een niet gepubliceerde studie. Intussen is er van S. SYBRANDY, *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer*, Leeuwarden, 2005.

van de activiteiten van Willem Gailliard en van zijn vader Jan, die het boekenbedrijf van de zoon in Emden mee hielp financieren. Jan en Willem Gailliard waren afkomstig uit Brugge en hadden in de jaren 1550 als protestanten deze stad de rug toegekeerd om in Emden een nieuw bestaan op te bouwen. Zo zien we in het bloeiende protestantse boekenbedrijf in deze Oost-Friese stad Lenaert der Kinderen en de Bruggeling Willem Gailliard in de jaren 1560 lange tijd zij aan zij werken. Over de Brugse antecedenten van vader en zoon Gailliard blijven we evenwel in het duister tasten. Dat valt overigens buiten de scope van Valkema Blouws onderzoek.

Dutch typography in the sixteenth century is een boek met vele verdiensten. De onderwerpen die worden behandeld, zijn alle nauw met elkaar verweven. Bijgevolg laten de artikelen zich veeleer lezen als hoofdstukken van een monografie dan als losse bijdragen. Net daarom is het jammer dat de beide tekstuitgevers daar waar Valkema Blouw verwijst naar vroeger werk, de oorspronkelijke verwijzingen naar tijdschriften en verzamelwerken niet hebben vervangen door de plaats van deze artikels in deze nieuwe verzamelbundel. De focus lijkt smal, maar de Brugse voorbeelden die we hierboven schetsen, geven aan hoe ver dit onderzoek wel reikt. De wijze waarop complexe en schijnbaar onoplosbare problemen in verband met anonieme boeken vanuit een doorgedreven acribie telkens opnieuw een oplossing krijgen, maakt het lezen van dit boek tot een avontuur. Ook wie niets heeft met zestiende-eeuwse boekgeschiedenis kunnen we dit boek sterk aanbevelen. De kans is groot dat hij dit onderwerp niet meer loslaat.

Ludo Vandamme

Ton CROISET VAN UCHELEN & Paul DIJSTELBERGE (ed.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century: the collected works of Paul Valkema Blouw*. - Leiden-Boston: Brill, 2013. - XXII, 996 p.: ill. - (*Library of the Written World*, 18; *The Handpress World*, 12). - 978 90 04 25654 5

Bolwerk Brugge. Bezette Stad in 14-18

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bezet het Duitse leger het grootste deel van België. Onmiddellijk deelt de bezetter het land op in verschillende zones. Een van deze zones is het 'Marinegebied'; het omvat Brugge en omliggende gemeenten. Ook de kuststreek is in handen van de Duitse marine. De haven van Zeebrugge wordt een uitvalsbasis voor de Duitse onderzeeërs die dood en verderf zullen zaaien onder de geallieerde en neutrale schepen.

Bolwerk Brugge: bezette stad in 14-18 van Sophie De Schaepdrijver is de begeleidende publicatie bij de tentoonstelling die tussen 2014 en 2015 plaatsvond in Brugge. In acht hoofdstukken vertelt de auteur het relaas van Brugge als bezette stad tijdens de Grote Oorlog. Het boek is chronologisch opgebouwd en neemt de lezer mee in het boeiende Brugse oorlogsverhaal. Eerst schetst de auteur op prachtige wijze een beeld van Brugge dat zich in de 19de eeuw traag ontwikkelt en waar begin 20ste eeuw de behoudsgezinde katholieke elites het voor het zeggen hebben. Voorop in dit eerste hoofdstuk staat de Brugse scepsis tegenover de roman *Bruges La Morte* van Albrecht Rodenbach.

Het uitbreken van de oorlog komt in het tweede hoofdstuk aan bod. Maar het geheel leest als een trein en de lezer wordt meegesleept doorheen de spannende eerste oorlogsmaanden. Alles wordt bekeken vanuit een Brugs perspectief. Aan de hand van citaten uit lokale kranten en uit dagboeken van Bruggelingen wordt de Duitse inval op een erg bevattelijke manier geschetst.

In het derde hoofdstuk wordt Brugge door de Duitsers ingenomen. Zeer gedetailleerd beschrijft De Schaepdrijver deze inname. Alle personen worden met naam en toenaam genoemd. De auteur verontschuldigt zich bijna voor deze details, maar geeft er onmiddellijk de context bij. De ceremoniële overgave van de stad - als lezer ben je er als het ware bij - heeft een functie. De Duitse bezetter toonde hiermee zijn macht en maakte ermee duidelijk dat hij

niet schuwde om geweld te gebruiken. De Bruggelingen wisten al van het geweld dat in andere dorpen en steden was gebruikt, dus waren ze maar al te blij dat de inname van de stad - op een enkel incident na - geweldloos was verlopen. Maar hiermee schikte het stadsbestuur en daarmee natuurlijk ook de hele stad zich voor het eerst naar de wil van de nieuwe heersers. En deze onevenwichtige relatie komt in de volgende hoofdstukken steeds duidelijker naar voren.

In het vierde hoofdstuk beschrijft de auteur hoe de Duitsers hun aanvankelijke oorlogsplannen grondig moeten aanpassen aan de nieuwe realiteit: een langdurige bezetting. Hieruit vloeit de genese van de onderzeese oorlog om de geallieerde blokkade te doorbreken en zelfs om een tegenblokkade uit te voeren. Brugge is hiervan een eerste slachtoffer, want de haven van Zeebrugge wordt een belangrijke uitvalsbasis voor de Duitse onderzeeërs. De uitbouw van deze basis volgt in het volgende hoofdstuk. Interessant zijn de fragmenten uit de brieven van de Duitse soldaat Rudolf Schröder die, ondanks het zware werk, zijn verblijf aan de Vlaamse kust omschrijft als een vakantie. Sophie De Schaepdrijver brengt ook de rol van de duikboten en het verschuiven van de grenzen van het geweld zorgvuldig in kaart. Ze heeft voldoende aandacht voor het dagelijkse leven in het bolwerk Brugge en voor de clandestiene Brugse verzetsbewegingen tegen de Duitse bezetter. Fascinerend en minder bekend is de rol van het Bisdom Brugge en meer bepaald die van de conservatieve bisschop Waffelaert tijdens de bezetting. Hij hield er heel andere opvattingen op na dan de patriottische en strijdlustige kardinaal Mercier.

In het zesde hoofdstuk wordt steeds duidelijker dat het bezettingsregime verhardt: het opeisen van goederen, het deporteren van werklieden en de escalatie van de duikbotenorlog op zee. Dit laatste wordt haarfijn omschreven aan de hand van een simpel voorbeeld. Hieruit blijkt dat een enkel voorval - het lekken van informatie door een passagier van een gekaapt schip - leidt tot een veel scherpere campagne op zee, nl. het niet langer kapen van schepen, maar ze onverwijld torpederen. De confrontatie en zelfs regelrechte botsingen tussen het stadsbestuur en het Marinekorps

lopen als rode draad door het boek: bij de executies van spionnen, bij de opeising van werklieden enz. Steevast trekt het stadsbestuur aan het kortste eind.

In het volgende hoofdstuk gaat de auteur op hetzelfde elan verder. De beschrijvingen van de oorlog op zee die vanuit Brugge wordt gevoerd gaan naadloos over naar het leven in de bezette stad. De vertwijfeling van de Belgische burgers die getroffen worden door geallieerde luchtbombardementen en hoe de Duitsers hier handig op inspelen, wordt haarfijn beschreven. De flauwe houding van de Brugse bisschop doorheen de hele oorlog komt hier opnieuw aan bod. In het laatste hoofdstuk bereiken de bezetting en het oorlogsgeweld een dieptepunt. Grote armoede treft de stad, de *Flamenpolitik* steekt ook in Brugge de kop op, de haven van Zeebrugge ligt meermaals onder vuur en ook de stad heeft erg te lijden onder de geallieerde vliegtuigbommen. De aftocht van het Duitse leger en marine uit Brugge en de bevrijding van de stad komen in het laatste hoofdstuk aan bod, maar worden slechts summier beschreven. Tot slot eindigt het verhaal van het bolwerk Brugge met een korte epiloog.

Bolwerk Brugge is erg goed geschreven en is zeer stevig opgebouwd. Het voetnotenapparaat zit sterk in elkaar en in het betoog van Sophie De Schaepdrijver is geen speld tussen te krijgen. De auteur geeft net genoeg details om de lezer volledig mee te slepen, maar tegelijk verliest ze het grotere beeld van de oorlog niet uit het oog. Ze toont heel mooi aan hoe een stad zoals Brugge wordt beïnvloed door het grotere oorlogsgeweld en dat een bezetting geen zuiver lokale aangelegenheid is. Toch mocht er op enkele aspecten dieper ingegaan worden. De Duitse terugtocht en de bevrijding van de stad worden slechts kort beschreven. En ook de onmiddellijk naoorlogse periode mocht meer aandacht gekregen hebben. Hoe vonden Brugse soldaten hun stad en familie terug? Hoe groot was de kloof tussen de oorlogservaring van de soldaten en hun familie in Brugge? Hoe beïnvloedde de bezetting het onmiddellijk naoorlogse politieke en socio-economische leven in de stad? Wat met de fysieke restanten van het bolwerk Brugge? Maar *Bolwerk Brugge* is niet zozeer een geschiedenis van Brugge tijdens de

Eerste Wereldoorlog, dan wel een puike aanzet om de bezettingsgeschiedenis vanuit een andere invalshoek te bekijken. Het opzet is een studie van de militaire bezetting van de stad en de haveninfrastructuur. Zoals de auteur al zelf aanhaalt in een inleidende tekst is het werk *slechts een schakel in een - hopelijk - langere keten* van werken over de Brugse bezettingsgeschiedenis. Het is dus zeker geen definitieve studie. Toch is het een zeer verzorgd en rijk geïllustreerd werk dat een blijvende en wezenlijke bijdrage levert aan de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder aan de lokale bezettingsgeschiedenis van Brugge.

Jan Van der Fraenen

Sophie DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge: bezette stad in 14-18*. - Brugge-Veurne: Hannibal, 2014. - 213 p.: ill. - ISBN 978 94 9208 104 9

Kroniek

BIEKORF

West-Vlaams Archief
voor Geschiedenis,
Archeologie,
Taal- en Volkskunde
2016

125 jaar Biekorf - In 1890 verscheen het eerste nummer van *Biekorf*, vandaag nog steeds met de - wat ironische - toevoeging “Dit is een lees- en leerblad voor alle verstandige Vlamingen”, en met de ondertitel “West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde”. 125 jaar intussen, of 115 jaargangen, een verschil dat hoofdzakelijk aan de twee wereldoorlogen te wijten is.

Dat mocht gevierd worden. Het Berek (het bestuur) koos voor een originele formule, waarbij het tijdschrift een jaar op stap ging doorheen West-Vlaanderen. In zeven steden (Brugge, Ieper, Kortrijk, Oostende, Roeselare, Tiel en Veurne) werd samen met een erfgoedpartner ter plaatse een lezing georganiseerd, die zich voor een groot stuk op *Biekorf* entte. Dat was bij de ene lezing allicht wat meer het geval dan bij de andere, maar globaal genomen lijkt die opzet geslaagd. Opmerkelijk is dat - op één lezing na - steeds een bestuurslid die lezing verzorgde, en dat telkens over een onderwerp dat nauw verband hield met de plaats van gebeuren. Hoofdzakelijk historische onderwerpen, maar ook wat taalkundigs, *ex cathedra* of met een levendige Powerpoint. Een bestuurslid gaf daarbij telkens een inleiding waarin werd gefocust op het ontstaan en de geschiedenis van *Biekorf* en op wat dit tijdschrift ook vandaag nog zo bijzonder en uniek maakt.

Het wekt geen verwondering dat het Genootschap, de *Emulatie*, daarbij regelmatig aan bod kwam. *Biekorfen* het Genootschap hebben nu eenmaal een stuk van hun geschiedenis gemeen, en dat blijkt ook uit de bestuursleden en zelfs voorzitters die in beide verenigingen zetelen of zetelden - om het over de auteurs in hun respectieve tijdschriften niet te hebben. Voor beide geldt ook dat bekendmaking bij het brede publiek een must is - en soms zelfs in het vakgebied zelf. Het Genootschap vierde in 2014

- 1 Zie ‘125 jaar Biekorf!’, in: *Biekorf*, 116 (2016), p. 5-11.
- 2 Het is onthutsend over het Genootschap te lezen bij de toch gerenommeerde medievisten B.-M. TOCK, N. BARRÉ, J.-P. GERZAGUET, J.-F. NIEUS, ‘La publication des chartes du Nord/Pas-du-Calais’, *Revue du Nord*, 89 (2007), p. 483, n. 9: “Peu de travaux sur l’histoire de cette société”, gevolgd door één verwijzing (met fout in de Nederlandstalige titel) naar de publicatie inzake C. Carton en het Genootschap van

zijn 175-jarig bestaan met een academische zitting, de weerslag ervan in de *Handelingen* en een feestpublicatie die blijft. *Biekorf* vierde een jaar later een halve eeuw minder, voor een ruimer publiek, met een in se vluchtiger opzet, waarvan enkele lezingen misschien toch nog een vervolg krijgen in de komende jaargangen. Beide verenigingen hebben hiermee alvast een duidelijk teken van hun vitaliteit gegeven. *Ad multos annos!*

Jan Van Acker

Onderzoek naar de loden kist en de stoffelijke resten in het Idesbaldschrijn in de Potterie te Brugge - In 1623 haalden monniken o.l.v. abt Bernard Campmans uit de ruïnes van de Duinenabdij te Koksijde, nl. van onder de voormalige kapittelzaal, een loden kist naar boven. Dat moesten de stoffelijke resten zijn van Idesbald, de derde abt van Ten Duinen en de eerste abt uit de eigen gemeenschap. In 1237 was zijn kist al overgebracht naar de nieuwe kapittelzaal en toen bleken - volgens Adriaan de But (ca. 1480) - zijn stoffelijke resten opmerkelijk intact bewaard te zijn. Bijna vier eeuwen later was dat niet anders, stelde de bisschop van Ieper in 1624 officieel vast, en dat leidde tot een sterke devotie voor Idesbald, die 'van der Gracht' genoemd werd.

We zijn vrij goed gedocumenteerd over wat er sindsdien met de kist gebeurde: hoe de monniken ze in 1627 meevoerden naar de nieuwe abdij in Brugge, erin slaagden ze doorheen de Franse Revolutieperiode te beschermen en uiteindelijk over te dragen aan het klooster van de Potterie te Brugge, hoe diverse openingen van de kist het voortschrijdende vergaan van de resten documenteerden en aanleiding gaven tot de verspreiding van relieken, hoe Idesbald in 1894 officieel zalig verklaard werd ... Dit alles maakt dat Idesbald een van de best gedocumenteerde leden van de abdijsamenleving is en dus een prima referentiepunt kon zijn voor de vele stoffelijke resten, opgegraven op de abdijsite. Daarom gaven enige tijd geleden de Zusters van de Potterie en de Confrérie van de Zalige Idesbaldus te Brugge toelating de kist voor uitgebreid wetenschappelijk onderzoek te openen. De eerste resultaten hiervan werden gepresenteerd eind oktober 2015 op 'Dead Men Talking', het internationale colloquium van het Abdijsmuseum.

De kist werd in februari 2015 geopend door metaalspecialist Johan Van Cauter (Archeologische Dienst Waasland). Hij sloot ook deskundig de loden kist, waarvan de samenstelling door chemicus Patrick Storme (Universiteit Antwerpen) onderzocht werd. De conclusies van die laatste luiden dat de loden kist alvast zeer oud is, weinig aanpassingen heeft on-

A. VAN DEN ABEELE in *800 Jaar Spermalie, tentoonstellingscatalogus*, Brugge, 1986, p.157-164.

De stoffelijke resten in de geopende loden kist van Idesbald in de Potterie (foto L.J. Derenette-Abdijmuseum Ten Duinen)

dergaan - op de herhaalde openingen na, maar het best behandeld wordt om degradatie te reduceren of te vermijden.

Fysisch antropologe Caroline Polet (Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen) onderzocht de stoffelijke resten. Zij legde zich toe op het geslacht, de leeftijd, de lichaamslengte en de gezondheidstoestand van het individu, en probeerde ook eventuele andere kenmerken vast te stellen. Het skelet is vrij volledig bewaard - zeker als je ook de verspreide beenderreliëken in rekening brengt. Het betreft een man, ca. 1,65 m groot (dit is eerder klein), die zowat 50 jaar oud was bij zijn overlijden.

Op basis van bijkomend onderzoek van een van de tanden in Douai moet dat nog wat fijner afgesteld kunnen worden.

Mark Van Strydonck en zijn collega's van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (Mathieu Boudin, Tess Van den Brande en Steven Saverwyns, naast Fanny Van Cleven die zich met andere textielstukken i.v.m. Idesbald inliet) focusten op de datering van het skelet, de kist (d.m.v. het er gevormde loodcarbonaat) en de textiel- en plantresten. Hoewel er door de specifieke omstandigheden van de abdij in een zee-klimaat marges zitten op de berekeningen, is duidelijk dat het skelet, de kist en het textiel uit dezelfde periode stammen: tussen 1470 en 1623 (de opgraving). Dat maakt dat de stoffelijke resten niet die van de derde abt van Ten Duinen kunnen zijn.³

DNA-onderzoek door Ronny Decorte en Maarten Larmuseau (KU Leuven) wees uit dat er inderdaad geen enkele link is met nog levende leden van de adellijke familie van der Gracht. De vraag is dus wie wel in die loden kist begraven is.

Rekening houdend met alle voorgaande conclusies en uitgaand van de premisse dat de begraafplaats in de kapittelzaal naar een abt verwijst, komen drie abten die elkaar kort naeen omstreeks 1500 opvolgden, hiervoor in aanmerking: Joost de Wevere, Christiaan de Hondt en Jan Teerlinck. Een mogelijke piste is nu het DNA te vergelijken met nog levende naamdragers van die families. Misschien geeft de loden kist zo alsnog haar geheimen prijs ...

Anderzijds blijft de vraag, waar de stoffelijke resten van Idesbald dan wél zijn. Nog steeds in Koksijde? Bij de ontgraving van 1623 werden een aan de kant gelaten minder goed bewaarde loden kist en een aantal beenderen vermeld: moeten we de stoffelijke resten van Idesbald hier bij zoeken? De oude kapittelzaal is nog niet in de opgraving van de site betrokken. Of toch in Brugge, waar de stoffelijke resten van een aantal abten naar de Abtsskapel (van het huidige Grootseminarie) overgebracht kunnen zijn? Die laatste stelling werd verdedigd door prof. G. Declercq (VUB) bij de discussie op het colloquium.

De resultaten van het onderzoek worden samengevat in het volgende *Jaarboek Novi Monasterii* van het Abdijmuseum Ten Duinen van Koksijde. Maar allicht zal Idesbald ook daarna nog heel wat inkt doen vloeien.

Jan Van Acker (Abdijmuseum Ten Duinen)

3 M. VAN STRYDONCK, M. BOUDIN, T. VAN DEN BRANDE, S. SAVERWYNS, J. VAN ACKER, A. LEHOUCK, D. VANCLOOSTER, ¹⁴C-dating of the skeleton remains of the content of the lead coffin attributed to the Blessed Idesbald (Abbey of the Dunes, Koksijde, Belgium), in: *Journal of Archaeological Science: Reports*, 5 (2016), p. 276-284.

Dossiers/files van het In Flanders Fields Museum - Iedereen kent de 'poppy' of rode klaproos/papaver als herdenkingsbloem van Wereldoorlog I. Ergens ver weg in mijn geheugen bloeide echter ook een 'bleuet/korenbloem'. Toen ik daarover onlangs informatie ging zoeken belandde ik onverwacht bij een recente publicatie van het In Flanders Fields Museum (IFFM) over 'herinneringsbloemen'. Dit boekje bleek al het nummer 5 te zijn in een reeks 'dossiers/files' die sinds 2013 door het museum zelf worden uitgegeven. De dossiertjes verschijnen of viertalig (de nrs 1,2 en 5) of afzonderlijk in vier talen - Nederlands, Frans, Duits en Engels - (de nrs 3 en 4). Ze hebben een smal (19 cm) A4 formaat en kunnen in een verzamelband opgeborgen worden. Ze vormen de begeleidende publicatie bij de dossiertentoonstellingen, de kleinere tentoonstellingen met een sterke focus, die te zien waren/zijn in de grote kijkkast die de wand vormt tussen het museumcafé en het Kenniscentrum (gelijkvloers Lakenhalle, Ieper). De dossiertjes zijn ruim geïllustreerd en bedoeld voor een groot publiek. Er is dan ook geen wetenschappelijk apparaat aanwezig en geen of een heel beperkte colofon. Zelfs de auteursnamen ontbreken, spijtig genoeg, meestal.

Tot nu verschenen volgende dossiers:

1. Van traditie naar bescherming. Duitse hoofdtoeien en helmen uit de Eerste Wereldoorlog. (2013, 24p., ill.)
2. Van traditie naar bescherming. Belgische militaire hoofddeksels uit de Eerste Wereldoorlog. (2014, 24p., ill.)
3. Fairplay? Sport in de Eerste Wereldoorlog. (2014, niet gepagineerd-24p., ill.)
4. Van traditie naar bescherming. Britse militaire hoofddeksels uit de Eerste Wereldoorlog. (2015, 24p., ill.)
5. Herdenkingsbloemen. (2015, 44p., ill.)

Navraag leert dat de dossiers 1,2 en 4 geschreven werden door Philippe Oosterlinck en Dominiek Dendooven. Dossier 3 is van de hand van Pieter Trogh en Annick Vandenbilcke. Dossier 5 werd samengesteld door Dominiek Dendooven.

De nrs. 1,2 en 4 vormen een mooi trio. De bijdragen tonen duidelijk de evolutie van vaak kleurrijke hoofddeksels naar helmen die vooral op bescherming ontworpen waren. Bij de start van WO I stond België, dat nog volop werk maakte van de legerreorganisatie, op dat vlak nog vrijwel nergens. Engeland deed beter (reorganisatie 1910) en Duitsland beschikte over de beruchte 'Pruisische' pinhelm. Die werd in de loop van de oorlog, wegens te veel hoofdwonden, vervangen door de 'Stahlhelm' (1916), voorloper van veel hedendaagse helmen.

File 3 is heel wat minder gespecialiseerd maar verrassend interessant. Het dossier vertrekt van de groeiende sportcultuur vooral in en vanuit Engeland naar het continent rond de eeuwwisseling en de doorbraak in een legercontext: bv. infanteristen worden cyclisten. Er worden voetbalwedstrijden en –competities georganiseerd, maar ook voor cricket, rugby, atletiek, boksen ... Natuurlijk stonden er ‘topsporters’ aan het front en ook zij sneuvelen. In cahier 3 vind je hun namen en reputaties terug. Ook aan sport voor geïnterneerden in Nederlandse kampen krijgt aandacht. In dit cahier ligt de nadruk duidelijk op de geallieerden en minder op de Duitse kant.

Dossier 5 is viertalig en bijna dubbeldik. ‘Herdenkingsbloemen’ vertelt de geschiedenis van de ‘poppy’ die, o.m. door zijn alomtegenwoordigheid tussen de grafkruisen en de prominente invloed van John McCrae’s gedicht, via Amerika, gevolgd door Engeland na de oorlog erkend werd als officieel herdenkingssymbool in het Angelsaksisch territorium. Frankrijk koos voor die andere veldbloem, de blauwe korenbloem. België adopteerde de derde veldbloem, het madeliefje. Maar vandaag wint de poppy het met grote voorsprong. Deze file behandelt ze alle drie en vertelt uitgebreid over de consecratie en de contestatie van de poppy, ten gevolge van de commercialisering en banalisering.

Deze cahiers zijn erg verzorgd uitgegeven. Ze kosten 5 euro maar zijn alleen in de museumwinkel te koop. Ze zijn blijkbaar ook populair want het nr 1 had reeds een herdruk nodig. Hopelijk verschijnt nr 6 snel maar dan met de nodige bibliografische informatie.

Ludo Valcke

Jheronimus Bosch 500 - In 2016 is het 500 jaar geleden dat Jheronimus Bosch in zijn thuisstad 's-Hertogenbosch overleed. De herdenking gaat gepaard met twee grote overzichtstentoonstellingen. In het Noorbrabants Museum in 's-Hertogenbosch werd de tentoonstelling *Jheronimus Bosch, visioenen van een genie* georganiseerd (13 februari – 8 mei 2016). Even later is in het Museo del Prado te Madrid *El Bosco. La exposición del Centenario* geopend (31 mei – 11 september 2016). Tijdens het schrijven van deze bijdrage is de Brabantse blockbuster nog niet ten einde, maar is de kaap van 380.000 gereserveerde bezoeken al bereikt. De expositie is daarmee volledig uitverkocht. Dit succes bewijst dat de meester het grote publiek nog altijd mateloos boeit. Dat de meester ook binnen het kunsthistorisch veld nog altijd voer voor discussie is, blijkt wel uit de polemiek die is ontstaan naar aanleiding van de expositie in 's-Hertogenbosch en de bevindingen die de *Bosch Research & Conservation project* (BRCP) deed. Hun onderzoek naar na-

Jheronimus Bosch (?), De kruisdraging, c. 1510-6 of 1530-40, olieverf op paneel, Museum voor Schone Kunsten Gent © www.lukasweb.be - Art in Flanders vzw.

genoeg alle 45 schilderijen en tekeningen die tot het oeuvre van Bosch gerekend kunnen worden en de negen schilderijen, waaronder het *Laatste Oordeel* (Groeningemuseum, Brugge) en de *Heilige Hiëronymus* (Museum voor Schone Kunsten, Gent), die in het kader van het project gerestaureerd werden, genereerden veel nieuwe kennis over de werkwijzen van de kunstenaar en zijn werkplaats.

De BRCP doet een aantal toe- en afschrijvingen. Zo wordt het Brugse *Laatste Oordeel* dat toegeschreven werd aan een kunstenaar uit de directe omgeving van Bosch die de noodnaam 'Meester van het Brugse Laatste Oordeel' kreeg, nu gezien als een autograaf werk van Bosch zelf. Eén van de door de BRCP afgeschreven werken is de *Kruisdraging* uit het MSK in Gent. De argumenten hiervoor zijn o.a. de afwijkende ondertekening (voorbereidende tekening op het gegronde paneel) waarin nauwelijks wijzigingen voorkomen; afwijkende morfologische details (zoals oren, ogen en gezichtsuitdrukkingen); en het ontbreken van een baard (onbe-

schilderde rand van het paneel) dat zou wijzen op een latere productiedatum. Het schilderij moet volgens de BRCP daarom beschouwd worden als een kopie naar een prototype van de meester zelf, dat rond 1530-1540 gedateerd moet worden. Deze argumenten worden door wetenschappers buiten het BRCP echter niet als doorslaggevend beschouwd.

Op een studiedag in Gent op 17 februari 2016 werden zij naast Jos Koldewij van de BRCP, aan het woord gelaten. Griet Steyaert, Max Martens en Paul Van den Broeck waarschuwden voor het trekken van conclusies op basis van het kleine oeuvre van Bosch dat bewaard is gebleven. Zijn productie moet immers vele malen groter zijn geweest. Daarnaast moet men waken voor een te beperkte interpretatie van de technische documenten. Ondertekeningen kunnen immers verschillen in functie en daarmee in uiterlijk en stijl. Ondanks de enorme verruiming van de onderzoeksmethoden en -resultaten door de komst van het materiaaltechnisch onderzoek in de kunstgeschiedenis, moeten deze resultaten nog altijd geïnterpreteerd worden. Er blijft dus altijd een zekere mate van subjectiviteit bestaan in de conclusies die worden getrokken. Technische documenten moeten ook altijd in relatie met de verflagen worden geïnterpreteerd. Het ontbreken van een baard is tevens geen doorslaggevend bewijs, omdat de latjes die rondom het paneel zijn toegevoegd tijdens de restauratie van 1956-7, een nauwkeurige bestudering van de zijkanten van het paneel belemmeren. Tenslotte is de opmerkelijke *close up*-compositie waarbij de toeschouwer zich tussen de mensenmassa rond Jezus, zijn beulen en Veronica waant, misschien uitzonderlijk vroeg, maar niet onmogelijk om tijdens het leven van Bosch te zijn gemaakt. Bosch schilderde immers wel meer onconventionele composities.

Het is spijtig dat van het uitvoerig technisch onderzoek van de schilderijen van Bosch door de BRCP vooral toe- en afschrijvingskwesties aandacht krijgen, wat door het project zelf in zekere zin in de hand is gewerkt. Dit project heeft voor het onderzoek naar Jheronimus Bosch veel nieuwe kennis opgeleverd, waar geen enkele Bosch-wetenschapper om heen kan. Wellicht geeft de mogelijkheid om een deel van de technische documenten online te bestuderen en de uitvoerige publicatie erover een nieuwe generatie wetenschappers de kans om zelf zijn mening te vormen. Het MSK blijft de *Kruisdraging* beschouwen als een eigenhandig schilderij van de meester en zal het als zodanig in zijn zalen blijven tonen. Gezien de hoge kwaliteit en de uitzonderlijke voorstelling blijft het schilderij – Bosch of geen Bosch – zijn unieke positie in de kunstgeschiedenis behouden en zal het nog vele generaties blijven boeien.

Anne van Oosterwijk

Jaarvergadering 2015 - Op zaterdag 12 december 2015 hield het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge een zeer geslaagde jaarvergadering. Niettegenstaande het drukke weekend daagden beduidend meer belangstellenden op dan de laatste jaren het geval was, wat voor een overbezette leeszaal in het Stadsarchief zorgde.

Voorzitter André Vandewalle opende met een welkom en een overzicht van de werking in het afgelopen jaar. In het jaar na de viering van het 175-jarig bestaan waren de activiteiten minder talrijk en werden verschillende projecten afgerond, zoals het online plaatsten van de gedigitaliseerde Handelingen 1939-1999 en de vernieuwing van de website.

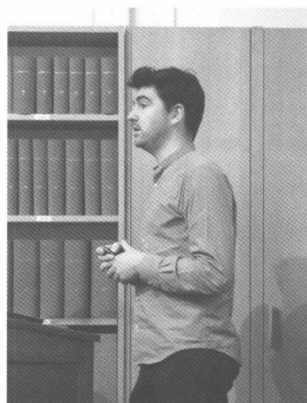
Redactiesecretaris Kurt Priem lichtte de inhoud toe van de Handelingen jaargang 152, waar van het tweede nummer pas van de persen kwam.

De hoofdbrok van het programma was de lezing *“Middeleeuws Brugge en zijn voorhavens. Een landschapsarcheologische bijdrage tot het Zwindebat”*.

Drs. Jan Trachet van de Vakgroep Archeologie UGent belichtte de methodologie en de bronnen van het lopend onderzoek en stelde de eerste resultaten voor Monnikenrede en Hoeke voor. De met traditionele en nieuwe prospectietechnieken bijeengebrachte data maakten een indrukwekkende reconstructie mogelijk van de topografie van Monnikenrede.

Prof. Wim De Clercq van dezelfde vakgroep sloot aan, mede in naam van dr. Roland Dreesen, met een uiteenzetting over ballaststenen afkomstig van Hanzeschepen die worden aangetroffen in Damme, Aardenburg, Middelburg en Hoeke. Ze blijken van Scandinavische oorsprong te zijn en vanuit de Hanzesteden Lübeck en Rostock in het Zwingebied aangekomen en er achtergelaten. Ook hij maakte indruk met zijn verrassende bevindingen en zijn goed gestoffeerde uiteenzetting.

De jaarvergadering werd op traditionele wijze afgesloten met een drink in de inkomhal van het Stadsarchief, waar men ook de Handelingen kon meenemen en de recentste publicaties kon inkijken.

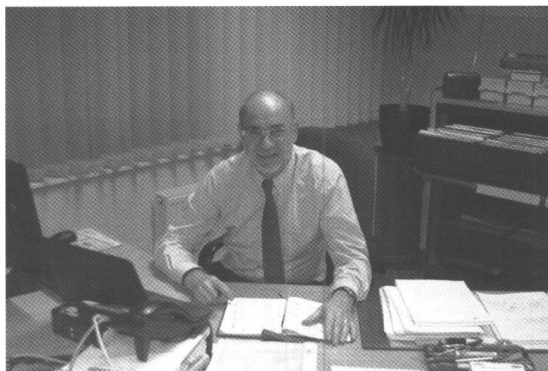
Prof. Wim De Clercq (links) en Drs. Jan Trachet (rechts) aan het woord op de jaarvergadering.

Ondervoorzitter met pensioen - Op 1 april ging Johan Vannieuwenhuysse (°1951), ondervoorzitter van ons Genootschap, met pensioen als archivaris van de Provincie West-Vlaanderen.

Johan studeerde af als licentiaat geschiedenis aan de UGent en startte in 1974 zijn professionele loopbaan in het onderwijs. In 1978 werd hij wetenschappelijk medewerker in het Stadsarchief van Gent, waar hij reeds zijn sporen verdiende in het archiefwezen. Dit maakte hem geschikt om een leidende rol op te nemen, wat gebeurde in 1994 met zijn benoeming tot archivaris van de Provincie West-Vlaanderen. Als eerste in deze functie diende hij er een volwaardige archiefdienst uit te bouwen, waar hij op onnavolgbare wijze in slaagde. Hij zorgde ook voor een nieuw provinciaal archiefgebouw, dat in 2003 in het centrum van Sint-Andries werd geopend. Maar de verdiensten van Johan Vannieuwenhuysse strekken ruimer dan de eigen archiefdienst. Hij droeg ook bij tot de uitbouw van de lokale archiefdiensten in West-Vlaanderen, voornamelijk door middel van een provinciaal subsidiereglement en de begeleiding door een provinciale archiefconsulente. Daarbuiten zette hij zich nog in voor de landelijke beroepsvereniging van archivariissen en bibliothecarissen, de VVBAD, eerst als bestuurslid, als voorzitter van de Sectie Archief (1998-2006) en als algemeen voorzitter (2007-2013).

Johan werd bestuurslid van ons Genootschap in 1998 en werd in 2010 als ondervoorzitter aangesteld. Hij werkt onder meer actief mee aan de redactie van de Handelingen en de samenstelling van de rubriek Literatuursignalen. Hij publiceerde een tussentijdse balans van zijn werk als archivaris in de Handelingen jaargang 144 (2007), p. 463-480. Wij wensen hem nog vele actieve jaren toe in ons Genootschap.

André Vandewalle

Johan Vannieuwenhuysse gefotografeerd in zijn kantoor in het Provinciaal Archiefgebouw

Vijf nieuwe bestuursleden bij het Genootschap - Sinds eind 2015 is de Algemene Vergadering van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge uitgebreid met Jan D'hondt, Aleid Hemeryck, Jan Van Acker, Anne van Oosterwijk en Lies Vervaet. Bedoeling van die uitbreiding is nieuwe historische en kunsthistorische kennisvelden voor het tijdschrift in te brengen, het bestuur te verjongen en te vervrouwelijken, en de Brugse musea en het zuiden van de provincie intenser bij de werking van het Genootschap te betrekken.

Jan D'hondt (°1962) verwierf in 1984 het diploma van licentiaat Geschiedenis – Nieuwste Tijd aan de UGent. Zijn thesis handelde over het socialisme in het arrondissement Brugge tijdens het Interbellum. Daarnaast werd hij in 1990 licentiaat Bijzondere Licentie Technologie: Archiveringstechnieken aan de VU Brussel. Na een stagecontract bij het Brugse Stadsarchief in 1984-1985 werd hij begin 1987 in deze archiefdienst aangeworven als wetenschappelijk medewerker en vanaf 1 februari 2009 als archivaris. Hij is er verantwoordelijk voor de informatisering en digitalisering van het archief wat zich vertaalt in de uitbouw van een virtuele leeszaal (www.archiefbankbrugge.be). Hij coördineert het historisch huizenonderzoek wat een neerslag kreeg in een historisch GISloket (www.kaartenhuisbrugge.be). Verder coördineert hij er het vrijwilligerswerk, is hij samensteller van enkele tijdelijke tentoonstellingen en is redactioneel medeverantwoordelijk voor de nieuwsbrief 'Archiefleven' van de vriendenkring Levend Archief en andere archiefpublicaties.

Aleid Hemeryck (°1978) behaalde een masterdiploma in de Moderne Geschiedenis aan de KU Leuven (2000) en legde als eindwerk 'Het verleden in Brugge. Een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef 1870-1914' voor. Zij was van 2002 tot 2007 coördinator van het project van de Provincie West-Vlaanderen 'Oorlog en vrede in de Westhoek', dat de basis legde voor een netwerk rond herdenkingstoerisme naar aanleiding van 100 jaar Grote Oorlog. Daarna werd zij eerst adjunct-conservator bij Musea Brugge en sinds 2014 conservator van het Bruggemuseum, dat als meerlocatiemuseum de Brugse musea met een historische invalshoek groepeerd. Haar belangrijkste opdracht is nu de herinrichting en de heropening in het voorjaar van 2018 van het Gruuthusemuseum.

Jan Van Acker (°1962) studeerde aan de Kulak en de KU Leuven, en werd in 1985 licentiaat Moderne Geschiedenis. Zijn licentiaatsthesis is gepubliceerd als: 'De familie van Stavele in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk (1298-1603). Bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel na 1300', in:

Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, 54 (1988) 5-242. Daarnaast werd hij in 1992 aan de VU Brussel licentiaat Bijzondere Licentie Technologie: Archiveringstechnieken met de verhandeling 'De inventarisatie van familiearchief. Inventarisatie van de stukken uit het familiearchief de Man, neergelegd in het Rijksarchieft te Brugge en in de Stadsarchieven van Brugge, Diksmuide en Veurne'. Van 1987 tot 2011 was hij onder diverse statuten verantwoordelijke en archivaris van het Stadsarchief Veurne. Sinds 2011 is hij wetenschappelijk medewerker historisch onderzoek in het Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde.

Anne van Oosterwijk (°1981) werd in 2006 licentiaat Kunstgeschiedenis aan de RU Groningen en master Museumconservator aan de VU Amsterdam. Sinds 2007 werkt zij als adjunct-conservator in het Groeningemuseum en het Vlaams Onderzoekscentrum voor de Kunst van de Bourgondische Nederlanden, dat verbonden is aan het museum. Zij realiseerde onder meer mee de tentoonstellingen 'Karel de Stoutte', 'Van Eyck tot Dürer' en 'Vorstelijk Verzameld'. Haar specialisatie is de vroeg-Nederlandse schilderkunst met bijzondere interesse voor het technisch onderzoek en gebrandschilderd glas. Sinds 2011 is zij verbonden aan de UGent en bereidt er een doctoraatsverhandeling voor over onderhandelingspraktijken tussen opdrachtgevers en kunstenaars. In het verlengde van dit onderzoek is zij curator van een tentoonstelling over Pieter Pourbus en de schildersfamilie Claeissens, die voorzien is voor het najaar 2017.

*Lies Vervae*t (°1985) behaalde aan de UGent in 2007 een masterdiploma in de Geschiedenis en in 2008 het diploma Specifieke Lerarenopleiding Geschiedenis. Van 2008 tot 2015 was ze als assistent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de UGent, gespecialiseerd in rurale geschiedenis, sociaaleconomische geschiedenis van de late middeleeuwen en historische geografie. In 2015 verdedigde ze met succes haar doctoraatsproefschrift 'Goederenbeheer in een veranderende samenleving. Het Sint-Janshospitaal van Brugge, ca. 1275-ca. 1575'. Uit dit onderzoek bleek dat het Sint-Janshospitaal, één van de belangrijkste liefdadigheidsinstellingen in het laatmiddeleeuwse Brugge, voor zijn inkomsten en voedselbevoorrading grotendeels afhankelijk was van het platteland rondom Brugge. Centraal stond de vraag welke strategieën het hospitaal ontwikkelde om de inkomsten op peil te houden, in een periode waarin dit platteland een diepgaande transformatie onderging. Sinds oktober 2015 is ze werkzaam als postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen in de vakgroep Geschiedenis van de UGent met het project 'Vrouwen, arbeid en land in de laatmiddeleeuwse Lage Landen: Kust-Vlaanderen, ca. 1275-ca. 1575'.

*Johan Vannieuwenhuys*e

Auteurs

Els Bourgeois (°1972) studeerde geschiedenis aan de UGent, met als keuzeperiodes de Vroegmoderne Tijd en de Moderne en Hedendaagse Tijd. Vanuit haar belangstelling voor sociale geschiedenis en meer in het bijzonder migratiegeschiedenis maakte ze in het kader van haar masterproef een lokale studie over de immigratie te Brugge tussen 1830 en 1860. De studie focust op de uiteenlopende factoren die bepaalden of immigranten als gewenst of ongewenst werden ervaren in het midden 19de-eeuwse Brugge.

Contactgegevens: els.bourgeois@ugent.be

Manon Moerman (°1990) behaalde in 2013 haar master in de geschiedenis aan de Universiteit van Gent waar ze zich vooral heeft gespecialiseerd in de vroegmoderne geschiedenis. Haar masterscriptie handelde over het episcopaat van de Brugse bisschop Servaas de Quinckere. Na haar opleiding geschiedenis behaalde ze in 2015 haar bachelordiploma in de rechten en in 2017 werkt ze ook haar masteropleiding in de rechten af. Naast een grote interesse voor de rechtsgeschiedenis specialiseert zij zich hier voornamelijk in het verbintenissen- en vastgoedrecht.

Contactgegevens: manon.moerman@gmail.com

Jos Monballyu (°1948) studeerde rechten (1971) en geschiedenis (1972) aan de KU-Leuven en maakte een doctoraatsproefschrift over de rechterlijke organisatie in het graafschap Vlaanderen in de 16de-17de eeuw (1976). Hij is sinds oktober 2013 professor emeritus aan de KU-Leuven, KULAK en HU-Brussel, waar hij de vakken Inleiding tot het recht, Rechtsgeschiedenis, Geschiedenis van het privaatrecht en Geschiedenis van het strafrecht doceerde. Verder was hij o.a. advocaat aan de balie van Leuven en Kortrijk (1973-1983) en provincieraadslid voor West-Vlaanderen (1991-2006). Hij is redactielid en erevoorzitter van *The Legal History Review*, erelid van de Koninklijke commissie voor de Oude wetten en verordeningen van België en erevoorzitter van het Comité Rechtsgeschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Letteren en Schone kunsten. Hij publiceerde vooral over rechtsgeschiedenis en de laatste jaren legt hij zich toe op de studie van de hekserij in de Nederlanden (o.a. *De heksen en hun burens. Heksenprocessen in de Lage landen 1598-1652*, Leuven, 2015) en de repressie van het incivismisme tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Contactgegevens: jos.monballyu@skynet.be

Frédéric Thomaes (°1962), licentiaat in de rechten (UCL) en gediplomeerde fiscaal recht (E.S.S.F./Ichech, Brussel), is fiscaal adviseur en bedrijfsjurist bij *Total Petrochemicals & Refining SA*, (voormalige *PetroFina SA*, Groep TOTAL). Als afstammeling van een Brusselse 'lignage' of 'geslacht' publiceerde hij verschillende historische studies in het tijdschrift van de Koninklijke Vereniging der Afstammelingen van de Brusselse Geslachten. Contactgegevens: frederic.thomaes@telenet.be

Paul Thoen (°1943) studeerde klassieke filologie en filosofie aan de K.U.Leuven en gaf les aan het Klein Seminarie te Roeselare van 1967 tot 2003. Als lid van het Guido Gezellegenootschap interesseert hij zich voor de ruimere contexten van Gezelles werk. Samen met oud-collega's legt hij zich toe op vernieuwende vormen van bijbelexegese. In 2014 redigeerde hij samen met Geert Van Coillie en Luc Anckaert *Geweld herdacht. Voorbij oorlog en vrede* (Acco). Contactgegevens: paul.thoen@skynet.be

Em. prof. dr. Gilbert Tournoy doceerde tot 2008 Latijnse taal en literatuur van de Klassieke Oudheid, Middeleeuwen en de Renaissance aan de K.U.Leuven. Als hoogleraar met opdracht is hij nog steeds verbonden aan het Seminarium Philologiae Humanisticae van diezelfde universiteit en fungeert er als uitgever van het tijdschrift *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* en van de reeks *Supplementa Humanistica Lovaniensia*. Zijn specialisatie is de studie van het humanisme in Italië en de Nederlanden. Momenteel spitst zijn onderzoek zich toe op de correspondentie van Juan Luis Vives en op de bijdragen van Justus Lipsius in *Alba amicorum*. Contactgegevens: gilbert.tournoy@kuleuven.be

Jan Van Acker (°1962) is mediëvist van vorming en behaalde de licentie geschiedenis (KUL) en archivistiek (VUB). Hij is sinds 2011 wetenschappelijk medewerker historisch onderzoek in het Abdijmuseum Ten Duinen (Koksijde) en was voorheen o.m. archivaris/erfgoedconsulent van Veurne. Hij publiceert over de Duinenabdij en de ruimere geschiedenis van Veurne en Veurne-Ambacht. Hij is lid van het Berek van *Biekorf*, van de redactie van *Westhoek* en sinds kort tevens van de algemene vergadering van het Genootschap voor Geschiedenis. Contactgegevens: jan.van.acker@live.be

Andries Vandenaabeele (°1935) publiceert gewoonlijk over Brugse onderwerpen door de eeuwen heen (zie www.andriesvandenaabeele.net). Contactgegevens: abeele@skynet.be

